

**KOZYBAYEV
UNIVERSITY**

ISSN 2958-0048 (Online)
ISSN 2958-003X (Print)
Индекс 7493

ВЫПУСК № 2 (58) 2023
сәуір-мамыр-маусым, апрель-май-июнь

ХАБАРШЫСЫ

МАНАШ ҚОЗЫБАЕВ АТЫНДАҒЫ СОЛТҮСТІК
ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТІНІҢ

ВЕСТНИК

СЕВЕРО-КАЗАХСТАНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
ИМЕНИ МАНАША КОЗЫБАЕВА

ISSN 2958-003X (Print)

ISSN 2958-0048 (Online)

Индексі 74935

Индекс 74935

М. ҚОЗЫБАЕВ АТЫНДАҒЫ СҚУ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

СҚУ ИМЕНИ М. ҚОЗЫБАЕВА

№ 2 (58)

сәуір-мамыр-маусым

Петропавл

2023

М. Қозыбаев атындағы СҚУ Хабаршысы
Вестник СҚУ имени М. Козыбаева
Bulletin of the M. Kozubayev NKU

Басылымы I (LVII)
Выпуск I (LVII)
Volume I (LVII)

Жылына 4 рет басылып шығарылады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Бас редактор

Шуланов Ерлан Нұрлыбекұлы, М. Қозыбаев атындағы СҚУ Басқарма Төрағасы - Ректоры

Редакциялық алқа:

I. Жаратылыстану ғылымдары

Доскенова Бану Бейсеновна, жауапты хатшы, б.ғ.к., аға оқытушысы, М. Қозыбаев атындағы СҚУ;

Пашков Сергей Владимирович, г.ғ.к., математика және жаратылыстану ғылымдары факультетінің деканы, М. Қозыбаев атындағы СҚУ;

Поляков Владилен Васильевич, х.ғ.д., профессор, М. Қозыбаев атындағы СҚУ;

Макаров Сергей Викторович, ф-м.ғ.д., профессор, Алтай мемлекеттік университеті (Барнаул, Ресей);

Вендт Ян, PhD докторы, профессор, Гданьск университеті (Гданьск, Польша).

II. Ауыл шаруашылығы ғылымдары

Токтар Мұрат, жауапты хатшы, PhD докторы, М. Қозыбаев атындағы СҚУ;

Шаяхметова Алтын Сейтахметқызы, а/ш.ғ.к., агротехнология факультетінің деканы, М. Қозыбаев атындағы СҚУ;

Сиволап Виктор Николаевич, а/ш.ғ.д., аға оқытушы, М. Қозыбаев атындағы СҚУ;

Ташев Александр Николов, PhD докторы, профессор, орман техникалық университеті (София, Болгария);

Го Дунвэй, PhD докторы, Солтүстік-Батыс университеті (Янлин, Қытай);

Кармело Дацци, а/ш.ғ.д., профессор, Палермо университеті (Палермо, Италия);

Хань Цинь Фань, PhD докторы, Солтүстік-Батыс университеті (Янлин, Қытай);

Шань Вэйсинь, PhD докторы, Солтүстік-Батыс университеті (Янлин, Қытай);

Джүзеппе Ло Папа, Ph. D., Палермо университеті (Палермо, Италия).

III. Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар

Ибраева Акмарал Госмановна, жауапты хатшы, тарих ғылымдарының докторы, «Қазақстан тарихы және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасының профессоры, М. Қозыбаев атындағы СҚУ;

Алессандро Фигус, саяси ғылымдар кандидаты, PhD, профессор, Оңтүстік Лацио Кассино университеті ректорының кеңесшісі (Кассино, Италия);

Даржанова Мунира Шамсутдиновна, экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Каспий университеті (Алматы, Қазақстан);

Лыман Игорь Игоревич, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Бердянск мемлекеттік педагогикалық университеті (Бердянск, Украина);

Мамедзаде Ильхам Рамиз Оғлу, философия ғылымдарының докторы, профессор, Баку ғылым академиясы (Баку, Әзірбайжан);

Нефас Саулюс, әлеуметтану ғылымдарының докторы, профессор, Миколас Ромерис университеті (Вильнюс, Литва);

Патласов Олег Юрьевич, экономика ғылымдарының докторы, профессор, Омбы гуманитарлық академиясы (Омбы, Ресей);

Сандыбаев Жалғас Саудақасулы, философия ғылымдарының докторы, «Нұр Мұбарак» Египет ислам мәдениеті университеті (Алматы, Қазақстан);

Маликов Алексей Витальевич, «Қазақстан тарихы және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасының аға оқытушысы, М. Қозыбаев атындағы СҚУ.

IV. Педагогикалық ғылымдар

Нурпеисова Айгуль Хайртаевна, жауапты хатшы, PhD, «Педагогика және психология» кафедрасының аға оқытушысы, М. Қозыбаев атындағы СҚУ;

Добровольская Лиана Валерьевна, PhD, педагогикалық факультеті деканының м. а., М. Қозыбаев атындағы СҚУ;

Аморетти Гуидо, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Генуя университеті (Генуя, Италия);

Мурзалинова Алма Жакимовна, педагогика ғылымдарының докторы, «Педагогика және психология» кафедрасының профессоры, М. Қозыбаев атындағы СҚУ;

Рогова Антонина Викторовна, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Забайкалье мемлекеттік университеті (Чита, Ресей);

Тагильцева Наталия Григорьевна, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Орал мемлекеттік педагогикалық университеті (Екатеринбург, Ресей);

Тастанбекова Қуаныш, PhD, қауымдастырылған профессор, Жапон университеті (Цукуба, Жапония).

V. Техникалық ғылымдар

Демьяненко Александр Валентинович, жауапты хатшы, т.ғ.к., доцент, М. Қозыбаев атындағы СҚУ;

Ивель Виктор Петрович, т.ғ.д., профессор, М. Қозыбаев атындағы СҚУ;
Косых Анатолий Владимирович, т.ғ.д., профессор, Омбы мемлекеттік техникалық университеті (Омбы, Ресей);
Попов Андрей Юрьевич, т.ғ.д., профессор, Омбы мемлекеттік техникалық университеті (Омбы, Ресей);
Кошечов Кайрат Темірбаевич, т.ғ.д., профессор, «Азаматтық авиация академиясы» АҚ (Алматы, Қазақстан);
Кузнецова Виктория Николаевна, т.ғ.д., доцент, Сібір мемлекеттік автомобиль-жол академиясы (Омбы, Ресей);
Савостин Алексей Александрович, т.ғ.к., профессор, М. Қозыбаев атындағы СҚУ.

VI. Филология ғылымдар

Дроботенко Юлия Борисовна, педагогика ғылымдарының докторы, ОмМПУ шет тілдері кафедрасының профессоры (Омбы, Ресей);
Ержан Петек, PhD, Түркия, Токат Газиосманпаша Университеті (Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi);
Кадыров Жанбай Турарович, филология ғылымдарының кандидаты, «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының профессоры, М. Қозыбаев атындағы СҚУ;
Какимова Майра Еренгаиповна, филология ғылымдарының кандидаты, «Неміс-роман филологиясы» кафедрасының доценті, М. Қозыбаев атындағы СҚУ;
Крылова Людмила Анатольевна, педагогика ғылымдарының докторы, «Орыс тілі мен әдебиеті» кафедрасының еңбек сіңірген профессоры (профессоры), М. Қозыбаев атындағы СҚУ;
Мухамеджанова Гульмира Тастемировна, PhD, «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының доценті, М. Қозыбаев атындағы СҚУ;
Сабиева Елена Викторовна, филология ғылымдарының кандидаты, «Орыс тілі және әдебиеті» кафедрасының доценті, М. Қозыбаев атындағы СҚУ;
Стодден Роберт, Маноадағы Гавайи университетінің профессоры (АҚШ, Гонолулу, Гавай аралдары);
Табаква Зинаида Петровна, филология ғылымдарының докторы, М. Қозыбаев атындағы СҚУ еңбек сіңірген профессоры;
Таласпаева Жанар Серкешовна, филология ғылымдарының кандидаты, «Қазақ тілі мен әдебиеті» профессоры, М. Қозыбаев атындағы СҚУ.

Главный редактор:

Шуланов Ерлан Нурлыбекович, Председатель Правления – Ректор СКУ им. М. Козыбаева

Редакционная коллегия:

I. Естественные науки

Доскенова Бану Бейсеновна, ответственный секретарь, к.б.н., старший преподаватель, СКУ им. М. Козыбаева;
Пашков Сергей Владимирович, к.г.н., декан факультета математики и естественных наук, СКУ им. М. Козыбаева;
Поляков Владислав Васильевич, д.х.н., профессор, СКУ им. М. Козыбаева;
Макаров Сергей Викторович, д.ф-м.н., профессор, Алтайский государственный университет (Барнаул, Россия);
Вендт Ян, доктор PhD, профессор, Гданьский университет (Гданьск, Польша).

II. Сельскохозяйственные науки

Токтар Мурат, ответственный секретарь, доктор PhD, СКУ им. М. Козыбаева;
Шаяхметова Алтын Сейтахметовна, к.с/х.н., декан агротехнологического факультета, СКУ им. М. Козыбаева;
Сиволап Виктор Николаевич, д.с/х.н., старший преподаватель, СКУ им. М. Козыбаева;
Ташев Александр Николов, доктор PhD, профессор, Лесотехнический университет (София, Болгария);
Го Дунвей, доктор PhD, Северо-Западный университет (Янлин, Китай);
Кармелло Дацци, д.с/х.н., профессор, Университет Палермо (Палермо, Италия);
Хан Цинфан, доктор PhD, Северо-Западный университет (Янлин, Китай);
Шань Вейсин, доктор PhD, Северо-Западный университет (Янлин, Китай);
Джозеппе Ло Папа, доктор PhD, Университет Палермо (Палермо, Италия).

III. Социально-гуманитарные науки

Ибраева Акмарал Госмановна, ответственный секретарь, доктор исторических наук, профессор кафедры «История Казахстана и социально-гуманитарные дисциплины», СКУ им. М. Козыбаева;
Алессандро Фигус, кандидат политических наук, PhD, профессор, советник ректора университета Кассино Южного Лацио (Кассино, Италия);
Даржанова Мунира Шамсутдиновна, кандидат экономических наук, ассоциированный профессор, Каспийский университет (Алматы, Казахстан);
Лыман Игорь Игоревич, доктор исторических наук, профессор, Бердянский государственный педагогический университет (Бердянск, Украина);
Мамедзаде Ильхам Рамиз Оглу, доктор философских наук, профессор, Академия наук Баку (Баку, Азербайджан);
Нефас Саулос, доктор социологических наук, профессор, университет им. Миколаса Ромериса (Вильнюс, Литва);
Патласов Олег Юрьевич, доктор экономических наук, профессор, Омская гуманитарная академия (Омск, Россия);
Сандыбаев Жалғас Саудақасулы, доктор философских наук, Египетский университет исламской культуры «Нур Мубарак» (Алматы, Казахстан);
Маликов Алексей Витальевич, старший преподаватель кафедры «История Казахстана и социально-гуманитарные дисциплины», СКУ им. М. Козыбаева.

IV. Педагогические науки

Нурпеисова Айгуль Хайртаевна, ответственный секретарь, PhD, старший преподаватель кафедры «Педагогика и психология», СКУ им. М. Козыбаева;
Добровольская Лиана Валерьевна, PhD, и.о. декана педагогического факультета, СКУ им. М. Козыбаева;
Аморетти Гуидо, доктор педагогических наук, профессор, Университет Генуи (Генуя, Италия);
Мурзадинова Алма Жакимовна, доктор педагогических наук, профессор кафедры «Педагогика и психология», СКУ им. М. Козыбаева;
Рогова Антонина Викторовна, доктор педагогических наук, профессор, Забайкальский государственный университет (Чита, Россия);

Тагильцева Наталия Григорьевна, доктор педагогических наук, профессор, Уральский государственный педагогический университет (Екатеринбург, Россия);

Тастанбекова Куаныш, PhD, ассоциированный профессор, Японский университет (Цукуба, Япония).

V. Технические науки

Демьяненко Александр Валентинович, ответственный секретарь, к.т.н., доцент, СКУ им. М. Козыбаева;

Ивель Виктор Петрович, д.т.н., профессор, СКУ им. М. Козыбаева;

Косых Анатолий Владимирович, д.т.н., профессор, Омский государственный технический университет (Омск, Россия);

Попов Андрей Юрьевич, д.т.н., профессор, Омский государственный технический университет (Омск, Россия);

Кошеков Кайрат Темирбаевич, д.т.н., профессор, АО «Академия гражданской авиации» (Алматы, Казахстан);

Кузнецова Виктория Николаевна, д.т.н., доцент, Сибирская государственная автомобильно-дорожная академия (Омск, Россия);

Савостин Алексей Александрович, к.т.н., профессор, СКУ им. М. Козыбаева.

VI. Филологические науки

Дроботенко Юлия Борисовна, доктор педагогических наук, профессор кафедры иностранных языков (межфак) ОмГПУ (Омск, Россия);

Ержан Петек, PhD, Турция, Университет Токат Газиосманпаша (Tokat Gaziosmanpasa Üniversitesi);

Кадыров Жанбай Турарович, кандидат филологических наук, профессор кафедры «Казахский язык и литература», СКУ им. М. Козыбаева;

Какимова Майра Еренгаиповна, кандидат филологических наук, доцент кафедры «Германо-романская филология», СКУ им. М. Козыбаева;

Крылова Людмила Анатольевна, доктор педагогических наук, заслуженный профессор (профессор) кафедры «Русский язык и литература», СКУ им. М. Козыбаева;

Мухамеджанова Гульмира Тастемировна, PhD, доцент кафедры «Казахский язык и литература», СКУ им. М. Козыбаева;

Сабиева Елена Викторовна, кандидат филологических наук, доцент кафедры «Русский язык и литература», СКУ им. М. Козыбаева;

Стодден Роберт, профессор Гавайского университета в Маноа (США, Гонолулу, Гавайские острова);

Табакова Зинаида Петровна, доктор филологических наук, заслуженный профессор «Русский язык и литература», СКУ им. М. Козыбаева;

Таласпаева Жанар Серкешовна, кандидат филологических наук, профессор «Казахский язык и литература», СКУ им. М. Козыбаева.

Editor-in-Chief:

Yerlan Shulanov, Chairman of the Management Board - Rector of M. Kozybayev NKU

Editorial Board:

I. Natural Sciences

Banu Doskenova, Executive Secretary, Candidate of Biological Sciences, Senior lecturer, M. Kozybayev NKU;

Sergey Pashkov, Candidate of Geographical Sciences, Dean of the Faculty of Mathematics and Natural Sciences, M. Kozybaev NKU;

Vladilen V. Polyakov, Doctor of Chemical Sciences, Professor, M. Kozybaev NKU;

Sergey Makarov, Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor, Altai State University (Bamaul, Russia);

Wendt Jan, PhD, Professor, University of Gdansk (Gdansk, Poland).

II. Agricultural Sciences

Toktar Murat, Executive Secretary, PhD Doctor, M. Kozybayev NKU;

Altyn Shayakhmetova, Candidate of Agricultural Sciences, Dean of the Faculty of Agrotechnology, M. Kozybaev NKU;

Viktor Sivolap, Doctor of Agricultural Sciences, Senior lecturer, M. Kozybaev NKU;

Alexander Tashev, PhD, Professor, Forestry Engineering University (Sofia, Bulgaria);

Guo Dongwei, PhD, Northwestern University (Yangling, China);

Carmello Dazzi, PhD, Professor, University of Palermo (Palermo, Italy);

Han Qingfang, PhD, Northwestern University (Yangling, China);

Shan Weixin, PhD, Northwestern University (Yangling, China);

Joseppe Lo Papa, PhD, University of Palermo (Palermo, Italy).

III. Social and humanitarian sciences

Akmaral Gosmanovna Ibrayeva, Executive Secretary, Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of History of Kazakhstan and Social and Humanitarian Disciplines, M. Kozybaev NKU;

Alessandro Figus, Candidate of Political Sciences, PhD, Professor, Advisor to the Rector of the University of Cassino South Lazio (Cassino, Italy);

Darzhanova Munira Shamsutdinovna, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Caspian University (Almaty, Kazakhstan);

Lyman Igor Igorevich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Berdyansk State Pedagogical University (Berdyansk, Ukraine);

Mammadzade Ilham Ramiz Oglu, Doctor of Philosophy, Professor, Baku Academy of Sciences (Baku, Azerbaijan);

Nefas Saulius, Doctor of Sociology, Professor, University Mykolas Romeris (Vilnius, Lithuania);

Oleg Yurievich Patlasov, Doctor of Economics, Professor, Omsk Humanitarian Academy (Omsk, Russia);

Sandybayev Zhalgas Saudakasuly, Doctor of Philosophy, Egyptian University of Islamic Culture "Nur Mubarak" (Almaty, Kazakhstan);

Malikov Aleksey Vitalievich, senior lecturer of the department "History of Kazakhstan and social and humanitarian disciplines", M. Kozybaev NKU.

IV. Pedagogical Sciences

Nurpeisova Aigul Khairtaevna, Executive Secretary, PhD, Senior Lecturer at the Department of Pedagogy and Psychology, M. Kozybaev NKU;

Dobrovolskaya Liana Valerievna, PhD, acting Dean of the Faculty of Education, M. Kozybaev NKU;

Amoretti Guido, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, University of Genoa (Genoa, Italy);
Alma Zhakimovna Murzalinova, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Pedagogy and Psychology Department, M. Kozybaev NKU;
Rogova Antonina Viktorovna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Transbaikal State University (Chita, Russia);
Tagiltseva Natalia Grigoryevna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Ural State Pedagogical University (Yekaterinburg, Russia);
Tastanbekova Kuanysh, PhD, Associate Professor, University of Japan (Tsukuba, Japan).

V. Technical Sciences

Alexander Demyanenko, Executive Secretary, Candidate of Technical Sciences, Associate Professor, M. Kozybaev NKU;
Viktor Ivel, Doctor of Technical Sciences, Professor, M. Kozybaev NKU;
Anatoly Kosykh, Doctor of Technical Sciences, Professor, Omsk State Technical University (Omsk, Russia);
Andrey Popov, Doctor of Technical Sciences, Professor, Omsk State Technical University (Omsk, Russia);
Kairat Koshekov, Doctor of Technical Sciences, Professor, JSC "Academy of Civil Aviation" (Almaty, Kazakhstan);
Kuznetsova Victoria, Doctor of Technical Sciences, Associate Professor, Siberian State Automobile and Road Academy (Omsk, Russia);
Alexey Savostin, Candidate of Technical Sciences, Professor, M. Kozybaev NKU.

VI. Philological Sciences

Drobotenko Yulia Borisovna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of Foreign Languages (Interfaculty) of OmSPU (Omsk, Russia);
Yerzhan Petek, PhD, Turkey, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi University;
Kadyrov Zhanbai Turarovich, candidate of philological sciences, professor of the department "Kazakh language and literature", M. Kozybaev NKU;
Kakimova Mayra Erengaipovna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of German-Romance Philology, M. Kozybaev NKU;
Krylova Lyudmila Anatolyevna, Doctor of Pedagogical Sciences, Honored Professor (Professor) of the Department of Russian Language and Literature, M. Kozybaev NKU;
Mukhamedzhanova Gulmira Tastemirovna, PhD, Associate Professor of the Department of Kazakh Language and Literature, M. Kozybaev NKU;
Sabieva Elena Viktorovna, candidate of philological sciences, associate professor of the department "Russian language and literature", M. Kozybaev NKU;
Robert Stodden, Professor at the University of Hawaii at Manoa (USA, Honolulu, Hawaiian Islands);
Tabakova Zinaida Petrovna, Doctor of Philology, Honored Professor of Russian Language and Literature, M. Kozybaev NKU;
Talaspayeva Zhanar Serkeshovna, candidate of philological sciences, professor of "Kazakh language and literature", M. Kozybaev NKU.

М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университетінің Хабаршысы / Вестник Северо-Казахстанского университета им. М. Козыбаева.

Шығарылым № 2 (58). – Петропавл: М. Қозыбаев атындағы СҚУ, 2023. – 178 б. / Выпуск № 2 (58). – Петропавловск: СКУ им. М. Козыбаева, 2023. – 178 с.

Журнал РҒНИ (eLIBRARY) деректер базасына енгізілген / Журнал включен в базу данных РИНЦ (eLIBRARY).

ISSN 2958-003X (Print)
ISSN 2958-0048 (Online)

© М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті,
2023 ж., Петропавл қ.

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENT

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАР / ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ / NATURAL SCIENCES

Аукенов Е.А., Тыныкулов М.К. Изопротуронмен, трансгенді май бұршақтармен ластанған бөліктерді фиторемедиациялау	8
Кадимов Е.Л. О результатах сравнительного анализа уловистости традиционных капроновых сетей и сетей, изготовленных из синтетических монопоней на Среднем Каспии.....	19
Қали Д.А., Тыныкулов М.К. Алоэ өсімдігін әр түрлі ауруларды емдеуде дәрілік мақсатта қолдану.....	26
Мещанова А.Г., Поляков В.В. Изучение качественного состава субстанции, полученной из почек тополя экстракционным способом.....	34

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР / ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ / PEDAGOGICAL SCIENCES

Гоненко С.В., Мульдинова Е.С., Шлак И.Б., Сотниченко Е.А. Білім беру процесінде «Дене шынықтыру» пәні арқылы университет студенттерінің салауатты өмір салтын сақтау.....	40
Niyazova A.Ye., Kuznetsova A.Yu. Level of foreign language proficiency of university graduates of non-linguistic specialties: drawbacks of teaching professionally-oriented foreign language in Kazakhstan.....	45
Семененко С.П., Зернов Д.Ю., Рогачева О.И. Модель формирования готовности будущего учителя физической культуры к профессиональной деятельности	53

ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР / СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ / SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

Жақып М.Қ., Досан А. Экология саласындағы қоғаммен байланыстың әлеуметтік маңызы	60
Nursultanova L.N., Bokayeva A.K., Kasymova A.K. Kazakhstan and the Middle East region: based on the materials of the archive of the president of the Republic of Kazakhstan.....	71
Tastemirova G., Dankai B., Tileuzhanova G. Status quo of Chinese cultural inheritance.....	82

АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР / СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ НАУКИ / AGRICULTURAL SCIENCES

Сиволап В.Н., Иль Д.Е., Иль Е.Н., Малахова Ю.Д. Анализ параметров развития молочного скотоводства в Республике Казахстан.....	89
--	----

ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР / ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ / TECHNICAL SCIENCES

Кашевкин А.А., Крапивьянов М.А. Аппаратно-программная реализация системы удаленного сбора данных с датчиков беспроводной информационно-телекоммуникационной сети.....	97
--	----

**ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР / ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ /
PHILOLOGICAL SCIENCES**

Абдуова Б.С., Асанова Ұ.О., Төлешева Г.Қ. Тіл үйретудегі әдістемелік технологиялардың сапалық көрсеткіштері.....	106
Агибаева С.С., Леонтьева А.Ю. Современные подходы к исследованию региональной литературы.....	114
Бочкова Л.А., Пузиков Е.Ю. Способы представления оценки субъекта/объекта визуального восприятия в русском и английском языках (на примере глагола <i>любоваться</i>).....	123
Қадыров Ж.Т., Қуандықова Д.Қ., Ахметова Т.А. Ж. Сүлейменов әңгімелерінің тақырыптық-идеялық ерекшеліктері.....	133
Киреева Е.В. О некоторых моделях образования жаргонных единиц в текстах современной публицистики	140
Pismenyuk A.B., Khismatullina A.N. Intertextuality in R. Zelazny “Night in the Lonesome October”.....	146
Синбаева Г.К., Акпанова Ғ.К. Тұрмыстық сипатта таңбаланған лексиканың ұлттық негізі	155
Табаква З.П. Поэзия Г. Мутанова как немеркнущий свет далёкой звезды.....	161
Хамзина Г.С., Таласпаева Ж.С. Мағжан Жұмабаев поэзиясындағы «Жел» концептісі.....	170
Редакционная политика	176

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАР / ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ /
NATURAL SCIENCES

DOI 10.54596/2958-0048-2023-2-8-18

ӘОЖ 633.81/85

ҒТАМА 06.01.09

ИЗОПРОТУРОНМЕН, ТРАНСГЕНДІ МАЙ БҰРШАҚТАРМЕН ЛАСТАНҒАН
БӨЛІКТЕРДІ ФИТОРЕМЕДИАЦИЯЛАУАукенов Е.А.^{1*}, Тыныкулов М.К.¹^{1*}Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан Республикасы

*E-mail: erdosaukenov@gmail.ru

Аннотация

Изопротуронды [IPU] кеңінен қолдану қоршаған ортаның қатты ластануына және экологиялық функцияларға қауіп төндіруі мүмкін. Бұл зерттеуде PDMAV IPU бактериялық N-деметилаза гені Май бұршақ хлоропластында тасымалданған және экспрессияланған [Glycine Max L. 'Zhonghuang13']. Трансгенді Май бұршақ бұршақтары PPU-ға айтарлықтай төзімділік көрсетті және PPU - ны *in vivo* фитотоксикалық 3-[4-изопропилфенил]-1-метилмочевина [MDIPU] метаболитіне дейін деметилдендірді. Трансгенді Май бұршақ бұршақтары жабайы типпен [WT] салыстырғанда өсімдік тіндерінде аз MPU жинай отырып, тиісінше 5 және 14 күн ішінде су мен топырақтан 98% және 84% MPU алып тастады. МПС стресс жағдайында трансгенді Май бұршақ симбиотикалық азотты бекітудің жоғары көрсеткіштерін көрсетті [түйіндердің жалпы биомассасы және нитрогеназа белсенділігі жоғары] және WT-ге қарағанда ризосфера бактерияларының тұрақты қауымдастығы. Дегенмен, улы гербицидтерді қарқынды қолдану және жинақтау бұршақ дақылдарының симбиозына теріс әсер етуі мүмкін. Отыз түрлі гербицидтер мен қоршаған ортаны ластаушы заттар өсімдіктер мен ризобиялар арасындағы сигнализацияға әсер етті, түйіндердің түзілуін кешіктірді және азоттың биологиялық фиксациясын *in vitro* төмендетті [Fox et al., 2007]. Дегенмен, N₂ симбиотикалық фиксациясына МПС ықтимал әсері туралы азырақ белгілі. Бұл зерттеу трансгенді [TS] Май бұршақны әзірледі, ол өсіп келе жатқан ортадан PPU-ны тиімді түрде алып тастауға және PPU стрессінде азотты бекітудің жоғары симбиотикалық қабілетін қалпына келтіруге қабілетті және гербицидтік стресс жағдайында ризосфералық микроорганизмдер мен бұршақ дақылдарының өзара әрекеттесуі туралы жаңа түсінік береді.

Кілттік сөздер: изопротурон, азот, ризосфера, хлоропласт, гербицид, ризосфера, май бұршақ, симбиотика.

ФИТОРЕМЕДИАЦИЯ ЧАСТЕЙ, ЗАГРЯЗНЕННЫХ ИЗОПРОТУРОНОМ,
ТРАНСГЕННЫМИ МАСЛЯНИСТЫМИ БОБАМИАукенов Е.А.^{1*}, Тыныкулов М.К.¹^{1*}ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан

*E-mail: erdosaukenov@gmail.ru

Аннотация

Широкое использование изопротурона [IPU] может поставить под угрозу сильное загрязнение окружающей среды и экологические функции. В этом исследовании бактериальный ген N-деметилазы PDMAV IPU переносился и экспрессировался в Хлоропласте масляного гороха [Glycine Max L. 'Zhonghuang13']. Трансгенные жирные бобы показали значительную устойчивость к PPU и деметилировали PPU *in vivo* до метаболита фитотоксического 3 - [4-изопропилфенил]-1-метилмочевины [MDIPU]. Трансгенные жировые бобы удаляли 98% и 84% MPU из воды и почвы в течение 5 и 14 дней соответственно, накапливая меньше MPU в тканях растений по сравнению с диким типом [WT]. В стрессовых условиях МПС трансгенные жировые бобы показали более высокие показатели симбиотической азотфиксации [общая биомасса клубеньков и более высокая нитрогеназная активность] и

более стабильное сообщество ризосферных бактерий, чем WT. Однако интенсивное применение и накопление токсичных гербицидов может негативно сказаться на симбиозе бобовых. Тридцать различных гербицидов и загрязнителей окружающей среды влияли на передачу сигналов между растениями и ризобиями, задерживали образование клубеньков и снижали биологическую фиксацию азота *in vitro* [Fox et al., 2007]. Однако менее известно о возможном влиянии МПС на симбиотическую фиксацию N₂. В этом исследовании была разработана трансгенная [TS] масляная фасоль, которая способна эффективно удалять PPU из питательной среды и восстанавливать высокую симбиотическую способность фиксировать азот при стрессе PPU и дает новое понимание взаимодействия ризосферных микроорганизмов и бобовых в условиях гербицидного стресса.

Ключевые слова: изопротурон, азот, ризосфера, хлоропласт, гербицид, ризосфера, маслобойня, симбиотика.

PHYTOREMEDIATION OF PARTS CONTAMINATED WITH ISOPROTURONE, TRANSGENIC OILY BEANS

Aukenov E.A.^{1*}, Tynykulov M.K.¹

¹*FNC, L.N.Gumilyov ENU, Astana, Republic of Kazakhstan*

*E-mail: erdosaukenov@gmail.ru

Abstract

The widespread use of isoproturon [IPU] can lead to severe environmental pollution and threats to environmental functions. In this study, the PDMAB IPU bacterial n-demethylase gene was transported and expressed in fat pea chloroplast [Glycine Max L. 'Zhonghuang13']. Transgenic fat bean pods showed significant resistance to PPU and demethylated PPU to the phytotoxic 3-[4 - isopropylphenyl]-1-methylurea [MDIPU] metabolite *in vivo*. Transgenic fat bean pods removed 98% and 84% MPU from water and soil in 5 and 14 days respectively, accumulating fewer MPU in plant tissues compared to wild type [WT]. MPs showed higher rates of symbiotic nitrogen fixation in transgenic fat peas under stress [total biomass of nodules and higher nitrogenase activity] and a more stable community of rhizosphere bacteria than WT. However, intensive use and accumulation of toxic herbicides can negatively affect the symbiosis of legumes. Thirty different herbicides and environmental pollutants have affected signaling between plants and rhizobias, delayed node formation, and reduced biological nitrogen fixation *in vitro* [Fox et al., 2007]. This study developed a transgenic [TS] oil bean that is capable of effectively removing PPU from the growing environment and restoring the high symbiotic ability to fix nitrogen under PPU stress, and provides new insight into the interaction between rhizospheric microorganisms and legumes under herbicidal stress.

Key words: isoproturon, nitrogen, rhizosphere, chloroplast, herbicide, rhizosphere, oil peas, symbiotic.

Кіріспе

Гербицидтер ауыл шаруашылығында арамшөптермен күресу үшін кеңінен қолданылады. Алайда, дақылдардың өнімділігі үшін артықшылықтардан басқа, гербицидтерді ғылыми емес және шамадан тыс пайдалану қоршаған ортаның қатты ластануына әкелді [1]. Изопротурон [3-[4-изопропилфенил] - 1,1-диметилмочевина] [IPU] фенилмочевина гербицидтер [PHs] тұқымдасына жатады және пайда болғанға дейін және одан кейін біржылдық шөптер мен жалпақ жапырақты арамшөптермен күресу үшін кеңінен қолданылады [Феннер және басқалар., 2013]. Қоршаған ортаға төзімділігі және суда салыстырмалы түрде жоғары ерігіштігі [70 мг/л, 20°C] болғандықтан, МПС қалдықтары бүкіл әлемде әртүрлі ортада көбінесе рұқсат етілген шектерден [0,1 мкг / л] асатын концентрацияда табылды [Феннер және басқалар., 2013; Wang et al., 2021b]. Сонымен қатар, МПС қалдықтарын мәдени өсімдіктер оңай сіңіреді, бұл қоректік тізбектің ластануына әкеледі және адам денсаулығына тікелей қауіп төндіреді [EFSA, 2015; Spirhanzlova et al., 2019]. Есептер МПС адамның перифериялық лимфоциттеріне әсер ететінін және қалқанша безінің немесе қалқанша безінің

гормондық жүйелерінің бұзылуын тудыратынын көрсетті [Чаухан және т.б., 2007; EFSA, 2015]. МПС адам үшін өлімге әкелетін канцерогендер тізіміне енгізілгендіктен [2000 ж. директивасы] және Еуропалық Одақ 2016 жылы тыйым салған [2016/872 2016], ластанған экожүйелерден МПС алып тастау үлкен назар аударды [1].

Физикалық-химиялық өңдеу сияқты MPS ластануын жоюдың көптеген стратегиялары ұсынылды [Jehova Gonzalez et al., 2022] және бір штаммды немесе микробтық консорциумдарды қолданатын биоремедиация [Cheng et al., 2022; Li et al., 2017; Xu et al., 2019]. Фиторемедиация, автотрофты өсімдіктерді тазартқыш ретінде пайдалану соңғы жылдары көбірек назар аударып, танылуда. Бүгінгі күні МПС ластануын тазарту үшін бірнеше трансгенді [TS] өсімдіктер салынды. Мысалы, женьшеньден алынған CYP736A12 [ханом және басқалар, 2019] және CYP1A2 сүтқоректілері [Azab et al., 2020] MPS төзімділігін немесе фиторемедиациясын арттыру үшін *Arabidopsis thaliana*-да сәтті шамадан тыс экспрессияланды. Біздің алдыңғы зерттеуімізде *Sphingobium* sp-де көптеген фенилмочевина гербицидтерінің, соның ішінде IPU-ның бастапқы N-деметилденуіне жауап беретін гемдік емес темір оксигеназа PdmAB қаупі сипатталған. YBL2 штаммы [Gu et al., 2013; Yan et al., 2016]. Сонымен қатар, TS *Arabidopsis thaliana*, экспрессиялау, сонымен қатар ХЛОРОПЛАСТТАҒЫ PDMAB гендері сәтті дамыды, олар IPU-ны MDIPU [3-[4-изопропилфенил]-1 - метилмочевина] және ddipu [1-[4-изопропилфенил] мочевинына] [Ян және басқалар, 2018]. Алайда, арабидопсисінің биомассасы өте аз, бұл оны нақты қолдануды шындыққа жанаспайды. Тиісті өсімдіктерді таңдау сәтті фиторемедиация үшін өте маңызды [Кавахигаши, 2009]. Май бұршақ [максимум глицин] экспрессияға ең жақсы үміткер өсімдік болуы мүмкін pdmab фиторемедиацияға арналған МПС, өйткені әртүрлі гербицидтерге төзімді генетикалық түрлендірілген Май бұршақ көптеген елдерде сәтті отырғызылды [1].

Май бұршақ [максимум глицин] жаһандық азот циклінде шешуші рөл атқарады, тамыр түйіндерінде N₂ бекітетін бактериялармен симбиоздар түзеді, 2018 жылы 25,0 Тг азотты бекітеді [Herridge et al., 2022].

Генетикалық түрлендірілген өсімдіктерді өсірудің топырақтың микробтық экожүйесіне әсері үлкен аландаушылық тудырады [Agraia et al., 2020]. Өсіп келе жатқан зерттеулер өсімдік пен микробиоманың өзара әрекеттесуі иесінің қызметі мен денсаулығының көптеген аспектілерінде, соның ішінде коректік заттардың сіңуінде шешуші рөл атқаратынын көрсетеді [Ванг және басқалар., 2021a], абиотикалық стресске төзімділік [Li et al., 2021; Zhong et al., 2022] және ауруларды басу [Денг және басқалар., 2022; Ванг және басқалар, 2022]. Зертханалық далалық эксперименттер кезінде МПС бактериялық әртүрліліктің немесе топырақ құрамының айтарлықтай өзгеруіне әкелмейтіні анықталғанымен [Storck et al., 2018], mps төзімді TS дақылдарының ризосфераның бактериялық қауымдастығына әсерін ескеру қажет, әсіресе MPS стресс жағдайында [2].

Бұл зерттеуде біз [i] PPU-мен ластанған аймақтарды фиторемедиациялау үшін бактериялық N-деметилазаны Май бұршаққа ауыстыруды мақсаттанды; [ii] PPU генінің және стресстің түйін түзу қабілетіне және Май бұршақ нитрогеназа белсенділігіне әсерін бағалау және [iii] Май бұршақтың әсерін зерттеу TS сорғы және MPS стресс жағдайында ризосфералық бактериялар қауымдастығының әртүрлілігі.

Материалдар мен әдістер

Материалдар

Изопротурон [IPU], 3 - [4-изопропилфенил]-1-метилмочевина [MDIPU], 1 - [4-изопропилфенил] мочеви́на [DDIPU] және глюфосинат [барлық 99% тазалық] J&K Scientific Co-дан сатып алынды., Ltd. [Шанхай, Қытай].

Жер үсті топырағы [0-20 см] Қытайдың Нанкин ауылшаруашылық университетінің Эксперименттік станциясындағы ластанбаған өрістен жиналды [N 32°1 '23", E 118°51 '5"], 2 мм-ге дейін електен өткізіліп, 4°C температурада сақталды. АҚШ-тың текстуралық жіктеу үшбұрышына сәйкес % лай және 31,30% саз]. Оның құрамында 5,4 г / кг органикалық заттар, 12,90 мг / кг қол жетімді азот, 20,51 мг / кг қол жетімді Р және 95,00 мг / кг қол жетімді К. топырақтың рН мәні 7,39 болды.

Бактериялық pdmab білдіретін трансгенді Май бұршақ бұршақтарын жобалау

Май бұршақ тұқымдары [глицин макс L. Zhonghuang13] Beijing DaBeiNong Biotechnology Co., Ltd. [Пекин, Қытай]. Май бұршақ тұқымдары алдымен 1 минут ішінде 75% [в/в] этанолмен және 15 минут ішінде 10% H₂O₂ ерітіндісімен беткі зарарсыздандырылды, 7-8 рет жуылды және 4°C температурада стерильді суға түні бойы малынған. Содан кейін олар фотопериодты жарықтандырылған инкубаторда 5 күн бойы жартылай күшті MS ортасында өніп шықты күн/түн 14 сағ/10 сағ [жарық қарқындылығы 250 мкмоль/м²/с] және тәулік/түн температура режимі 28°C / 25°C.

Май бұршаққа енгізілген Кассета [Glycine Max L. Zhonghuang13] біздің алдыңғы зерттеулерімізге сәйкес жасалған [Ян және басқалар., 2018] шамалы өзгерістермен. Pdma және pdmB гендері мещысқан Май бұршақ кодонына сәйкес химиялық синтезделді. Хлоропласт транзиттік пептидті [AtCTP] кодтайтын аймақ [Dellaciopra және басқалар., 1986], олардың хлоропластарда тиімді экспрессиясын қамтамасыз ету үшін pdmA және pdmB алдында қосылды [хлоропластардағы ферредоксиндер pdmab электрондарын тасымалдай алады]. Содан кейін AtCTP-pdma және etctp-pdmB экспрессиялық кассеталары pdbnbc-03 векторының сәйкес учаскелерімен байланысты болды [rcambia2301; камбий] pDBN10939 қалыптастыру. Pdbn10939 плазмидасы сұйық азот әдісін қолдана отырып, Agrobacterium tumefaciens LBA4404 [Invitrogen, Чикаго, Иллинойс, АҚШ] тасымалданды [Zambryski et al., 1982]. Май бұршақ агробактериялар арқылы трансформация арқылы трансфекцияланды [Paz et al., 2006]. TS Май бұршақ каллусының тіндері B5 ортасында скринингтен өтті [Гамбург және басқалар., 1968] құрамында 6 мг/л глюфосинат бар және t0 төзімді көшеттер жылыжайда өсірілді. Ақырында, TS Май бұршақ гомозиготалы генотиптері өздігінен ұрықтандырудың екі раундынан кейін алынды.

RT-ПТР сандық талдаулары

Май бұршақ тіндерінің жалпы РНҚ-сы [тамырлар, сабақтар мен жапырақтар] өндірушінің нұсқауларына сәйкес RNAliso Plus [TaKaRa, Далиан, Қытай] көмегімен алынды және gDNA жою үшін геномдық ДНҚ [Gdna] Eraser [TaKaRa] бар RT primescript реагенттер жиынтығымен өңделді. кднқ 20 мкл реакциялық көлемде кері транскрипция жүйесі [TaKaRa] арқылы үлгі ретінде 5 мкг жалпы РНҚ көмегімен синтезделді. 190 pdma генінің фрагменті праймерлерді қолдану арқылы күшейтілді: 5'-TCAGAGATGAGCGGGTGT-3' және 5' - cgatgcctgcagtgattcaa -3 ' және 111 BP фрагменті. pdmA гені. PdmB гені праймерлермен күшейтілді: 5 '-gggttggtgggggttcggttatg-3' және 5' - ggacatctccttgccgata-3'.

RT-qPCR реакциясы quantstudio™6 Flex RT-PCR жүйесінде [Applied Biosystems, Уолтэм, Массачусетс, АҚШ] экспозиция кезеңінің шарттарымен жүргізілді: 2 минут

ішінде 50°C, 10 минут ішінде 95°C; ПТР сатысы: екі кезең бойынша 40 цикл [94°F15 с және 34 с үшін 60°C]; және балку қисығының сатысы: 15 с үшін 95 ° C, 1 мин үшін 60°C, 15С үшін 95°C. әрбір реакция қоспасы [20 мкл] 10 мкл SYBR ex Taq [TaKaRa] премиксінен, 0,5 мкл әр праймерден тұрды [20 мкм], 0,5 мкл ДНҚ үлгісі және 8,5 мкл стерильді ddh₂o. Стандартты қисықтар pdmA pdmB игендері бар сызықты плазмидті ДНҚ-ның 10 есе сұйылту сериясы арқылы орнатылды. Стандартты қисықтарды күшейту тиімділігі сәйкесінше pdmA және pdmB үшін R2 0,9856 және 0,9996 мәндерінде 100,08% және 98,32% құрады. Барлық талдаулар үш данада жасалды және шаблонсыз бақылау қолданылды.

Иммуноблот талдаулары

Ақуыздың экспрессиясын талдау үшін жолаққа Май бұршақ жапырағынан алынған 20 мкг шикі ақуыз жүктелді. Pdma протеині мен PdmB протеиніне антиденелер қояннан [GenScript, Нанкин, Қытай] өсірілді және ешкі мен қоянның сілтілі фосфатаза конъюгаты екінші антидене ретінде пайдаланылды. Әрбір ақуыз үшін үш қайталанатын блот жасалды және жолақтардың қарқындылығы ImageJ бағдарламалық құралын пайдалана отырып, Батыс блоттинг кескіндерінің пикселдеріндегі өлшеулер негізінде сандық түрде анықталды.

N-деметилаза белсенділігін талдау

PdmAB N-деметилаза белсенділігі MDIPU және/немесе MPS-тен DDIPU шығару қабілетімен анықталды. Шикі ақуыз 5 г Май бұршақ жапырағынан алынды, олар дереу мұзға ұсақталып, 20 мЛ 50 мкм трис–HCL буферіне [PH 7,0] суспензияланды. 5 мг/л IPU және 2 мл 50 мкм трис–HCL буфері [PH 7.0] бар реакция қоспасына шамамен 3 мг шикі ақуыз қосылды. 28°C температурада бір сағаттық инкубациядан кейін реакция буфері дихлорметанмен [1:1, в/в] үш рет алынып, сорғышта кептірілді. Кептірілген қалдықтар 200 мкл ацетонитрилде ерітіліп, біздің алдыңғы зерттеулерімізге сәйкес жоғары тиімді сұйық хроматография [HPLC; ultimate 3000 RSLC; Thermo] арқылы анықталды [Yan et al., 2018] келесі параметрлерде: бөлу фазасы, төңкерілген баған C 18 [Thermo, 250 мм×4,6 мм.d.]; жылжымалы фаза, ацетонитрил: су [50:50, көлем / көлем], ағын жылдамдығы 1,0 мл/ мин және толқын ұзындығы 250 нм ультракүлгін [УК] анықтау.

Өсімдіктердің төзімділігін талдау

ИПУ тудырған стресс жағдайында Май бұршақ бұршақтарының өсуін бақылау үшін өнген Май бұршақ тұқымдары 100 мл MS ортасы бар 250 мл колбаға және 5 мг/л ИПУ бар немесе онсыз 15 г/л агарға ауыстырылды. 2 аптадан кейін жаңа тамырдың массасы, ауа бөлігінің массасы, тамырдың ұзындығы және Май бұршақ өсімдіктерінің сабағының ұзындығы өлшенді.

Хлорофилл құрамы мен флуоресценция параметрлерін анықтау үшін шымтезек-вермикулит [1:3, v/v] қоспасында өсірілген 30 күндік WT және TS Май бұршақ бұршақтарының көшеттері IPU [10 мЛ, 5 мг/л] шашыратылды. Бір аптадан кейін сол бөліктің Май бұршақ жапырақтары хлорофилл құрамы мен флуоресценция параметрлерін анықтау үшін тандалды. Хлорофиллдің құрамы Лихтенталер әдісімен анықталды [Lichtenthaler, 1987]. Флуоресценция параметрлері Handy PEA [Hansatech Instruments Ltd.] көмегімен анықталды., Норфолк, Ұлыбритания] 30 минуттан кейін қараңғыда [Sun et al., 2021].

Судан және топырақтан МПС жою

Беткі зарарсыздандырудан және өнуден кейін Май бұршақ көшеттері зарарсыздандырылған коректік ерітіндіге [1/4 концентрациясы бар модификацияланған Хогланд ерітіндісі] ауыстырылды [Чжан және басқалар., 2016]. 2 апта өсіруден кейін үш

біртекті көшет 120 мл стерильді қоректік ерітінді мен 5 мг/л ИПУ бар 240 мл бөтелкеге ауыстырылды. IPU фотолизін болдырмау үшін қара шыныаяққа оралған бөтелкелер жарықтандырылған инкубаторға орналастырылды. Транспирация шығындарын өтеу және сынама алу үшін күніне шамамен 20 мл стерильді қоректік ерітінді қосылды. Сонымен бірге бақылаулар құрылды [МПС-пен, бірақ көшеттерсіз]. Ерітінді үлгілері [3 мл] аралықпен алынды 0, 6, 12, 24, 48, 72, 96 трансплантациядан кейін 120 сағаттан кейін. Үлгілер дихлорметанмен 1:1 қатынасында [көлем/көлем] үш рет алынды. Май бұршақ тіндерінің үлгілері [жапырақтар, сабақтар және тамырлар] біздің алдыңғы зерттеулерімізге сәйкес 120 сағаттан кейін таңдалды [Ян және басқалар., 2018]. Май бұршақ ерітінділері мен тіндеріндегі IPU және оның *mdpru* метаболитінің концентрациясы HPLC әдісімен талданды.

TS Май бұршақ бұршақтары арқылы топырақтан МПС жойылуын бағалау үшін біртекті Май бұршақ көшеттері өсіру үшін шымтезек-вермикулит [1:3, в / в] қоспасына ауыстырылды. 21 күннен кейін 18 Май бұршақ өсімдігінің әрқайсысы 50 мг/кг ИПУ араласқан 30 г топырақтан тұратын 50 мл центрифуга түтігіне ауыстырылды. Ылғалдың 30% сақталуын қамтамасыз ету үшін зарарсыздандырылған су қосылды. ИПУ фотолизін болдырмау үшін түтіктің бір бөлігі күміс қағазға оралған. 0, 7 және 14 күннен кейін барлық топырақ пен өсімдік тіндері пробиркада жиналды. Топырақ пен өсімдік тіндері сәйкесінше үш рет 5:1 [в/в] қатынасында 1% сірке қышқылы бар ацетонитрилді пайдаланып алынды.

Түйіндерді талдау және нитрогеназа белсенділігін анықтау

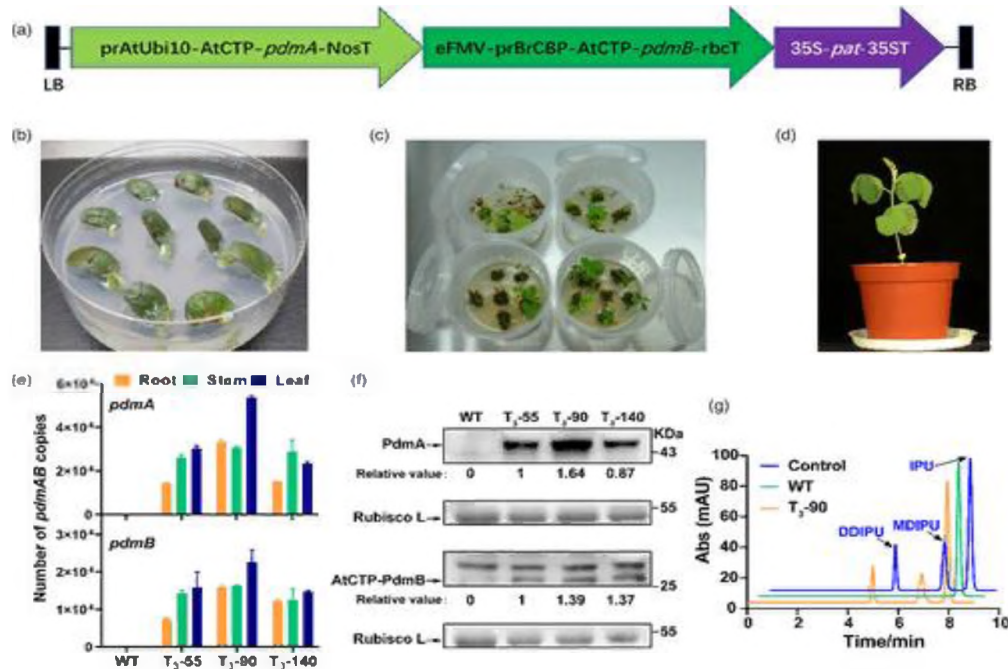
Беткі зарарсыздандырылған Май бұршақ тұқымдары 0 немесе 2 мг/кг МПС бар стерильденген вермикулитпен [30×200 мм] пробиркаларда өсірілді. *Bradyrhizobium japonicum* [біздің зертханамен Май бұршақның тамыр түйіндерінен оқшауланған] триптон ашытқысы [ТУ] ортасында 28°C температурада 4 күн бойы өсірілді және *od600* 0,8 [шамамен 10⁷ жасуша] дейін сұйылтылды. Әрбір Май бұршақ тұқымы 1 мл сұйылтылған *B. japonicum* дақылымен егіліп, 4 апта бойы жарықтандырылған инкубаторда өсірілді, ол апта сайын зарарсыздандырылған азотсыз *fahraeus* қоректік ерітіндісімен қамтамасыз етілді [Fahraeus, 1957]. Тамыр түйіндері егілгеннен кейін 28 күннен кейін құрғақ салмақты санау және өлшеу үшін жиналды. Теріс БАҚЫЛАУДА [*B. japonicum* егусіз] Май бұршақ өсімдіктерінде түйіндер байқалмады.

Нәтижелері

Май бұршақ экспрессиялайтын трансгенді бактериялық N-деметилазаның құрылысы.

Өсімдік хлоропласттары *PdmAB* оксигеназа компоненті үшін тотықсыздану қабілетін [мысалы, NADPH] қамтамасыз ете алатындықтан, Май бұршақ кодонының орын ауыстыруына негізделген синтезделген *pdma* және *pdmB* гендерінің 5'ұштарына хлоропласт транзиттік пептидін [AtCTP] кодтайтын реттілік қосылды [Glycine Max L. Zhonghuang13]. Онтайландырудан кейін *pdmA* гендер тізбегіндегі G + C мазмұны [1380 а.к.] 55%-дан 52%-ға дейін, ал *pdmB* гендер тізбегінде [531 а. к.] 57%-дан 52%-ға дейін төмендеді. *PdmAB* экспрессиялық кассеталары *agrobacterium tumefaciens* *Iba4404* [*pDBN10939*] Май бұршақ геномына ауыстырылды. Глюфосинатқа төзімді Калла лалагүлдері регенерация үшін 6 мг/л глюфосинаты бар B5 ортасына ауыстырылды, одан әрі скрининг және өскіндердің дамуы үшін олар кейінірек топыраққа ауыстырылды. ПТР талдауы арқылы глюфосинатқа төзімді он бес сызық алынды және олардың құрамында *pdmaB* гендері бар екендігі расталды. Өзін-өзі тозаңдандырудың екі раундынан кейін TS

Май бұршақының үш сызығы [Т 3-55, Т 3-90, Т 3-140] гомозиготалы және әрі қарай зерттеу үшін тандалғаны расталды [3].

Сурет 1.

Нақты уақыттағы RT-qPCR талдауы *pdmaB* бактериялық N-деметилазасының TS [Т 3-55, Т 3-90 және Т 3-140] Май бұршақ сызықтарында экспрессияланғанын көрсетті, ал TS емес Май бұршақ бұршақтарында байқалмайды (1-сурет). Май бұршақ жапырақтарында сабақтар мен тамырларға қарағанда *pdmA* және *pdmB* гендерінің транскрипциясының салыстырмалы түрде жоғары деңгейлері табылды. TS t 3-90 Май бұршақ желісі Т 3-140 және Т 3-55-ке қарағанда *pdmA* және *pdmB* гендерінің транскрипциясының жоғары деңгейін көрсетті.

1F-суретте көрсетілген TS Май бұршақ сызықтарының Батыс блотинг талдауы *pdma* протеинінің өлшеміне сәйкес келетін *pdma* антиденесін пайдаланып иммуноблоттаудан кейін ұзындығы 51 кДа болатын жалғыз жолақтың бар екенін анықтады. Сонымен қатар, PdmB антиденесін қолданатын иммуноблотты талдау арқылы AtCTP-*pdmB* протеиніне сәйкес келетін ұзындығы 28 кДа болатын жалғыз жолақ табылды. Жолақтар антиденелер көмегімен зерттелген жабайы типтегі Май бұршақ жапырағы ақуызының [WT] дақтарында табылған жоқ. Western blot талдауының нәтижелері [1F-сурет] сандық RT-ПТР нәтижелеріне сенімді түрде сәйкес келді [транскрипт пен ақуыздың экспрессия деңгейлерінде екі есе ғана айырмашылық бар], бұл t 3-90 желісі *pdma* және *pdmB* ақуыздарының ең жоғары деңгейін шығаратынын көрсетеді [5].

TS сызықтарынан алынған шикі ақуыздар IPU-ны MDIPU және тіпті DDIPU-ға айналдыруда айтарлықтай ферментативті белсенділікті көрсетті (1-сурет). TS Май бұршақының 3 жолының ішінде TS t 3-90 желісі ең жоғары ферментативті белсенділікті көрсетті және сағатына миллиграмм шикі ақуызға [жапырақтардан алынған] 1,13 мкг MDIPU және 1,05 мкг ddipu өндірді. Керісінше, WT өсімдіктерінде MDIPU да, DDIPU да табылған жоқ. Бұл нәтижелер *pdmaB* бактериялық N-деметилазасының өсімдік

жапырақтарында дұрыс жиналғанын және IPU-ға қатысты айтарлықтай ферментативті белсенділік көрсеткенін көрсетті. TS ТЛиния 3-90 N-деметилазаның ең жоғары белсенділігіне ие болғандықтан, ол фиторемедиацияны одан әрі зерттеу үшін таңдалды.

Трансгенді Май бұршақ бұршақтарының IPA ға төзімділігі

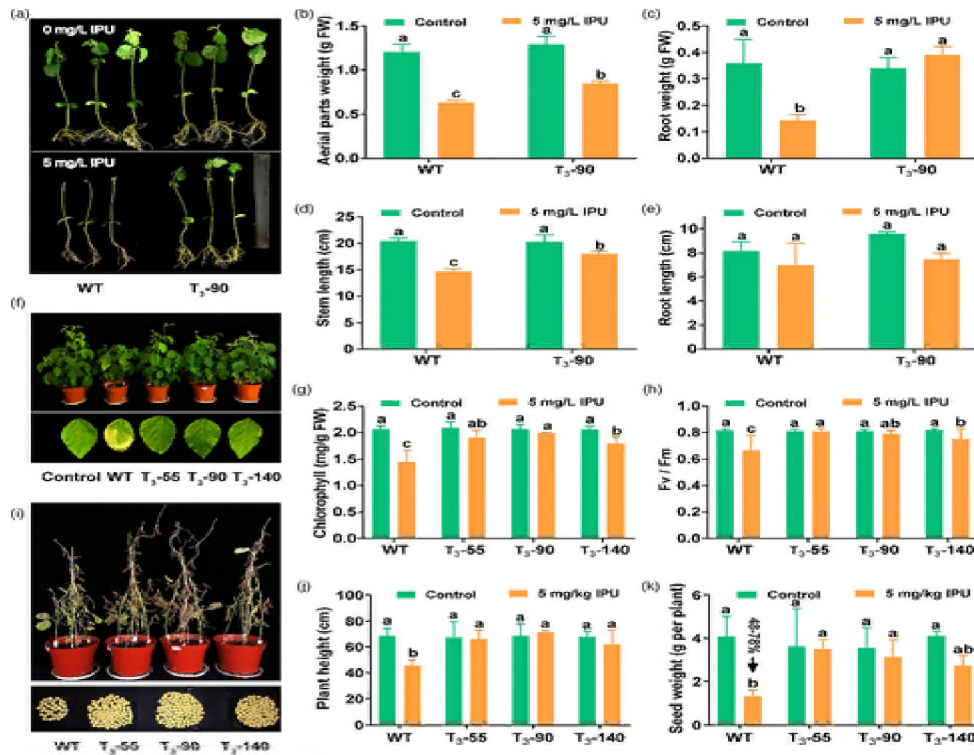
МПС болмаған кезде TS және WT Май бұршақ бұршақтарының өсуі арасында айтарлықтай айырмашылықтар байқалмады. Дегенмен, TS Май бұршақ бұршақтары WT Май бұршақ бұршақтарына қарағанда 5 мг/л IPU-ға төзімділікті көрсетті. Тамырдың ұзындығы айтарлықтай ерекшеленбесе де, антенналық бөліктің массасы, жаңа тамырлардың массасы және TS сызықтарының сабағының ұзындығы Май бұршақның массасынан сәйкесінше 1,4, 2,8 және 1,3 есе көп болды, 5 мг л мпс әсерінен кейін 14 күн ішінде. Сонымен қатар, TS желілері WT Май бұршақ бұршақтарына қарағанда хлорофиллдің деградациясына және IPU стресс жағдайында Фотосинтездің инактивациясына төзімді болды. WT Май бұршақ бұршақтарындағы хлорофиллдің орташа мөлшері IPU әсер еткенде шамамен 29%-ға төмендеді, ал TS желілерінде тек 3-13%-ға төмендеді. TS [0,75–0,81] өсімдіктеріндегі айнымалы флуоресценцияның максималды хлорофилл флуоресценциясына [Fv/Fm] қатынасы да WT [0,68] Май бұршақ бұршақтарына қарағанда айтарлықтай жоғары болды]. 5 мг/л ИПУ 90 күн бойы шашыратқаннан кейін, өсімдіктің биіктігі және тұқымның салмағы бір өсімдікке Май бұршақның салмағы TS өсімдіктеріне қарағанда айтарлықтай төмен болды. Осы нәтижелердің барлығы хлоропласттағы rdmaB бактериялық N-деметилаза экспрессиясы Май бұршақ МПС төзімділігін айтарлықтай жақсартқанын көрсетті [5].

Трансгенді соя бұршақтарының IPA ға төзімділігі

МПС болмаған кезде TS және WT соя бұршақтарының өсуі арасында айтарлықтай айырмашылықтар байқалмады. Дегенмен, TS соя бұршақтары WT соя бұршақтарына қарағанда 5 мг/л IPU-ға төзімділікті көрсетті (2-сурет). Тамырдың ұзындығы айтарлықтай ерекшеленбесе де (2-сурет), антенналық бөліктің массасы, жаңа тамырлардың массасы және TS сызықтарының сабағының ұзындығы сояға қарағанда сәйкесінше 1,4, 2,8 және 1,3 есе жоғары болды (2a-d-сурет), 5 мг/л әсер еткеннен кейін IPU 14 күн ішінде.

Трансгенді сояның изопротуронға (IPU) төзімділігі (T3-55, T3-90, T3-140). (a) 14 күн ішінде 0 және 5 мг/л IPU әсеріне ұшыраған трансгенді және жабайы соя бұршақтарының өсу жағдайы (салмағы бойынша). Жер үсті бөлігінің массасы (b), тамыр массасы (c), сабақ ұзындығы (d) және T3-90 трансгенді сызығының тамыр ұзындығы (e) және 14 күн ішінде 0 (бақылау) және 5 мг/л ИПУ әсер еткен тұқымдардың массасы. (f) 0 (бақылау) және 5 мг/л МПС енгізгеннен кейін 7 күннен кейін 30 күндік трансгенді және жабайы сояның өсу жағдайы. Хлорофиллдің орташа мөлшері (g) және флуоресценция параметрі (h) 30 күндік трансгенді және жабайы соя 0 (бақылау) және 5 мг/л МПУ енгізгеннен кейін. (i) 90 күн ішінде 5 мг/ л IPU Шашыратылған трансгенді және МАС сояның тиімділігі. Өсімдіктің биіктігі (j) және тұқым массасы (k) 0 (бақылау) немесе 5 мг/ л IPU бұрқуден кейін трансгенді және жабайы соя өсімдігіне. Деректер үш тәуелсіз эксперименттің нәтижесі болып табылады, ал қате бағандары стандартты қателер болып табылады. Бағандардың үстіндегі кіші әріптер айтарлықтай айырмашылықтарды көрсетеді ($p < 0,05$, Туки тесті). FW, жаңа салмақ [5].

Сурет 2.

Сонымен қатар, TS желілері WT соя бұршақтарына қарағанда хлорофиллдің деградациясына және IPU стресс жағдайында Фотосинтездің инактивациясына төзімді болды (2f-сурет). WT соя бұршақтарындағы хлорофиллдің орташа мөлшері IPU әсер еткенде шамамен 29%-ға төмендеді, ал TS желілерінде тек 3-13%-ға төмендеді (2-сурет). TS (0,75–0,81) өсімдіктеріндегі айнымалы флуоресценцияның максималды хлорофилл флуоресценциясына (F_v/F_m) қатынасы да WT (0,68) соя бұршақтарына қарағанда айтарлықтай жоғары болды (2-сурет). 90 күн ішінде 5 мг/л ИПУ шашыратқаннан кейін өсімдіктің биіктігі және тұқымның салмағы (2 мың мас-сурет. соя өсімдігінің %-ы TS өсімдіктеріне қарағанда айтарлықтай төмен болды. Осы нәтижелердің барлығы хлоропласттағы *rdmab* бактериялық N-деметилаза экспрессиясы сояның IPU төзімділігін айтарлықтай жақсартқанын көрсетті [5].

Талқылау

Ауылшаруашылық және ауылшаруашылық емес аудандарда MPS-тің кең таралуы экологиялық проблемаларды тудырады, бұл таза және тұрақты өндіріске сәйкес келмейді. Дәстүрлі қалпына келтіру стратегияларымен салыстырғанда фиторемедиация минималды деструктивті, техникалық қызмет көрсетуді қажет етпейді және үнемді [Cayg et al., 2021]. Бұл мақалада біз IPU-ны Май бұршаққа N-деметилдеу үшін *rdmab* бактериялық гендерін сәтті енгіздік [Glycine Max L. Zhonghuang13]. RT-qPCR және Western blot талдауларының деректері TS Май бұршақ бұршақтары *rdmAB* гендерін тиімді экспрессиялайтынын көрсетті. In vitro сынағы сонымен қатар TS Май бұршақ жапырағының шикі ақуыздары IPU-ның N-деметилденуін катализдейтінін көрсетті. Біз бактериялық N-деметилазаны Май бұршаққа тасымалдау Май бұршақ бұршақтарының IPU-ны тасымалдау және ыдырату қабілетін арттыратынын көрсеттік, бұл PPU-мен ластанған топырақты фиторемедиациялау үшін әлеуетті өсімдік биотехнологиясын қамтамасыз етеді.

Біздің бұрын салынған TS Arabidopsis сызықтарымен салыстырғанда [Ян және басқалар, 2018], TS Май бұршақсының кейбір артықшылықтары бар. Май бұршақ бұршақтарында үлкен биомасса бар, оның ішінде қуатты тамырлар бар, бұл оларға ластанған ортадан көбірек ИПУ сіңіруге және сіңіруге мүмкіндік береді. Шын мәнінде, әрбір 14 күндік TS Май бұршақсы күн сайын шамамен 66,67 мкг IPU-ны алып тастай алады, ал 25 күндік TS Arabidopsis Май бұршақсы бірдей су жағдайында шамамен 7,50 мкг IPU-ны ғана алып тастады [Ян және басқалар., 2018]. Сонымен қатар, Май бұршақ, экономикалық дақыл, синтетикалық тыңайтқыштарға деген қажеттілікті азайту үшін симбиоз арқылы азотты бекіте алады. MPS мақсатты емес өсімдіктер үшін уыттылықты көрсете алады, мысалы, тамырлар мен жапырақтардың өсуіне жол бермеу, хлорофиллді азайту және Фотосинтездің тиімділігін тежеу [Yin et al., 2008; Zhai et al., 2022]. Біздің зерттеуімізде pdmab бактериялық N-деметилазаны білдіретін TS Май бұршақ бұршақтары TS емес Май бұршақ бұршақтарына қарағанда MPS төзімділігінің жақсарғанын көрсетті. Олар көбірек биомасса өндірді және құрамында хлорофилл мен Fv / Fm көп болды. Бұл өсімдік тіндерінде жиналатын IPU төмен концентрациясының нәтижесі болуы мүмкін, өйткені PdmAB IPU-ны аз уытты mdiru метаболитіне дейін деметилдей алады. IPU-ның мақсатты орны-хлоропласттардың D1 ақуызы [Baho et al., 2021], ал біз қосқан хлоропласт транзиттік пептид pdmab IPU-ны тиімдірек детоксикациялай алатын хлоропластарға pdmab тасымалдауға көмектеседі. Жарық энергиясын химиялық энергияға айналдыратын және өзіндік экспрессия жүйесі бар мамандандырылған органеллалар болып табылатын хлоропласттар фиторемедиация саласында TS дамыту үшін оңтайлы платформаны қамтамасыз етеді [Chu et al., 2020; Daniell et al., 2021; Ruiz et al., 2011].

Біздің TS Май бұршақ бұршақтары MPS стрессінде N2-бекітудің симбиотикалық функцияларын қалпына келтірді. Түйіндер құрғақшылық деңгейі, топырақ рН және гербицидтердің улы қалдықтары сияқты қоршаған ортаның өзгеруіне өте сезімтал [Goyal et al., 2021]. Біздің зерттеуімізде МПС қалдықтары Май бұршақ бұршақтарындағы түйіндердің санын айтарлықтай азайтты. Бір ықтимал түсініктеме-ризосфералық бактериялардың Май бұршақ тамырларына тартылуы IPU-мен тежелген немесе кешіктірілген [Fox et al., 2007]. Сонымен қатар, МПС қалдықтары TS жоқ Май бұршақ түйіндерінің құрғақ биомассасын TS бар Май бұршаққа қарағанда едәуір азайтты. MPS стресстік жағдайында TS Май бұршақ бұршақтарында фотосинтез жылдамдығы жоғары болды және түйіндердің энергетикалық қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін фотосинтез өнімдері көбірек болды. Өзара пайда-бұл экожүйелердің ең негізгі қажеттілігі [Daubesch et al., 2017]. Өз кезегінде, түйіндер бір өсімдікке нитрогеназаның жалпы белсенділігі жоғары Май бұршақ өсуін тамақтандыру үшін азотты көбірек бекітеді, бұл түйіндер санының төмендеуін өтей алады.

Біздің деректер PDMAB-ты Май бұршаққа тасымалдау IPU болмаған кезде ризосфераның бактериялық құрамына айтарлықтай әсер етпейтінін көрсетті, бұл ersps / GAT Dual TS глифосатқа төзімді Май бұршақ бұршақтарына ұқсас, өйткені тасымалданған ген ризосфераның микробтық қауымдастығының құрамына әсер етпейді [Янг және басқалар., 2021]. Сонымен қатар, MPS стрессі ризосфералық бактериялар қауымдастығының альфа әртүрлілігіне айтарлықтай әсер еткен жоқ. Пестицидтермен емдеу Май бұршақ ризосферасының бактериялық байлығына айтарлықтай әсер етпегені туралы хабарланды [Nettles et al., 2016]. Алайда, алдыңғы зерттеулерден айырмашылығы, WT және TS Май бұршақ ризосферасының бактериялық құрамы IPU стрессіне ұшыраған кезде айтарлықтай өзгерді. TS Май бұршақ бұршақтарының

ризосфералық бактериялық қауымдастығы стресске төзімді IPU болғанымен және оның ризосфералық бактериялық қауымдастығының құрылымы WT Май бұршақ бұршақтарына қарағанда тезірек қалпына келтірілуі мүмкін. Себебі TS Май бұршақсы RPU-ны детоксикациялаған болуы мүмкін, сондықтан олар өте жақсы өсіп, ризосфералық бактерияларды өзгерту үшін көбірек тамыр экссудатын берді. Нәтижесінде Май бұршақның TS ризосфералық бактерияларының бірлескен желісі тұрақты болды, барлық үш кезеңде теріс жиектер мен модульділіктің жоғары үлесі болды [Hernandez et al., 2021]. Дегенмен, TS Май бұршақ бұршақтары MPS стресс жағдайында ризосфералық бактериялар қауымдастығын қалай реттейтіні әлі зерттелмеген.

Қорытынды

Осы зерттеу бактериялық N-деметилазаның Май бұршаққа ауысуы өсімдіктердің IPA-ны тасымалдау және ыдырату қабілетін жақсарту алатынын көрсетті. Біз TS Май бұршақ бұршақтарында MPS болмаған кезде WT Май бұршақ бұршақтарымен айтарлықтай айырмашылықтар жоқ екенін көрсеттік. Алайда, mps стресс жағдайында TS Май бұршақ бұршақтары симбиотикалық азотты бекітудің жоғары көрсеткіштерін көрсетті [түйіндердің жалпы биомассасы 3,4 есе және нитрогеназа белсенділігі 3,6 есе] және WT Май бұршақсына қарағанда ризосфералық бактериялар қауымдастығының тұрақтылығын сақтау қабілетіне ие болды [теріс қырлары мен модульділігі жоғары]. Бұл нәтижелер MPS ластанған жерлерді фиторемедиациялау үшін әлеуетті биоқауіпсіз өсімдік биотехнологиясын қамтамасыз етеді.

Әдебиет:

1. Dellacioppa, G., Bauer, S.C., Klein, B.K., Shah, D.M., Fraley, R.T. and Kishore, G.M. [1986] Translocation of the precursor of 5-enolpyruvylshikimate-3-phosphate synthase into chloroplasts of higher plants in vitro. Proc. Natl Acad. Sci. USA, 83, 6873–6877. Aktar, M.W., Sengupta, D. and Chowdhury, A. [2009] Impact of pesticides use in agriculture: their benefits and hazards. Interdiscip. Toxicol. 2, 1–12.
2. Arpaia, S., Christiaens, O., Giddings, K., Jones, H., Mezzetti, B., Moronta-Barrios, F., Perry, J.N. et al [2020] Biosafety of GM crop plants expressing dsRNA: data requirements and EU regulatory considerations. Front. Plant Sci. 11, 13.
3. Chu, C.W., Liu, B., Liu, J.W., He, J., Lv, L.J., Wang, H.M., Xie, X.T. et al. [2020] Phytoremediation of acetochlor residue by transgenic Arabidopsis expressing the acetochlor N-dealkylase from *Sphingomonas wittichii* DC-6. Sci. Total Environ. 728, 138687. Baho, D.L., Rizzuto, S., Nizzetto, L., Hessen, D.O., Norberg, J., Skjelbred, B., Jones, K.C. et al. [2021] Ecological memory of historical contamination influences the response of phytoplankton communities. Ecosystems, 24, 1591–1607.
4. Cary, T.J., Rylott, E.L., Zhang, L., Routsong, R.M., Palazzo, A.J., Strand, S.E. and Bruce, N.C. [2021] Field trial demonstrating phytoremediation of the military explosive RDX by XplA/XplB-expressing switchgrass. Nat. Biotechnol. 39, 1216–1219.
5. Chauhan, L.K., Kumar, M., Paul, B.N., Goel, S.K. and Gupta, S.K. [2007] Cytogenetic effects of commercial formulations of deltamethrin and/or isoproturon on human peripheral lymphocytes and mouse bone marrow cells. Environ. Mol. Mutagen. 48, 636–643.
6. Daubech, B., Remigi, P., de Moura, G.D., Marchetti, M., Pouzet, C., Auriac, M.C., Gokhale, C.S. et al. [2017] Spatio-temporal control of mutualism in legumes helps spread symbiotic nitrogen fixation. Elife, 6, e28683.

DOI 10.54596/2958-0048-2023-2-19-25

УДК 544.2

МРНТИ 31.25.01

**О РЕЗУЛЬТАТАХ СРАВНИТЕЛЬНОГО АНАЛИЗА УЛОВИСТОСТИ
ТРАДИЦИОННЫХ КАПРОНОВЫХ СЕТЕЙ И СЕТЕЙ, ИЗГОТОВЛЕННЫХ
ИЗ СИНТЕТИЧЕСКИХ МОНОНИТЕЙ НА СРЕДНЕМ КАСПИИ**

Кадимов Е.Л.^{1*}

*^{1*} Атырауский филиал ТОО «Научно производственный центр рыбного хозяйства»,
Атырау, Республика Казахстан*

*E-mail: kadimov.erbolat@mail.ru

Аннотация

В статье освещаются проблемы, связанные с ограничением в Республике Казахстан использования синтетических нейлоновых или прочих полиамидных мононитей и прочих синтетических мононитей (далее – синтетические мононити) диаметром нитей менее 0,5 миллиметров [1]. Приводятся результаты сравнительного анализа уловистости традиционных капроновых сетей и сетей, изготовленных из синтетических мононитей.

Для увеличения уловов недоиспользуемых рыбных запасов, в том числе кефалевых, в казахстанском секторе Каспийского моря, даны рекомендации о возможности в пилотном порядке разрешения использования сетей, изготовленных из синтетических мононитей, на закрепленных рыбохозяйственных участках Каспийского моря в пределах Мангистауской области. Исследование финансируется Министерством экологии и природных ресурсов Республики Казахстан (Грант №BR 10264205).

Ключевые слова: сети, капроновые сети, мононити, ячея, улов, рыбные запасы, рыболовство, ихтиоценоз, контрольный лов.

**ОРТА КАСПИЙДЕГІ СИНТЕТИКАЛЫҚ МОНОЖІПТЕРДЕН ЖАСАЛҒАН
ДӘСТҮРЛІ НЕЙЛОН ЖЕЛІЛЕРІ МЕН ЖЕЛІЛЕРІН САЛЫСТЫРМАЛЫ
ТАЛДАУ НӘТИЖЕЛЕРІ ТУРАЛЫ**

Кадимов Е.Л.^{1*}

*^{1*} «Балық шаруашылығының ғылыми өндірістік орталығы» ЖШС Атырау филиалы,
Атырау, Қазақстан Республикасы*

*E-mail: kadimov.erbolat@mail.ru.

Аңдатпа

Мақалада Қазақстан Республикасында жіптің диаметрі 0,5 миллиметрден кем синтетикалық нейлонды немесе өзге де полиамидті моножіптерді және басқа да синтетикалық моножіптерді (бұдан әрі – синтетикалық моножіптерді) пайдалануды шектеуге байланысты мәселелер көрсетілген [1]. Дәстүрлі нейлон торлары мен синтетикалық моножіптерден жасалған торлардың ұсталу қабілетін салыстырмалы талдау нәтижелері келтірілген.

Каспий теңізінің қазақстандық секторында толық пайдаланылмаған балық қорларын, оның ішінде кефаль аулауды ұлғайту үшін Маңғыстау облысының шегінде Каспий теңізінің бекітілген балық шаруашылығы учаскелерінде синтетикалық моножіптерден жасалған ауларды пайдалануға тәжірибелік рұқсат беру мүмкіндігі туралы ұсынымдар берілді.

Зерттеуді Қазақстан Республикасы Экология және табиғи ресурстар министрлігі (Грант № BR 10264205) қаржыландырады.

Негізгі сөздер: торлар, капрон торлары, моножіптер, торлар, аулау, балық қоры, балық аулау, ихтиоценоз, бақылау аулау.

**ON THE RESULTS OF A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE CATCHABILITY
OF TRADITIONAL NYLON NETS AND NETS MADE OF SYNTHETIC
MONOFILAMENTS IN THE MIDDLE CASPIAN****Kadimov E.L.^{1*}**^{1*}*Atyrau branch of Scientific and Production Center of Fisheries LLP,
Atyrau, Republic of Kazakhstan***E-mail: kadimov.erbolat@mail.ru.***Abstract**

The article highlights the problems associated with the restriction in the Republic of Kazakhstan of the use of synthetic nylon or other polyamide monofilaments and other synthetic monofilaments (hereinafter synthetic monofilaments) with a thread diameter of less than 0.5 millimeters [1]. The results of a comparative analysis of the catchability of traditional nylon nets and nets made of synthetic monofilament are presented.

In order to increase the catches of underutilized fish stocks, including mullet in the Kazakh sector of the Caspian Sea, recommendations were given on the possibility of allowing the use of a network made of synthetic monofilaments in fixed fishing areas of the Caspian Sea within the Mangystau region in a pilot procedure.

The study was funded by the Ministry of Ecology and Natural Resources of the Republic of Kazakhstan (Grant no. BR 10264205).

Keywords: nets, nylon nets, monofilament, mesh, catch, fish stocks, fishing, ichthyocenosis, control fishing.

Введение

ТОО «Научно-производственный центр рыбного хозяйства» в рамках программно - целевого финансирования активно ведёт научные исследования по разработке, совершенствованию и обоснованию оптимального комплекса орудий лова в крупных рыбохозяйственных водоемах Республики Казахстан с учетом особенностей ихтиоценоза и других биотических и абиотических условий водоемов [2, 3, 4, 5, 6].

Сети, изготовленные из синтетических мононитей, широко применяются в рыболовстве во многих странах мира, включая прикаспийского бассейна. Однако в Республике Казахстан действует ограничение на использование синтетических нейлоновых или прочих полиамидных мононитей и прочих синтетических мононитей (далее синтетические мононити) с диаметром нитей менее 0,5 миллиметров и размерами ячеи менее 100 миллиметров (размер конструктивного шага ячеи менее 50 миллиметров).

Ограничениями к использованию этих видов сетей послужило широкое распространение так называемых в народе сетей «паутинки» диаметром нити менее 0,2 мм, с низкой разрывной прочностью нитей. Эти сети, во-первых, доступны и дешевы, что позволяет недобросовестным рыбакам оставить их в воде или потерять. Во-вторых, эти сети не обладают свойствами селективности, зависящей от заданного размера ячей, так как низкая разрывная прочность нитей придает им свойства изменять геометрию (размеры) ячей для захвата и удержания рыбы практически любых размеров.

Тем не менее, многие сетевязальные фабрики Российской Федерации и стран Европейского союза выпускают высококачественные сетные полотна из синтетических мононитей, с высокой разрывной прочностью, которые при эксплуатации не намокают в воде, не обрастают водорослями, не подвержены гниению и обладают свойствами селективной уловистости. Практика рыболовства, в том числе зарубежная, показывает, что целесообразно проводить исследования по совершенствованию способов лова недоиспользованных запасов рыб в Северном и Среднем Каспии, особенно кефали [7], а

Лов проводился на побережье Каспийского моря на участках, закрепленных за пользователями Мангистауской области: - рыбохозяйственный район 5/1, в районе порта Курык, рыбохозяйственный район 3/7, в районе порта Баутино, рыбохозяйственный район 2/3, в районе месторождения Каражанбас. Принимая во внимание ограниченную ширину закрепленных за пользователями участков от берега – 500 метров, сети выставлялись на расстоянии от берега 300 - 450 метров.

За время проведения контрольного лова прилов осетровых и других запрещенных к изъятию видов рыб не фиксировался. Визуальные наблюдения за выставленными рыболовными сетями показали отсутствие тюленей и их лежбищ в районах проведения лова. Промысловая мера для рыб казахстанского сектора Каспийского моря определялась в соответствии с приложением 1 к Правилам рыболовства [10].

Результаты и их обсуждение

В результате контрольного лова с 18 по 24 августа 2022 года было отловлено 162 экз. рыб общим весом 125,022 кг, в том числе по видам: судака – 4 экз., весом 3,24 кг; кефаль - 120 экз. весом 112,393 кг; сельдь – 14 экз. весом 3,574 кг; лещ – 13 экз., весом 3,175 кг; окунь – 1 экз. весом 0,365 кг; вобла – 11 экз. весом 2,64 кг.

Результаты испытаний селективности разрешенных для пользования капроновых сетей показали прилов молодежи ниже промысловой меры 1/1=100 %, причем весь прилов был сконцентрирован в сетях размером конструктивного шага ячеи 30 мм. В сетях размерами ячей 60-100 мм уловы отсутствовали (таблица 2).

Таблица 2. Результаты испытаний селективности и уловистости разрешенных для использования капроновых сетей $d = 03$ мм.

Конструктивный шаг ячей сети	Длина сети, м	Высота сети, м	Толщина нити, мм	Общий улов		Прилов (не достигшие пром. меры)		Средний улов, шт./сеть	Средний улов, кг/сеть	Прилов молодежи, %
				кг	шт.	кг	шт.			
30	25	2,5	0,3	0,07	1	0,07	1	0,3	0,0	100
40	25	2,5	0,3	13,1	18			4,5	3,3	
50	25	2,5	0,3	5,5	7			1,8	1,4	
60	25	2,5	0,3							
70	25	2,5	0,3							
80	25	2,5	0,3							
90	25	2,5	0,3							
100	25	2,5	0,3							
Итого				18,6	26			6,5	4,7	

Результаты испытаний селективности разрешенных для пользования сетей из мононити $d=0,5$ мм также показали, что прилов молодежи ниже промысловой меры 1/1=100%, был зафиксирован в сетях размером ячей 30 мм. В сетях размерами ячей 60-100 мм уловы также отсутствовали (таблица 3).

Таблица 3. Результаты испытаний селективности и уловистости, разрешенных для использования сетей, изготовленных из синтетических мононитей $d=0,5$ мм.

Конструктивный шаг ячеек сети	Длина сети, м	Высота сети, м	Толщина нити, мм	Общий улов		Прилов (не достигшие промысловой меры)		Средний улов, шт./сеть	Средний улов, кг/сеть	Прилов молоди, %
				кг	шт.	кг	шт.			
30	25	2,5	0,5	0,08	1	0,08	1	0,3	0,02	100
40	25	2,5	0,5	11,6	17			4,3	2,9	
50	25	2,5	0,5	12,1	15			3,8	3,0	
60	25	2,5	0,5							
70	25	2,5	0,5							
80	25	2,5	0,5							
90	25	2,5	0,5							
100	25	2,5	0,5							
Итого				23,8	33			8,3	6,0	

Результаты испытаний селективности и уловистости неразрешенных для использования сетей из мононити $d=0,3$ мм показали, что прилов молоди ниже промысловой меры составил $11/2=18,18\%$, причем весь прилов был сконцентрирован в сетях размером конструктивного шага 30 мм. В сетях размерами ячеек 70-100 мм уловы отсутствовали (таблица 4).

Таблица 4. Результаты испытаний селективности и уловистости не разрешенных для использования сетей, изготовленных из мононити $d=0,3$ мм

Конструктивный шаг ячеек сети	Длина сети, м	Высота сети, м	Толщина нити, мм	Общий улов		Прилов (не достигшие промысловой меры)		Средний улов, шт./сеть	Средний улов, кг/сеть	прилов молоди, %
				кг	шт.	кг	шт.			
30	25	2,5	0,3	4,9	11	0,19	2	2,8	1,2	18,2
40	25	2,5	0,3	42,2	55			13,8	10,5	
50	25	2,5	0,3	26,2	29			7,3	6,5	
60	25	2,5	0,3	9,7	9			2,3	2,4	
70	25	2,5	0,3							
80	25	2,5	0,3							
90	25	2,5	0,3							
100	25	2,5	0,3							
Итого				82,9	104			26,0	20,7	

Общий улов в разрешенных капроновых сетях составил 18,6 кг в количестве 26 экз. Уловы в разрешенных сетях из мононитей $d=0,5$ мм составили 23,8 кг в количестве 33 экз.

Общий улов неразрешенных для использования сетей из мононити $d=0,3$ мм составил 82,9 кг в количестве 104 экз.

Анализ уловистости показал, что неразрешенные для использования сети из мононити $d=0,3$ мм вылавливали в 4,4 раза больше ($82,9/18,6$) по сравнению с

разрешенными капроновыми сетями и в 3,4 раза больше (82,9/23,8) по сравнению с разрешенными сетями из мононити $d=0,5$ мм.

Сравнительный анализ среднего улова на 1 сетепостановку во всех 3-х порядках показал уловистость сетей с размерами ячеей 40 и 50. При этом наибольшие значения уловов показали сети из мононити $d=0,3$ мм с размерами ячеей 40 мм - 10,5 кг/сеть, 50 мм - 6,5 кг/сеть и 60 мм - 2,4 кг/сеть (таблица 4).

По видовой структуре наибольшие показатели у мононити $d=0,3$ мм – 6 видов, мононити $d=0,5$ мм и капроновых сетей $d=0,3$ мм – по 4 вида (таблица 5).

Таблица 5. Видовая и количественная структура уловов по результатам контрольного лова

Сети	Улов по видам рыб											
	Судак		Кефаль		Сельдь		Лещ		Окунь		Вобла	
	кг	%	кг	%	кг	%	кг	%	кг	%	кг	%
мононить $d=0,3$ мм	2,62	80,7	72,8	64,8	2,7	76,6	2,0	63,6	0,4	100	2,4	90,9
мононить $d=0,5$ мм	0,63	19,3	22,2	19,7	0,7	18,6	0,4	11,7				
капроновые $d=0,3$ мм			17,4	15,5	0,2	4,8	0,8	24,7			0,2	9,1
ИТОГО	3,24	100	112,4	100	3,6	100	3,2	100	0,4	100	2,6	100

Во всех порядках наибольшие уловы приходились на кефаль, однако, наибольшую эффективность в уловах кефали показали неразрешенные для использования сети, изготовленные из мононитей $d=0,3$ мм - 72,8 кг или 64,8% от всех уловов данного вида. Высокую уловистость неразрешенных для использования сетей, изготовленных из мононитей $d=0,3$ мм, считаем связанной с её прозрачностью и меньшей заметностью, так как прозрачность воды на среднем Каспии значительно выше, чем в его северной части, что позволяет кефали во многих случаях избегать попадания в хорошо видимые капроновые сети.

Заключение

Приведенные результаты анализа селективности и уловистости сетей подтвердили высокую эффективность применения сетей, изготовленных из синтетических мононитей $d=0,3$ мм, что позволяет рекомендовать их к использованию для повышения уловов недоиспользуемых в настоящее время морских видов рыб.

ТОО «Научным-производственным центром рыбного хозяйства» даны рекомендации о возможности в пилотном порядке разрешения использования сетей из синтетических нейлоновых или прочих полиамидных мононитей с диаметром нитей от 0,3 миллиметров и размерами ячеей от 80 миллиметров (размер конструктивного шага ячеей от 40 миллиметров) до 160 миллиметров (размер конструктивного шага ячеей до 80 миллиметров) на закрепленных рыбохозяйственных участках Каспийского моря в пределах Мангистауской области.

Вместе с этим, предложено установить срок действия данного разрешения на 2 года, что позволит на основе данных промысла по различным участкам, сезонам года, наблюдениям органов рыбоохраны и других заинтересованных лиц принять последующее взвешенное решение о возможности пролонгации.

Литература:

1. Приказ Министра сельского хозяйства Республики Казахстан от 16 января 2015 года № 18-04/17 «Об утверждении Перечня разрешенных к применению промысловых и непромысловых видов орудий и способов рыболовства» // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V15F0010266>.
2. Самбаев Н.С. Промысловое состояние на Шардаринском водохранилище и применяемые орудия лова // Каспий и глобальные вызовы: Материалы межд. научно-практ. конф. / г. Астрахань, 23–24 мая 2022 г. – Астрахань: Астраханский государственный университет, 2022. – С. 562-564.
3. Кадимов Е.Л. Анализ использования рыбных запасов в казахстанском секторе Каспийского моря, состава ихтиоценоза, недоиспользуемых запасов и рекомендации по расширению комплекса применяемых орудий рыболовства // Каспий и глобальные вызовы: Материалы межд. научно-практ. конф. / г. Астрахань, 23–24 мая 2022 г. – Астрахань: Астраханский государственный университет, 2022. – С. 50-54.
4. Кумагаев Е.Е. Балқашкөлінің қазіргі аманғым әселелері және оларды шешу жолдары // Республиканская научно-практическая конференция к 70-летию Алтайского филиала «Развитие рыбной отрасли: актуальные проблемы и перспективы их решений», г. Усть-Каменогорск, 2022 г. – С. 163–168.
5. Макамбетов С.Ж., Куликов Е.В., Сансызбаев Е.Т., Қарлыбайұлы С. Қапшағай суқоймасында гидроакустикалық құрылғыны пайдаланудың әдістері мен ерекшеліктері // Central Asian Scientific Journal, 2022. – № 9 (13). – С. 4-14.
6. Самбаев Н.С. Пути оптимизации комплекса орудий лова с учетом ихтиоценоза на Малом Аральском море // Вестник «Казахстанско-Немецкого университета», 2022. – №1 (13). – С. 42-50.
7. Рабазанов Н.И. и др. Современное состояние семейства кефалевые (mugilidae) в прибрежной зоне дагестанского побережья Каспийского моря // Вестник Дагестанского научного центра РАН. – 2020. – №. 77. – С. 12-15.
8. Казанчиев Е.Н. Рыбы Каспийского моря (определитель). – М., 1981. – 168 с.
9. Правдин И.Ф. Руководство по изучению рыб. – М.: Пищевая промышленность, 1966. – 376 с.
10. Приказ и.о. Министра сельского хозяйства Республики Казахстан от 27 февраля 2015 года № 18-04/148 «Об утверждении Правил рыболовства» // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1500010606>.

References:

1. Order of the Minister of Agriculture of the Republic of Kazakhstan dated January 16, 2015 No. 18-04/17 "On approval of the List of permitted commercial and non-commercial types of tools and methods of fishing" // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V15F0010266>.
2. Sambaev N.S. The fishing condition at the Shardarinsky reservoir and the fishing gear used // Caspian and global fishingyou: Materials of the International Scientific and practical conference / Astrakhan, May 23-24, 2022 – Astrakhan: Astrakhan State University, 2022. – pp. 562-564.
3. Kadimov E.L. Analysis of the use of fish stocks in the Kazakh sector of the Caspian Sea, the composition of ichthyocenosis, underutilized stocks and recommendations for expanding the complex of fishing tools used // Caspian and global vyzo-you: Materials of the international scientific and practical conference / Astrakhan, May 23-24, 2022. – Astrakhan: Astrakhan State University, 2022. – pp. 50-54.
4. Kumataev E.E. Balkashkolin kazirgi amangym aseleri zhane olardy sheshu zholdary // Republican scientific and practical conference on the 70th anniversary of the Altai branch "Development of the fishing industry: actual problems and prospects of their solutions", Ust-Kamenogorsk, 2022 – pp. 163-168.
5. Makambetov S. Zh., Kulikov E.V., Sansyzbayev E.T., Karlybayevich S. Methods and features of using a hydroacoustic device in the Kapshagai reservoir // Central Asian Scientific Journal, 2022. – № 9 (13). - P. 4-14
6. Sambaev N.S. Ways to optimize the complex of fishing gear taking into account the ichthyocenosis in the Small Aral Sea // Bulletin of the "Kazakhstan-German University", 2022. – №1 (13). – Pp. 42-50
7. Rabazanov N.I. et al. The current state of the mullet family (mugilidae) in the coastal zone of the dagestan coast of the Caspian sea // Bulletin of the Dagestan Scientific Center of the Russian Academy of Sciences. – 2020. – No. 77. – pp. 12-15.
8. Kazancheev E.N. Fishes of the Caspian Sea (determinant). – М., 1981. – 168 p.
9. Pravdin I.F. Guide to the study of fish. – М.: Food industry, 1966. – 376 p.
10. Order of the Acting Minister of Agriculture of the Republic of Kazakhstan dated February 27, 2015 No. 18-04/148 "On approval of fishing Regulations" // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1500010606>

DOI 10.54596/2958-0048-2023-2-26-33

ӨОЖ 615.89

ҒТАМА 75.35.49

**АЛОЭ ӨСІМДІГІН ӘР ТҮРЛІ АУРУЛАРДЫ ЕМДЕУДЕ ДӘРІЛІК МАҚСАТТА
ҚОЛДАНУ****Қали Д.А.^{1*}, Тынықұлов М.К.¹**^{1*}*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті,**Астана, Қазақстан Республикасы***E-mail: dinara.kali.00@mail.ru***Аңдатпа**

Алоэ – Лалагүлдер (Asphodelaceae) тұқымдасына жататын және көптеген емдік мақсаттарда қолданылатын шөптесін көпжылдық өсімдік. Ескі әлемде кең таралған алоэ тұқымдасының өсімдіктері кеңінен танымал және сауықтыру, косметикалық салада табиғи компонент, емдік және тері күтімі қасиеттеріне байланысты ғасырлар бойы жергілікті және ауызша терапевтика ретінде қолданылған. Жиі қолданылатын алоэ түрлерінің қатарына *A. arborescens*, *A. barbadensis*, *A. ferox* және *A. vera* жатады. Бүгінгі күні алоэ экстракттарын пайдалану экономикалық тұрғыдан маңызды, олар дәрілік өсімдіктерге жатады және алғашқы медициналық-санитарлық көмекте кеңінен қолданылады, мұнда олар биохимиялық және молекулалық жолдарды модуляциялау арқылы аурулардың әртүрлі түрлерін емдеуде шешуші рөл атқарады, сонымен қатар олар құнды заттардың бай көзі болып табылады. Алоэдәстүрлі түрде қабынуға қарсы, микробқа қарсы және жараларды емдейтін қасиеттеріне байланысты терінің зақымдануын (күйік, кесу, жәндіктердің шағуы және экзема) және ас қорыту мәселелерін емдеу үшін қолдану басқа әдістермен қатар негізгі немесе қосымша емдеу ретінде қолданылады. Бұл дәрілік өсімдікт дәстүрлі қолданылады және әсер етуі құрамындағы белсенді қосылыстардың бар болуымен көрсетіледі. Осы шолуда ботаника, фитохимиялық құрам, этноботаникалық пайдалану, тағамды сақтау және алоэ өсімдіктерінің әр түрлі ауруларды емдеуде дәрілік мақсатта қолдануының соңғы жетістіктері көрсетіледі. Бұл деректер алоэ өсімдіктерін өнеркәсіптік және медициналық пайдаланудың болашақ бағыттарын анықтау үшін пайдалы болады.

Кілт сөздер: алоэ, медицина, дәрілік өсімдіктер, экстракттар, жараларды емдеу, жаралар мен жарақаттар, *Aloe vera*, белсенді қосылыстар.

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ РАСТЕНИЯ АЛОЭ В ЛЕЧЕБНЫХ ЦЕЛЯХ
ПРИ ЛЕЧЕНИИ РАЗЛИЧНЫХ ЗАБОЛЕВАНИЙ****Қали Д.А.^{1*}, Тынықұлов М.К.¹**^{1*}*Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана,**Республика Казахстан***E-mail: dinara.kali.00@mail.ru***Аннотация**

Алоэ - травянистое многолетнее растение, принадлежащее к семейству Asphodelaceae и используемое во многих лечебных целях. Растения семейства алоэ, широко распространенные в Старом свете, широко известны и веками использовались в качестве местных и оральных терапевтических средств из-за их натуральных компонентов, лечебных свойств и свойств по уходу за кожей в оздоровительной, косметической сфере. Среди наиболее часто используемых видов алоэ относятся *A. arborescens*, *A. barbadensis*, *A. vera* и *A. vera*. Сегодня использование экстрактов алоэ экономически важно, они относятся к лекарственным растениям и широко используются в первичной медико-санитарной помощи, где они играют ключевую роль в лечении различных типов заболеваний, модулируя биохимические и молекулярные пути, а также являются богатым источником ценных веществ. Благодаря своим противовоспалительным, антимикробным и ранозаживляющим свойствам Алоэ традиционно используется в качестве основного или дополнительного лечения, среди прочего, для лечения повреждений кожи (ожогов, порезов, укусов насекомых и экземы) и проблем с пищеварением. Это

лекарственное растение традиционно используется и эффект выражается в наличии в его составе активных соединений. В этом обзоре освещаются последние достижения в области ботаники, фитохимического состава, этноботанического использования, сохранения пищевых продуктов и использования растений алоэ в лечебных целях при лечении различных заболеваний. Эти данные будут полезны для определения будущих областей промышленного и медицинского использования растений алоэ.

Ключевые слова: алоэ, медицина, лекарственные растения, экстракты, лечение ран, раны и травмы, Aloe vera, активные соединения.

THE USE OF THE ALOE PLANT FOR MEDICINAL PURPOSES IN THE TREATMENT OF VARIOUS DISEASES

Kali D.A.^{1*}, Tynykulov M.K.¹

^{1*}*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan*

*E-mail: dinara.kali.00@mail.ru

Abstract

Aloe is a herbaceous perennial plant belonging to the lily family and used for many medicinal purposes. The plants of the aloe family, widespread in the old world, are widely known and have been used in the health, cosmetic field as a natural component, local and oral therapeutics for centuries due to their healing and Skin Care Properties. Among the most commonly used types of aloe are *A. arborescens*, *A. barbadensis*, *A. ferox* and *A. vera* refers to. Today, the use of aloe extracts is economically important, they belong to medicinal plants and are widely used in primary health care, where they play a key role in the treatment of various types of diseases by modulating biochemical and molecular pathways, and they are also a rich source of valuable substances. Due to its anti-inflammatory, antimicrobial and wound healing properties, aloe has traditionally been used to treat skin lesions (burns, cuts, insect bites and eczema) and digestive problems, the use of which is used as a basic or complementary treatment, among other methods. This medicinal plant is traditionally used and the effect is indicated by the presence of active compounds in the composition. In this review, the latest achievements of Botany, phytochemical composition, ethnobotanical use, food preservation and medicinal use of aloe plants in the treatment of various diseases will be shown. These data will be useful for determining future areas of industrial and medical use of aloe plants.

Key words: aloe, medicine, medicinal plants, extracts, wound treatment, wounds and injuries, Aloe vera, active complexes.

Кіріспе

Алоэ – географиялық жағынан ескі әлеммен шектелген Asphodelaceae тұқымдасының ең үлкен тұқымы. Оның атауы араб тіліндегі "Аллоэх" сөзінен шыққан, "жарқыраған ащы зат" дегенді білдіреді. Алоэ өсімдіктері денсаулыққа, сұлулыққа, емдік қасиеттерге және тері күтіміне байланысты ғасырлар бойы жергілікті және ауызша емдік агент ретінде кеңінен танымал және қолданылған. *Aloe arborescens*, *Aloe barbadensis*, *Aloe ferox* және *Aloe vera* жақсы зерттелген алоэ түрлерінің қатарына жатады. Қазіргі уақытта олар ең экономикалық маңызды дәрілік өсімдіктерге жатады және әдетте алғашқы медициналық-санитарлық көмекте қолданылады, мұнда олар биохимиялық және молекулалық жолдарды модуляциялау арқылы әртүрлі ауруларды емдеуде шешуші рөл атқарады. Алоэ өсімдіктерінің көптеген биологиялық қасиеттері бар, соның ішінде Бактерияға қарсы және микробқа қарсы, ісікке қарсы, қабынуға қарсы, артритке қарсы, антиревматоидты, қатерлі ісікке қарсы және диабетке қарсы қасиеттері, детоксикация, іш қатуды емдеу, токсиндер мен қалдықтарды ағздан шығару, ас қорытуға ықпал ететін (асқазан-ішек жолдарының бұзылуын емдеуде) және аурулардың ықтималдығын төмендететін, сондай-ақ иммундық жүйенің жеткіліксіздігі. *Aloe vera* өсімдігінің емдік қасиеттері туралы алғашқы жазбаша сілтемелердің бірі біздің эрамызға дейінгі 2100

жылдан басталады. Aloe vera өсімдігінің көптеген қолданылуы оның құрамымен ішінара түсіндірілуі мүмкін. Оның құрамында 75 белсенді ингредиент бар, оның ішінде А, С, Е, В₁₂ дәрумендері және холин.

Алоэ тұқымдасы-тамыры таяз біртекті көпжылдық өсімдік. Алоэ түрлері негізінен құрғақ климаттың тұрғындары болып табылады және басқа құрғақ жерлерде кең таралған. Алоэ түрлерінің ең көп саны шамамен 140 құрайды және олардың көпшілігі Оңтүстік Африкада кездеседі. Дегенмен, оларды жазғы және қысқы жауын-шашыны бар субтропикалық аймақтарда да өсіруге болады. Тұқымның таралуын тежейтін негізгі факторлар- ыстыққа төзімділігі, топырақтың ылғалдылығы, жауын-шашын мөлшері және температура. Алоэ түрлері теңіз деңгейінен 2700 м биіктікке дейін, жабық шатырлы ормандардан шөлді бұталарға дейін әртүрлі мекендеу орындарын алады. Дегенмен, кейбір жеке түрлер арнайы географиялық шектеулерді көрсетті, дегенмен тозандандыратын тұқымдардың морфологиясы мен ерекшелігі Aloe түрлерінің таралуына да әсер етеді [1].

Талдау әдістері

Aloe тұқымдасының әртүрлі өсімдік түрлерінің фармакологиялық белсенділіктің әртүрлі спектрі бар. Сонымен қатар, алоэ қазіргі уақытта биологиялық белсенді қосылыстардың өте қызықты көзі болып саналады. Сонымен қатар, алоэнің әр түрін дәстүрлі қолдануды қолдайтын кейбір тіркелген фармакологиялық әрекеттер фитокөпөнімдердің кең спектрінің болуымен де түсіндіріледі.

Алоэ - Солтүстік Африканың, Таяу Шығыс Азияның, оңтүстік Жерорта теңізінің және Канар аралдарының ыстық және құрғақ аймақтарында кең таралған ашық сары түтік тәрізді гүлдері бар көпжылдық жасыл өсімдік. Алоэ вера «Алла» (араб сөзі «жарқыраған ащы зат» дегенді білдіреді) және «сенім» (латын сөзі «ақиқат» дегенді білдіреді) сөздерінен шыққан. Aloe vera өсімдігі жапырағынан жасалған түссіз шырышты гель фармакология мен косметикада кеңінен қолданылады. Дәстүр бойынша, бұл дәрілік өсімдік тері ауруларын (күйік, жаралар және қабынуға қарсы процестер) емдеу үшін қолданылған. Сонымен қатар, Aloe vera өсімдігінің қатерлі ісікке қарсы, антиоксидантты, диабетке қарсы және гиперлипидемияға қарсы қасиеттерді қоса, басқа емдік қасиеттерін көрсетті. Aloe vera өсімдігінің құрамында 75-тен астам түрлі қосылыстар бар, соның ішінде дәрумендер (А, С, Е және В₁₂ дәрумені), ферменттер (мысалы, амилаза, каталаза және пероксидаза), минералдар (мысалы, мырыш, мыс, селен және кальций), қант (маннозо-6-фосфат сияқты моносахаридтер және глюкоманнан сияқты полисахаридтер), антрахинондар (алоин және эмодин), май қышқылдары (мысалы, лупеол және кампестерол), гормондар (ауксиндер мен гиббереллиндер) және басқалары (мысалы, салицил қышқылы, лигнин, және сапониндер) [2].

Алоэ вера сәндік өсімдік ретінде кеңінен өсіріледі. Бұл түр қазіргі бағбандар арасында жергілікті дәрілік өсімдік ретінде танымал, сонымен қатар оның қызықты гүлдері, пішіні мен шырындылығы арқасында. Мұндай шырындылық бұл түрдің табиғи жауын-шашын мөлшері аз жерлерде өмір сүруіне мүмкіндік береді, бұл оны рокерлер мен суды аз тұтынатын басқа бақтар үшін өте қолайлы етеді. Бұл түр көптеген жәндіктер зиянкестеріне салыстырмалы түрде төзімді, дегенмен өрмекші кенелер, құрттар, жәндіктер өсімдіктердің нашарлауына әкелуі мүмкін.

Aloe vera ұзартылған және үшкір жапырақтары бар, олар негізінен екі бөліктен тұрады: тамырлы шоқтарды қамтитын сыртқы жасыл қабық және ішкі целлюлоза. A. vera целлюлозасы негізінен 98,5% Судан және 1,5% витаминдер, минералдар, ферменттер, органикалық қышқылдар, моносахаридтер (соның ішінде глюкоманнан, галактоза,

ксилоза, арабиноза) және жасуша қабырғасын құрайтын целлюлозалар, гемицеллюлозалар және пектиндер сияқты полисахаридтер сияқты бірнеше компоненттерден тұратын гидроколлоид [3].

А, В₁₂, Е дәрумендеріндегі алоэ вераның басқа құрамы, инозитол және фолий қышқылы. Минералдардың құрамына кальций (Ca), магний (Mg), калий (K), натрий (Na), темір (Fe), мырыш (Zn) және хром (Cr) кіреді. Aloe vera өсімдігін шашқа арналған тоник, лосьон, ерін бальзамы, сусабын, ванна кремі және сұйық сабын түріндегі косметикалық препараттар ретінде пайдалануға болады [4].

Алоэ құрамындағы белсенді компоненттер: Aloe vera өсімдігі құрамында 75 потенциалды белсенді компоненттер бар: дәрумендер, ферменттер, минералдар, қанттар, лигнин, сапониндер, салицил қышқылдары және амин қышқылдары.

Дәрумендер: құрамында антиоксиданттар болып табылатын А (β-каротин), С және Е дәрумендері бар. Оның құрамында В₁₂ дәрумені, фолий қышқылы және холин бар. Антиоксидант бос радикалдарды бейтараптандырады.

Ферменттер: құрамында 8 фермент бар: алиаза, сілтілі фосфатаза, амилаза, брадикиназа, карбоксипептидаза, каталаза, целлюлаза, липаза және пероксидаза. Брадикиназа теріге жергілікті қолданғанда шамадан тыс қабынуды азайтуға көмектеседі, ал басқалары қант пен майдың ыдырауына ықпал етеді.

Минералдар: құрамында кальций, хром, мыс, селен, магний, марганец, калий, натрий және мырыш бар. Олар әртүрлі метаболикалық жолдардағы әртүрлі ферменттік жүйелердің дұрыс жұмыс істеуі үшін өте маңызды және олардың аз ғана бөлігі антиоксиданттар болып табылады.

Қант: құрамында моносахаридтер (глюкоза және фруктоза) және полисахаридтер бар: (глюкоманнандар/полиманноза). Олар өсімдіктің шырышты қабатынан алынған және мукополисахаридтер деп аталады. Ең танымал моносахарид-маннозо-6-фосфат, ал ең көп таралған полисахаридтер деп аталады глюкоманнан [бета-(1,4)-ацетилденген маннан]. Сондай-ақ, белгілі глюкоманнан ацеманнан табылды. Жақында алоэ вера гелінен альпроген деп аталатын аллергияға қарсы қасиеттері бар гликопротеин және жана қабынуға қарсы қосылыс, С-глюкозилхромон оқшауланды.

Антрахинондар: құрамында дәстүрлі түрде іш жүргізетін дәрілер деп аталатын фенолды қосылыстар болып табылатын 12 антрахинон бар. Алоин мен эмодин анальгетиктер, Бактерияға қарсы және вирусқа қарсы агенттер ретінде әрекет етеді.

Май қышқылдары: құрамында 4 өсімдік стероидтері бар; холестерин, кампестерол, β-изостерол және лупеол. Олардың барлығы қабынуға қарсы, ал лупеол антисептикалық және анальгетикалық қасиеттерге ие.

Гормондар: жараларды емдеуге көмектесетін және қабынуға қарсы әсері бар ауксиндер мен гиббереллиндер.

Басқалары: құрамында адамға қажет 22 амин қышқылының 20-сы және 8 маңызды амин қышқылының 7-сі бар. Оның құрамында қабынуға қарсы және бактерияға қарсы қасиеттері бар салицил қышқылы бар. Лигнин, инертті зат, жергілікті препараттардың құрамына енгізілгенде, басқа ингредиенттердің теріге ену әсерін күшейтеді. Сабынды заттар болып табылатын сапониндер гелдің шамамен 3% құрайды және тазартқыш және антисептикалық қасиеттерге ие.

Қабынуға қарсы әсері: алоэ вера циклооксигеназа жолын тежейді және арахидон қышқылынан простагландин Е₂ өндірісін азайтады. Жақында Гель сығындыларынан С-глюкозилхромон деп аталатын жана қабынуға қарсы қосылыс бөлінді.

Иммундық жүйеге әсері: Альпроген мастикалық жасушаларға кальций ағынын тежейді, осылайша антиген-антидене арқылы мастикалық жасушалардан гистамин мен лейкотриеннің бөлінуін тежейді.

Іш жүргізетін әсерлер: латексте болатын антрахинондар күшті іш жүргізетін дәрілер болып табылады. Ішектегі судың мөлшерін арттырады, шырыш секрециясын ынталандырады және ішек қозғалғыштығын арттырады [5].

Кейбір қоректік заттар шаштың сапасына айтарлықтай әсер етеді, ал қоректік заттардың жетіспеушілігі шаштың түсуіне әкелуі мүмкін. Aloe vera өсімдігі көмегімен шашты жуу шаштың өсуіне ықпал етуі мүмкін. Aloe vera өсімдігі негізінен оның құрамындағы витаминдер, маңызды аминқышқылдары, шаштың өсуі үшін маңызды мыс және мырыш сияқты минералдар, өсімдік стероидтері, май қышқылдарына байланысты әрекет етеді деп саналады.

Aloe vera табиғи өнім болып табылады және үлкен қауіп төндірмейді, сондықтан адамдар ғылыми консенсустың жоқтығына қарамастан оны қауіпсіз түрде сынап көре алады.

Адамдар ғасырлар бойы көптеген денсаулық мәселелерін шешу үшін алоэ верасын қолданып келеді, бірақ бұл құралдар халықтық даналық пен танымал мәдениетте жақсы танымал болып табылады.

Aloe vera өсімдігінің қолданылуы мен түрлері:

Алоэ вераны күннен күйіп қалуына қолданудың көптеген әдістері бар. Оларға мыналар жатады:

- гельді немесе шырынды тікелей жапырақтардан қолданылады,
- алдын ала оралған алоэ вера гелін сатып алу,
- күннен кейінгі ылғалдандыратын тұман спрейі,
- тотығудан кейін құтқару бальзамдарын немесе лосьондарды қолдану.

Алоэ жараларды емдеуге көмектеседі. Көптеген адамдар өмірінің бір кезеңінде ауыз қуысының жарасына тап болады. Олар әдетте еріннің астында, ауыздың ішінде пайда болады және шамамен бір аптаға созылады.

Алоэ қандағы қант деңгейін төмендетеді. Адамдар кейде Aloe vera өсімдігін қант диабетін емдеу ретінде пайдаланады. Себебі ол инсулинге сезімталдықты арттырады және қандағы қант деңгейін бақылауды жақсартуға көмектеседі [6].

Алоэді гель мен шырын үшін жинау салыстырмалы түрде қарапайым. Сізге кем дегенде бірнеше жаста жетілген өсімдік қажет болады. Бұл белсенді ингредиенттердің жоғары концентрациясын қамтамасыз етеді. Алоэ өсімдігінен гель мен шырын алу үшін жинау үшін:

- Өсімдіктің сыртқы бөліктерінен қалың жапырақтарды таңдап, бір уақытта 3-4 жапырақты алып тасталынады.
- Жапырақтардың сау екеніне көз жеткізу керек, көгеру мен зақым жоғына сенімді болу қажет.
- Жапырақтарын сабаққа жақын кесіледі. Пайдалы қоректік заттардың көпшілігі жапырақтардың түбінде кездеседі.
- Тамырдан аулақ болу керек.
- Жапырақтар жуылады және құрғатылады.
- Пышақпен тікенді жиектер кесіледі.
- Пышақты немесе саусақтарды пайдаланып, гелдің ішкі бөлігін жапырақтың сыртқы бөлігінен бөлінеді. Ішкі гель-бұл қолданатын алоэ бөлігі.

- Сары шырын жапырақтан ағып кетуі керек. Бұл Aloe vera қосылған латекс. Егер латексті қолдануды жоспарланса, оны контейнерге салуға болады. Егер латексті қолдануды жоспарламанса, одан құтылуға болады.

- Алоэ гелі тілімдерге немесе текшелерге кесіледі.

Aloe vera өсімдігі ас қорыту денсаулығын жақсартады. Aloe vera өсімдігін жеу ас қорыту жолға пайдалы және асқазан ауруларын, соның ішінде тітіркенген ішек синдромын тыныштандыруға және емдеуге көмектеседі.

Ауыз қуысының денсаулығына ықпал етеді. Aloe vera тіс пастасы мен ауызды шаю - бұл ауыз қуысының гигиенасын жақсартуға және бляшканы азайтуға арналған табиғи құралдар. Aloe vera тіс пастасын қолданған адамдар ауыз қуысының жалпы денсаулығының жақсарғанын көрсетті.

Алоэ қолдану безеуді тазартады. Бетке жана алоэ жағу безеуді кетіруге көмектеседі. Безеуді емдеуге арналған алоэ өнімдерінің қосымша артықшылығы болуы мүмкін, өйткені олардың құрамында басқа тиімді ингредиенттер бар. Алоэмен дайындалған безеуді емдеу дәстүрлі безеуді емдеуге қарағанда терінің тітіркенуін азайтуы мүмкін [7].

Көптеген онкологиялық науқастар сәулелік терапияны қажет етеді және көбінесе эритема, қышу және ауырсыну сияқты жанама әсерлерді сезінеді. Aloe vera радиациямен байланысты жанама әсерлердің алдын алу мен емдеуде әлеуетті қолданылуы үшін зерттелді, өйткені ол көптеген қасиеттерге ие және антиоксидант және қабынуға қарсы болып саналады. Сәулеленуден туындаған тері реакцияларын емдеу үшін монотерапия ретінде сабынмен салыстырғанда жұмсақ сабынмен біріктірілген алоэ вераны қолданғанда орташа тиімділік байқалды [8].

Пікірталас

Алоэ косметикада табиғи ингредиенттер ретінде де қолдануға болатын өсімдіктердің бірі. Алоэ алу өте оңай және кеңінен өсіріледі. Aloe vera өсімдігінің пайдасы өте алуан түрлі, соның ішінде антибиотик, антисептик, Бактерияға қарсы, вирусқа қарсы, инфекцияға қарсы, қабынуға қарсы және деконгестант ретінде. Aloe vera зақымдалған жасушаларды тиімді ауыстырады және терінің күйін жақсартады, өйткені құрамында маңызды аминқышқылдары мен ақуызды ыдырататын ферменттермен бірге жұмыс істейтін полисахаридтер бар. Алоэ қолдану терінің күйін жақсартады және әжімдердің алдын алады. Aloe vera гелін жергілікті қолдану терінің қартаюын бәсеңдетуі мүмкін деген кейбір алдын-ала мәліметтер бар.

Емдік қасиеттері: маннозаға бай полисахарид глюкоманнан және өсу гормоны гиббереллин фибробласттардағы өсу факторының рецепторларымен әрекеттеседі, осылайша олардың белсенділігі мен көбеюін ынталандырады, бұл өз кезегінде алоэ верасын жергілікті және ауызша қолданғаннан кейін коллаген синтезін айтарлықтай арттырады. Алоэ гелі жараның коллаген құрамын арттырып қана қоймай, сонымен қатар коллагеннің құрамын өзгертті және коллагеннің кросс-байланыс дәрежесін арттырды. Осының арқасында ол жараның тартылуын тездетіп, пайда болған тыртық тінінің жыртылу күшін арттырды. 10 ауызша немесе жергілікті емдеуден кейін емдік жараның грануляциялық тінінде гиалурон қышқылы мен дерматан сульфатының синтезінің жоғарылауы байқалған. Aloe vera тобы жараларды ертерек емдеуді және ауырсынуды жеңілдетуді көрсетті. Сонымен қатар, алоэ вераның артықшылығы оның арзан болуы болды. Тыныштандыратын, ылғалдандыратын және салқындататын қасиеттеріне байланысты алоэ вера күйіктерді емдеу үшін жиі қолданылады.

Вирусқа қарсы және ісікке қарсы белсенділік: бұл әрекеттер жанама немесе тікелей әсерлерге байланысты болуы мүмкін. Жанама әсер иммундық жүйені ынталандыруға

байланысты, ал тікелей әсер антрахинондарға байланысты. Антрахинон алоин герпес симплексі, желшешек және тұмау сияқты әртүрлі қабықшалы вирустарды инактивациялайды. 18 соңғы зерттеулерде полисахаридтік фракция бензопиреннің егеуқұйрықтың бастапқы гепатоциттерімен байланысуын тежейтіні, осылайша қатерлі ісік тудыратын бензопирен-ДНҚ қосылыстарының пайда болуына жол бермейтіні көрсетілген. Глутатион-s-трансферазаның индукциясы және ісіктің дамуына ықпал ететін форбол миристин ацетатының әсерін тежеу туралы хабарланды, бұл алоэ гелін қатерлі ісіктің химиопрофилактикасында қолданудың ықтимал пайдасын көрсетеді. Aloe vera гелі немесе шырыны бактерияға қарсы қасиеттерге ие және күн сәулесінен кейін терінің қабыршақтануын болдырмауға көмектеседі. Aloe vera сонымен қатар теріні ылғалдандыруға көмектесетін қабынуға қарсы қасиеттерге және судың жоғары мөлшеріне ие.

Ылғалдандыратын және жасартатын әсер: мукополисахаридтер терідегі ылғалды сақтауға көмектеседі. Алоэ коллаген мен эластин талшықтарын шығаратын фибробласттарды ынталандырады, бұл теріні серпімді және мыжылған етеді. Ол сондай-ақ эпидермистің беткі қабықшалы жасушаларына біртұтас әсер етеді, оларды бір-біріне жабыстырады, бұл теріні жұмсартады. Аминқышқылдары терінің дөрекі жасушаларын жұмсартады, ал мырыш тері тесігін қатайту үшін тұтқыр зат ретінде әрекет етеді. Оның ылғалдандыратын әсері алоэ вера гелі бар қолғаптар терінің тұтастығын жақсартқанда, майда әжімдердің пайда болуын азайтқанда және эритеманы азайтқанда кәсіби әсерге байланысты құрғақ теріні емдеуде де зерттелді. 21-де безеуге қарсы әсері бар.

Антисептикалық әсер: Aloe vera құрамында 6 антисептикалық зат бар: лупеол, салицил қышқылы, мочеви́на азоты, даршын қышқылы, фенолдар және күкірт. Олардың барлығы саңырауқұлақтарға, бактерияларға және вирустарға тежегіш әсер етеді.

Қорытынды

Aloe vera мен оның қосылыстарының қасиеттеріне байланысты оны терінің ылғалдылығы мен тұтастығын сақтау үшін қолдануға болады. Aloe vera бұл екі негізгі бөліктен тұратын пайдалы өсімдік, оның ішінде антрахинон қосылыстарының жоғары концентрациясы және мөлдір гель бар жапырақтары бар. Гель қабынуға қарсы, антиоксидантты, вирусқа қарсы, бактерияға қарсы және жараларды емдейтін бірқатар пайдалы қасиеттері бар тағамдық өнім ретінде қолданылады. Ол сондай-ақ терінің жарасын болдырмайды, өйткені оның құрамында мукополисахаридтер, амин қышқылдары, мырыш және су бар. Жараларды емдеудің сапасы мен жылдамдығы тұрғысынан алоэ вера қазіргі уақытта қол жетімді балама емдеу әдістерімен салыстырғанда әлдеқайда тиімді және арзанырақ. Дәстүрлі медицинаның танымал болу тенденциясын, сондай-ақ Aloe vera өсімдігінің сирек кездесетін жанама әсерлерін ескере отырып, жараларды емдеуді жақсарту үшін осы дәрілік өсімдікті қолдану басқа әдістермен қатар қосымша емдеу ретінде ұсынылады.

Әдебиет:

1. Salehi B., Albayrak S., Antolak H., Kręgiel D., Pawlikowska E., Sharifi-Rad M., Uprety Y., Fokou P., Yousef Z., Zakaria A., Varoni E., Sharopov F., Martins N., Iriti M., Sharifi-Rad J. (2018). Aloe Genus Plants: From Farm to Food Applications and Phytopharmacotherapy. *International Journal of Molecular science*. 19(9), P. 2843.
2. Sánchez M., González-Burgos E., Iglesias I., Gómez-Serranillos M. (2020). Pharmacological Update Properties of Aloe Vera and its Major Active Constituents. *Molecules*. 25(6), P. 1324.
3. Gentilini R., Bozzini S., Munarin F., Petrini P., Visai L., Tanzi M. (2013). Pectins from Aloe Vera: Extraction and production of gels for regenerative medicine. *Journal of Applied Polymer Science*. 131(2).

4. Salsabila T., Indriyani W., Sari Y., Yuniarsih N. (2022). Utilization of Aloe vera Plants as a Raw Materials for Cosmetics: A Narrative Review. *Open Access Indonesian Journal of Medical Reviews*. 2(4).
5. Surjushe A., Vasani R., Saple D.G. (2008). Aloe vera: a short review. *Indian Journal of Dermatology*. 53(4), P.163-166.
6. <https://www.medicalnewstoday.com/articles/265800>, Nine health benefits and medical uses of Aloe vera, 2021.
7. <https://www.healthline.com/health/how-to-use-aloe-vera-plant#overview>, How to Use Fresh Aloe Vera, 2020.
8. Farrugia C., Burke E., Haley M., Bedi K., Gandhi M. (2019). The use of aloe vera in cancer radiation: An updated comprehensive review. *Complementary therapies in clinical practice*. 35, 126-130.

DOI 10.54596/2958-0048-2023-2-34-39

УДК 581.19

МРНТИ 31.21

**ИЗУЧЕНИЕ КАЧЕСТВЕННОГО СОСТАВА СУБСТАНЦИИ,
ПОЛУЧЕННОЙ ИЗ ПОЧЕК ТОПОЛЯ ЭКСТРАКЦИОННЫМ СПОСОБОМ****Мещанова А.Г.^{1*}, Поляков В.В.¹**^{1*}*Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева,
Петропавловск, Республика Казахстан***E-mail: annameshanov@mail.ru***Аннотация**

В настоящее время в числе наиболее острых проблем Республики Казахстан следует отметить создание и развитие собственной фармацевтической базы, которая соответствовала бы всем международным стандартам. Поэтому актуальной проблемой на сегодняшний день является создание новых высокоэффективных отечественных препаратов на основе растительных ресурсов страны. Немаловажным так же является освоение производства оригинальных отечественных лекарственных препаратов, создание безопасных и экологически чистых технологий их получения. В этом направлении растения рода *Populus* (тополь) семейства *Salicaceae* (ивовых) обладают преимуществом благодаря большим запасам возобновляемого сырья (насаждения тополей в Северо-Казахстанской области обладают промышленными запасами лекарственного сырья) и содержанию различных классов соединений, обладающих широким спектром биологической активности. Целью исследования было изучить качественный состав субстанций из почек тополя бальзамического *Populus balsamifera*, полученных экстракционным способом. К поставленным задачам относились: получить субстанцию из почек тополя бальзамического *Populus balsamifera* экстракционным способом; установить качественный состав полученных субстанций. Способ получения субстанции из почек тополя бальзамического, включает использование свежесобранных почек тополя бальзамического, экстракцию растворителями с повышающимся градиентом полярности: гексаном; дихлорметаном; упаривание до получения целевого продукта. Таким образом, был исследован качественный состав гексанового экстракта субстанций, полученных экстракционным способом. Было установлено, что экстракция хлористым метилом позволяет отделить флавоноиды.

Ключевые слова: *Populus balsamifera*, пиностробин, экстракция, флавоноиды, хроматография.

**ТЕРЕК БҮРШКТЕРІНЕН ЭКСТРАКЦИЯЛЫҚ ӘДІСПЕН АЛЫНҒАН
СУБСТАНЦИЯНЫҢ САПАЛЫҚ ҚҰРАМЫН ЗЕРТТЕУ****Мещанова А.Г.^{1*}, Поляков В.В.¹**^{1*}*М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті,
Петропавл, Қазақстан Республикасы***E-mail: annameshanov@mail.ru***Андатпа**

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының аса өткір проблемаларының қатарында барлық халықаралық стандарттарға сәйкес келетін жеке фармацевтикалық базаны құру мен дамытуды атап өткен жөн. Сондықтан бүгінгі таңда еліміздің өсімдік ресурстары негізінде жаңа жоғары тиімді отандық препараттарды жасау өзекті мәселе болып табылады. Бірегей отандық дәрілік препараттар өндірісін игеру, оларды алудың қауіпсіз және экологиялық таза технологияларын жасау да маңызды. Бұл бағытта *Salicaceae* (талдар) тұқымдасының *populus* (терек) тұқымдас өсімдіктері жаңартылатын шикізаттың үлкен қорларына (Солтүстік Қазақстан облысында терек екпелері дәрілік шикізаттың өнеркәсіптік қорларына ие) және биологиялық белсенділіктің кең спектріне ие қосылыстардың әртүрлі кластарының құрамына байланысты артықшылыққа ие. Зерттеудің мақсаты экстракция әдісімен алынған бальзамдық *populus balsamifera* терек бүршіктерінен алынған заттардың сапалық құрамын зерттеу болды. Қойылған міндеттерге мыналар кірді: бальзамдық *populus balsamifera* терек бүршіктерінен субстанцияны экстракция

әдісімен алу; алынған заттардың сапалық құрамын белгілеу. Бальзамдық терек бүршіктерінен субстанцияны алу тәсілі жаңа жиналған бальзамдық терек бүршіктерін пайдалануды, полярлық градиенті жоғарылаған еріткіштермен экстракцияны қамтиды: гексан; дихлорметан; мақсатты өнімді алғанға дейін булану. Осылайша, экстракция әдісімен алынған заттардың гексан сығындысының сапалық құрамы зерттелді. Метилен хлоридін алу флавоноидтарды бөлуге мүмкіндік беретіні анықталды.

Түйінді сөздер: *Populus balsamifera*, пиностробин, экстракция, флавоноидтар, хроматография.

STUDY OF THE QUALITATIVE COMPOSITION OF THE SUBSTANCE OBTAINED FROM POPLAR BUDS BY EXTRACTION METHOD

Meshchanova A.G.^{1*}, Polyakov V.V.¹

^{1*}*Non-profit limited company «Manash Kozybayev North Kazakhstan university»,
Petropavlovsk, Republik of Kazakhstan*

*E-mail: annameshanov@mail.ru

Abstract

Currently, among the most acute problems of the Republic of Kazakhstan, it should be noted the creation and development of its own pharmaceutical base, which would meet all international standards. Therefore, an urgent problem today is the creation of new highly effective domestic drugs based on the country's plant resources. It is also important to master the production of original domestic medicines, the creation of safe and environmentally friendly technologies for their production. In this direction, plants of the genus *Populus* (poplar) of the Salicaceae family (willow) have an advantage due to large reserves of renewable raw materials (poplar plantations in the North Kazakhstan region have industrial reserves of medicinal raw materials) and the content of various classes of compounds with a wide range of biological activity. The aim of the study was to study the qualitative composition of substances from the buds of poplar balsamic *Populus balsamifera* obtained by extraction method. The tasks assigned included: to obtain a substance from the buds of poplar balsamic *Populus balsamifera* by extraction; to establish the qualitative composition of the substances obtained. A method for obtaining a substance from the buds of balsamic poplar, includes the use of freshly harvested buds of balsamic poplar, extraction with solvents with an increasing polarity gradient: hexane; dichloromethane; evaporation until the target product is obtained. Thus, the qualitative composition of hexane extract of substances obtained by extraction method was investigated. It was found that extraction with methylene chloride allows the separation of flavonoids.

Keywords: *Populus balsamifera*, pinostrobin, extraction, flavonoids, chromatography.

Введение

Тополи, насчитывающие более 15 видов в Казахстане, интересны по своему многообразию, запасам и возможностям практического применения. Тополь бальзамический, имеет высоту 25-30 метров; толщина ствола до 2 метров, кора молодых деревьев гладкая, серовато - зеленая, у взрослых деревьев – серая [1-2]. Почки представляют собой яйцевидные объекты с заостренной верхушкой, клейкие красновато-коричневого цвета, 1,5-2 сантиметра длины и 0,6-0,8 сантиметров толщины. Тополь бальзамический в Северном Казахстане растет повсеместно [3-4]. Некоторые его виды издавна применяются в народной медицине при различных заболеваниях. В соцветии, листьях и коре ряда видов тополя обнаружен фенолгликозид салицин - заменитель широко известного противовоспалительного препарата ибупрофена. Химический состав включает такие соединения: липиды, флавоноиды, фенолкарбоновые кислоты, дубильные вещества. Однако химический состав тополей и фармакологические свойства его компонентов пока еще изучены недостаточно [5-6].

Растительный препарат, полученный из почек тополя, содержащий флавоноидную фракцию и обладающий противоопухолевой, противовоспалительной,

ранозаживляющей и бактерицидной активностью, по своей антиокислительной активности не уступает синтетическому антиоксиданту ионолу [7-8].

Целью исследования было изучение качественного состава субстанций из почек тополя, полученных экстракционным способом (СЭ).

Задачи: получить субстанцию из почек тополя бальзамического *Populus balsamifera* экстракционным способом; установить качественный состав полученных субстанций.

Методы исследования

Для исследования качественного состава субстанций из почек тополя применили экстракционный способ получения.

Экстракционный способ. Способ получения экстракта тополя бальзамического включает использование свежих почек тополя бальзамического, измельчение, экстракцию 90% этанолом в аппарате Сокслета при температуре 60°C в течение 24 часов, фильтрацию и упаривание до получения целевого продукта (смолки).

Определение качественного состава субстанций из почек тополя. Для изучения качественного состава субстанции из почек тополя применили растворители с повышающимся градиентом полярности:

- гексан (хч) $t_{кип}=68,7^{\circ}C$, $\epsilon =0,009$;
- дихлорметан (хч) $t_{кип}=39,8^{\circ}C$, $\epsilon =0,309$.

Экстракция гексаном СЭ. Экстракцию проводили гексаном ($t_{кип}=68,7^{\circ}C$). Смолку массой 1 г экстрагировали при нагревании до 60°C в течении 20 минут. После чего, полученный экстракт охлаждали до комнатной температуры.

Идентификация веществ в полученных экстрактах. Идентификация классов веществ осуществлялась при помощи метода тонкослойной хроматографии.

Выделения пиностробина из субстанции, полученной из почек тополя. На первой стадии процесса экстрагируем субстанцию гексаном при нагревании до 60°C, затем охлаждаем полученную смесь и сливаем экстракт. Чистоту полученных таким способом кристаллов пиностробина определяли хроматографически и измерением температуры плавления.

Исследование качественного состава хлорметиленового экстракта. Остаток субстанции (СЭ) с массой 0,95 г соответственно элюируем хлористым метиленом в объеме 15 мл ($t_{кип}=39,8^{\circ}C$). Отфильтровываем не растворившиеся остатки смолки. Фильтрат сливаем и испаряем при комнатной температуре.

Результаты исследования

Целью исследования было изучение качественного состава субстанции, полученной экстракционным способом.

Схема разделения субстанции из почек тополя на группы веществ со сходным градиентом полярности, с использованием указанных растворителей включает экстракцию смолки гексаном, упаривание и получение гексановой фракции, далее экстракцию хлористым метиленом и упаривание до хлорметиленовой фракции.

В ходе последовательной экстракции были получены экстракты, дальнейшее исследование которых проводилось физико-химическими методами.

В субстанции, полученной методом экстракции (СЭ) полимерных соединений не обнаружено, что можно объяснить процессом окисления непредельных соединений (исходных мономеров) в процессе получения субстанции (СЭ).

Исследование субстанции (СЭ) свидетельствовало, что в полученной смолке образовались кристаллы светло-жёлтого цвета, которые отмывали петролейным эфиром. Температура плавления данных кристаллов соответствовала диапазону температуры

плавления пиностробина, соответствие данных кристаллов пиностробину также доказала сравнительная хроматография.

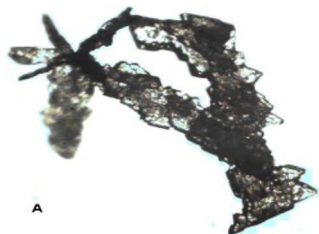

Рисунок 1. Кристаллы пиностробина (А)

Полученна хроматограмма с кристаллами предполагаемого пиностробина из субстанции, (СЭ) и кристаллам метчика пиностробина (Рисунок 2). Полученные пятна имеют одинаковое значение R_f , следовательно, они принадлежат одному и тому же веществу, то есть пиностробину.

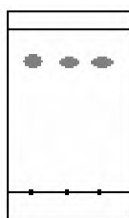

Рисунок 2. Тонкослойная хроматография кристаллов, полученных из субстанции, (СЭ) с метчиком пиностробина

В рассмотренных литературных источниках [9] указывается, что пиностробин, как и все флаваноиды не растворимы в неполярных растворителях, тем не менее, в ходе выполнения исследования получены результаты, указывающие на то, что пиностробин экстрагируется гексаном и образует кристаллы из прозрачного однородного гексанового экстракта.

Смьтую с кристаллов гексановую фракцию тополя исследовали с применением тонкослойной хроматографии в системе петролейный эфир- диэтиловый эфир - уксусная кислота (80:20:1), с метчиком пиностробина, проявляли в парах йода и в ультрафиолетовом свете (Таблица 1).

Таблица 1. Результаты хроматографического исследования гексанового фильтрата субстанции (СЭ)

№ пятна	R_f литератур.	R_f СЭ	Предполагаемый класс соединения
1	0,88	0,84	Воска
2	Нет	0,44	Пиностробин
3	0,39	0,38	жирные кислоты
4	0,19	0,19	Стерины
5	0,15-0,21	0,13	Диглецириды
6	0,02	0,06	Моноглицериды
7	на старте	на старте	Фосфолипиды

На хроматограмме наблюдали пятно со значением R_f соответствующим пиностробину.

Продолжаем исследование субстанции по приведённой выше схеме. В соответствии с которой дальнейшее элюирование проводим растворителем с более высоким градиентом полярности, в качестве которого был выбран хлористый метилен.

Исследуем состав фильтрата хлористометиленовой фракции методом тонкослойной хроматографии. Осмотр хроматограммы показал наличие большого числа пятен. Идентификацию пятен производили под действием ультрафиолетового света (Таблица 2).

Таблица 2. Тонкослойная хроматография хлористометиленового экстракта субстанции

№ пятна	R_f	Цвет пятна в вид. свете	Цвет пятна в УФ	Предполагаемый класс соединения
1	0,58	св.жёлтый	яр.жёлтый	кислоты
2	0,47	св.жёлтый	тёмн.-кор.	кислоты
3	0,37	св.жёлтый	жёлтый	флавонол
4	0,29	св.жёлтый	тёмн.-кор.	флавонол
5	0,24	нет	нет	флавонол
6	0,18	жёлт.-зел.	тёмн.-кор.	флавонол
7	0,05	оранжевый	красно-корич.	пигменты
8	старт	красно-корич.	красно-корич.	полифлаваноиды

Заключение

На основе полученных результатов можно сделать вывод, что наличие высокомолекулярного плёнкообразующего полимера при экстракции гексаном в случае получения субстанции экстракционным способом не наблюдается.

В составе полученного экстракта обнаружены такие вещества, как воска, пиностробин, жирные кислоты, стерины, диглецириды, моноглицериды, фосфолипиды.

Таким образом можно предположить, что схема исследования субстанции (СЭ) позволяет экстракцией хлористым метиленом отделить флавоноиды, содержащиеся в смоле тополя.

Литература:

1. Адекенов С.М. и др. Флавоноиды почек тополя бальзамического *Populus balsamifera* L. и способы их выделения // Химия растительного сырья. – 2020. – №. 2. – С. 181-188.
2. Поляков В.В., Вилков К.В. Эфирные масла растений и их биологическая активность: учебно-метод. пособие / В.В. Поляков, К.В. Вилков. - Петропавловск: СКГУ, 2005.
3. Поляков В.В., Рубе В.А., Люлин А.С. Биологически активные природные вещества, их свойства и применение. - Петропавловск: СКГУ им. М. Козыбаева, 2008.
4. Старовойтов В.И. и др. Топинамбур - уникальное растительное сырье // Пищевая промышленность. – 2015. – №. 8. – С. 16-20.
5. Люлин А.С., Поляков В.В., Альжанов А.Е. Технология производства эфирного масла из почек тополя бальзамического. – 2008.
6. Федорова А.М. и др. Влияние биологически активных веществ тимьяна обыкновенного (*Thymus vulgaris* L.) на рост дрожжевых клеток // Вестник Воронежского государственного университета инженерных технологий. – 2022. – Т. 84. – №. 2 (92). – С. 101-109.

7. Ким М.Е., Мурзагулова К.Б., Евсева С.Б. Возможности использования природного сырья в составе вспомогательной терапии туберкулеза: опыт народной медицины, современное состояние исследований // Фармация и фармакология. – 2017. – Т. 5. – №. 5. – С. 404-421.
8. Лобанова А.А., Будаева В.В., Сакович Г.В. Исследование биологически активных флавоноидов в экстрактах из растительного сырья // Химия растительного сырья. – 2004. – №. 1. – С. 47-52.
9. P. Pignatelli, F.M. Pulcinelli, A. Celestini, L. Lenti, A. Ghiselli, P.P. Gazzaniga, F. Violi, The flavonoids quercetin and catechin synergistically inhibit platelet function of hydrogen peroxide, μL Am. J. Clin. Nutr., 72, 2000, 1150-1155.

References:

1. Adekenov S.M. et al. Flavonoids of balsam poplar buds *Populus balsamifera* L. and methods for their isolation // Chemistry of vegetable raw materials. – 2020. – no. 2. - S. 181-188.
2. Polyakov V.V., Vilkov K.V. Essential oils of plants and their biological activity: educational method. allowance / V.V. Polyakov, K.V. Vilkov. - Petropavlovsk: SKGU, 2005.
3. Polyakov V.V., Rube V.A., Lyulin A.S. Biologically active natural substances, their properties and application. - Petropavlovsk: SKGU im. M. Kozybaeva, 2008.
4. Starovoitov V.I. et al. Jerusalem artichoke is a unique vegetable raw material // Food industry. – 2015. – no. 8. - S. 16-20.
5. Lyulin A.S., Polyakov V.V., Alzhanov A.E. Technology for the production of essential oil from balsam poplar buds. – 2008.
6. Fedorova A.M. et al. Influence of biologically active substances of common thyme (*Thymus vulgaris* L.) on the growth of yeast cells // Bulletin of the Voronezh State University of Engineering Technologies. - 2022. - T. 84. - No. 2 (92). - S. 101-109.
7. Kim M.E., Murzagulova K.B., Evseeva S.B. Possibilities of using natural raw materials as part of the auxiliary therapy of tuberculosis: the experience of traditional medicine, the current state of research // Pharmacy and Pharmacology. - 2017. - T. 5. - No. 5. - S. 404-421.
8. Lobanova A.A., Budaeva V.V., Sakovich G.V. Study of biologically active flavonoids in extracts from vegetable raw materials // Chemistry of vegetable raw materials. - 2004. - no. 1. - S. 47-52.
9. P. Pignatelli, F.M. Pulcinelli, A. Celestini, L. Lenti, A. Ghiselli, P.P. Gazzaniga, F. Violi, The flavonoids quercetin and catechin synergistically inhibit platelet function of hydrogen peroxide, μL Am. J. Clin. Nutr., 72, 2000, 1150-1155.

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР / ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ /
PEDAGOGICAL SCIENCES

DOI 10.54596/2958-0048-2023-2-40-44

ӘОЖ 796:378

ҒТАМА 77.31.03

**БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНДЕ «ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ» ПӘНІ АРҚЫЛЫ
УНИВЕРСИТЕТ СТУДЕНТТЕРІНІҢ САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫН САҚТАУ**

Гоненко С.В.^{1*}, Мульдинова Е.С.¹, Шлак И.Б.¹, Сотниченко Е.А.¹

*^{1*}М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті,
Петропавл, Қазақстан Республикасы*

Аңдатпа

Жас ұрпақтың, студент жастардың денсаулығын сақтау, сонымен қатар, салауатты өмір салтын ұстану және сақтау – ұлттың ең басты міндеті. Қоғамның техникалық және технологиялық прогресіне, студенттердің психикалық жүктемесінің артуына және осыған байланысты олардың дене белсенділігінің дамып келе жатқанына байланысты салауатты өмір салтын қалыптастыру және сақтау құралдары мен әдістерін қарастыру қажеттілігі туындады. Осыны негізге ала отырып, студенттердің бойында салауатты өмір салтын қалыптастыруға және өзінің де, өзгенің де денсаулығын сақтауға деген жауапкершілікті арту мақсатында университеттегі білім беру және тәрбиелік іс-шаралардың ауқымын кеңейткен жөн.

Түйінді сөздер: дене шынықтыру, денсаулық, салауатты өмір салты, білім беру процесі, университеттегі тәрбие процесі.

**ПОДДЕРЖАНИЕ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ СТУДЕНТОВ
УНИВЕРСИТЕТА В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ ПО ДИСЦИПЛИНЕ
«ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА»**

Гоненко С.В.^{1*}, Мульдинова Э.С.¹, Шлак И.Б.¹, Сотниченко Е.А.¹

*^{1*}Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева
Петропавловск, Республика Казахстан*

Аннотация

Здоровье подрастающего поколения, студенческой молодёжи, а также ведения и поддержания здорового образа жизни, является важнейшей задачей нации. В связи с техническим и технологическим прогрессом общества, увеличением умственной нагрузки у обучающихся и, в связи с этим, развивающейся у них гиподинамией, встаёт потребность в изыскании средств и методов по развитию и поддержанию здорового образа жизни. На основании этого, целесообразно расширить спектр образовательных и воспитательных мероприятий в вузе, способствующих привитию обучающимся ответственного ведения здорового образа жизни и сохранение здоровья как себе, так и окружающим.

Ключевые слова: физическая культура, здоровье, здоровый образ жизни, образовательный процесс, воспитательный процесс в вузе.

**MAINTAINING A HEALTHY LIFESTYLE FOR UNIVERSITY STUDENTS IN THE
EDUCATIONAL PROCESS ON THE DISCIPLINE "PHYSICAL EDUCATION"**

Gonenko S.V.^{1*}, Muldinova E.S.¹, Shlak I.B.¹ Sotnichenko E.A.¹

^{1*}Manash Kozybaev NKU, Petropavl, Republic of Kazakhstan

Abstract

The health of the younger generation, student youth, as well as maintaining and maintaining a healthy lifestyle, is the most important task of the nation. In connection with the technical and technological progress of society, an increase in the mental load of students and, in connection with this, their developing physical inactivity, there is a need to find means and methods for developing and maintaining a healthy lifestyle. Based on this, it is advisable to expand the range of educational and educational activities at the university, contributing to the instillation of responsible healthy lifestyle in students and the preservation of health both for themselves and others.

Key words: physical culture, health, healthy lifestyle, educational process, educational process at the university.

Қарқынды дамып келе жатқан қоғамның қазіргі кезеңінде өскелең ұрпақ пен студент жастардың салауатты өмір салтын қалыптастыру мәселесіне көңіл бөлу позициясы нығаю үстінде. Бұл жағдай қоғамдағы жоғары оқу орындарын бітіретін мамандардың денсаулығына әсер ететін осы мәселеге деген назардың (уайымның) күшеюі, олардың денсаулықтарындағы анықталатын ауытқулардың көбеюі, соның нәтижесінде еңбекке қабілеттілігінің төмендеуіне байланысты.

Осыған байланысты студент жастардың денсаулығын сақтау және дамыту, сонымен қатар, олардың салауатты өмір салтын қалыптастыру осы мәселенің басымдығын күшейтеді [1]. Бұл орынсыз емес, өйткені жастардың денсаулығына, олардың өз денсаулығына ғана емес, өзгенің де денсаулығына жауапкершілікті тәрбиелеуге деген қызығушылық артып келеді.

Жастардың денсаулығының нашарлауын келесі негізгі қағидалар анық көрсетеді: а) - жоғары психикалық стресс; б) - оқу процесінің қарқындылығының артуы; в) - статикалық жүктемелердің басымдылығына негізделген бағдарламалық материалдың жүктелуі.

Жоғарыда анықталған негізгі қағидалардың салдары студент жастардың қозғалыс белсенділігінің жасанды түрде төмендеуіне ықпал ететіндігі анық байқалады. Университеттің әртүрлі мамандықтарында оқитын студенттердің шамамен 80% гиподинамикалық [2], бұл өз кезегінде олардың жұмыс қабілетінің төмендеуіне, олардың денесінің жалпы реактивтілігіне, сонымен қатар, аурушандықтың артуына әкеледі.

Жоғарыда көрсетілген мәселені шешудің алуан түрлі құралдарының ішінен келесі спектрге тоқталып, қарастыруға болады: дене тәрбиесі процесінде студент жастардың салауатты өмір салтын қалыптастырудың педагогикалық негіздері.

Жастардың денсаулығын сақтауға және жақсартуға мүмкіндік беретін салауатты өмір салтын қалыптастыру принципі, сондай-ақ соматикалық, психологиялық және әлеуметтік сияқты деңгейлерде ағзаның бейімделу резервтерін арттыруға көмектесу ретінде денсаулық мәдениетінің іргелі принципін анықтауға болады. [2, 3].

Ұсынылған тақырыпты ашу шеңберінде студент жастардың салауатты өмір салтын сақтау және дамыту бойынша университет қызметінің ерекшеліктерін де атап өтуге болады:

- университеттің оқу-тәрбие процесінде студенттер дене шынықтыру процесі аясында салауатты өмір салтын ұстану әрекеттерін, дағдыларын, әдеттерін өзгерту

арқылы іске асырылатын, денсаулығын сақтау және дамыту бойынша қажетті білім алады;

- «Дене шынықтыру» сабақтарында студенттердің өз денсаулығын сақтау ата-анасының, мұғалімдерінің және/немесе мемлекеттің емес, студенттің өзінің қолында деген көзқарасты қалыптастыру;

- студенттердің денсаулығын сақтау және дамыту, салауатты өмір салтын сақтау, өйткені бұл түлектерді дайындаудың маңызды құрамдас бөлігі, сонымен қатар, студент өзінің денсаулығына ғана емес, сонымен бірге өз шәкірттерінің денсаулығына да жауапты әлеуетті көшбасшы болып табылады.

Жастардың салауатты өмір салтын сақтауға әсер ететін факторлар анықталды:

1. Оқушылардың денсаулығын нығайту факторлары: дұрыс тамақтану; жаман әдеттердің болмауы; таңертенгілік жаттығулар; дене шынықтыру және спорт; оң эмоциялар; шынығу; ашық ауада жүру; демалу және оқу режимін сақтау; қолайлы атмосфера және өмір сүру жағдайлары; алдын алу шаралары; уақтылы медициналық көмек және т.б.

2. Оқушылардың денсаулығының нашарлату факторлары: жаман әдеттер; оқу күні мен мектептен тыс уақытты ұйымдастыру режимін сақтамау; стресстік жағдай; психикалық жүктеме; дұрыс тамақтанбау; гиподинамия; сынып қорының санитарлық-гигиеналық нормаларының қанағаттанарлықсыздығы; әлсіз материалдық-техникалық база; нашар медициналық бақылау және т.б.

Университеттегі оқу процесіне әсер ететін спектрлердің алуан түрлілігінің ішінен интеграциялық процестердің спектрін бөліп көрсетуге болады. Бұл бағыт студенттердің денсаулығының нашарлығына байланысты денсаулық көрсеткіштерінің үнемі төмендеуі жағдайында ЖОО студенттерінің салауатты өмір салтын құрылымдау сияқты оқу және тәрбие процесінің сегментіне әсер етеді.

Өскелең ұрпақтың денсаулығын сақтау және жетілдірудің жаңа нысандарын үнемі іздестіру, сондай-ақ студенттердің функционалдық мүмкіндіктерін қалпына келтіруге, нығайтуға және арттыруға ықпал ететін дене шынықтыруды (ғылыми негізделген) мақсатты пайдалану зерттеудің өзектілігі болып табылады.

Студент жастардың денсаулығын сақтау, нығайту және дамыту, сондай-ақ олардың салауатты өмір салтын қалыптастыру міндеттерін шешу мақсатында бірқатар арнайы оқытушылар университеттің оқу процесіне сыныптағы дене шынықтыру сабақтары мен сыныптан тыс жұмыстар, сонымен қатар, оқушылардың салауатты өмір салтын қалыптастыруда дамыту-сауықтыру бағыты бар сабақтардың негізгі бағыттарын біріктіру әдістемесін әзірлеп, енгізді.

Бұл жағдайда дене тәрбиесі процесінде адамның биологиялық және әлеуметтік табиғатының бірлігі мен өзара тәуелділігінің негізін, дифференциация және даралау принциптерін қолдануға байланысты оқушылардың көп векторлы шешімі, білім беру, сауықтыру және дамыту міндеттері денсаулықты нығайтудың ұйымдастырушылық-педагогикалық негіздері теориялық және интегративті тұжырымдамалар тұрғысынан анықталады [2, 4].

Арнайы оқытушылар зерттеулерінің нәтижелері дене тәрбиесі динамикасында студенттердің салауатты өмір салтын қалыптастыру барысында университет қызметінің негізгі ерекшеліктерін анықтады. Атап айтқанда:

а) университеттің оқу-тәрбие процесінде студент жастар «Дене шынықтыру» пәні бойынша курсты өту барысында әдет-ғұрыптарды өзгерту түрінде іске асырылатын

қажетті білімдерді, салауатты өмір салтын, сондай-ақ олардың денсаулығын сақтау және нығайтуың қарапайым дағдыларын меңгереді;

б) дене шынықтыру сабақтарында жастардың өз денсаулығына өзі жауапты деген көзқарас қалыптасады, сонымен қатар, олардың денсаулығын нығайту және сақтауға ата-анасы, ұстаздар мен жалпы мемлекет жауапты емес. Салауатты өмір салтын қалыптастыру шараларын жүйелеу ЖОО түлектерін дайындаудың құрамдас бөлігі болып табылады;

в) «Дене шынықтыру» сабақтарында түлектердің даралығы мен еңбек өнімділігінің қарқындылығы бойынша жоғары талаптар ұстанылады;

г) болашақ мамандарды даярлау ғылыми-теориялық білімдерге негізделіп, жоғары деңгейде жүзеге асырылады;

д) студенттердің алған білімдерін, іскерліктерін және дағдыларын практикалық жұмыс немесе ғылыми бағыттағы зерттеу барысында пайдалануға көмектесу және т.б.

Арнайы педагогтар әзірлеп, жүзеге асыратын дене шынықтыру және тәрбиелеу процесі шеңберінде оқушылардың салауатты өмір салтын құрылымдаудың педагогикалық моделі келесі компоненттерге негізделген: мақсат-бағдарлар; функционалдылық; кезеңдік іс-шаралар құрылымы; пішіндер; әдістер; нысандар; көрсеткіштер; критерийлер және т.б.

Студент жастармен жұмыс барысында салауатты өмір салтын қалыптастыру мәселесін шешу барысында келесі деңгейлерді бөліп көрсетуге болады: төмен деңгей; орташа деңгей; жоғары деңгей.

Төмен деңгей – салауатты өмір салты және жалпы денсаулық туралы тиісті білімі жоқ және оны сақтай алмайтын студенттер (студенттер).

Орташа деңгей – денсаулық пен салауатты өмір салты туралы толық емес және саналы емес түсінігі бар, сондай-ақ салауатты өмір негіздерін тәжірибеде пайдалану және мақсатқа жету құралдарын тандау жүйесінде тәртіпсіз студенттер арасында басым болады.

Жоғары деңгей салауатты өмір салтына және өз денсаулығына маңызды құрамдас бөлігі ретінде саналы идеясы мен көзқарасы бар студенттерге тән, олар салауатты өмір салтын тәжірибеде жүзеге асырумен, яғни теория мен практиканың байланысымен сипатталады [4].

Негізгі құралдар мен әдістерді қолдану қажеттілігі, сондай-ақ «Дене шынықтыру» пәні бойынша студенттерді оқыту процесінде педагогикалық технологиялардың өзгермелілігі алдын ала анықталған, бұл университеттің білім беру және тәрбие процестерінің сауықтыру, қолдау және дамыту әсерін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Студент жастардың салауатты өмір салтын дамыту және қолдау дене шынықтыру сабақтарында әр түрлі қимыл-қозғалыс дағдыларын орындау барысында жүйелік және функционалдық тәсілдер негізінде мүмкін болатыны анықталды. Олар білім алушылардың жеке дамуы мен денсаулығын сақтаудың қолайлылығын анықтайтын физикалық және функционалдық, психологиялық және әлеуметтік көрсеткіштеріндегі өзгерістерді ескеруге қолайлы болып табылады.

Сондай-ақ «Дене шынықтыру» бағыты бойынша оқу процесінің құрылымы мен оның ЖОО студенттерінің салауатты өмір салтын дәйектілікпен дамытудағы орны айқындалды.

Денсаулық мәдениетінің қорытындыланған түбегейлі ұстанымы ретінде студенттердің денсаулығын қалыптастыруға, дамытуға және сақтауға мүмкіндік беретін,

сондай-ақ психологиялық, соматикалық және әлеуметтік деңгейлерде ағзаның бейімделу резервтерін арттыруға ықпал ететін салауатты өмір салтын қалыптастыру ұстанымы белгіленді. Жүргізілген жұмыстың нәтижесі «Дене шынықтыру» пәні бойынша университеттің оқу процесінде студент жастардың салауатты өмір салтын сақтау мүмкіндіктерін растау болып табылады.

Әдебиет:

1. Бишаева А.А., Малков А.А. Физическая культура. Учебник. - М.: КноРус, 2020. - 312 с.
2. Рубанович В.Б. Врачебно-педагогический контроль при занятиях физической культурой. Учебное пособие. - М.: Юрайт, 2019. - 254 с.
3. Столяров В.И. Теория и методология современного физического воспитания / В.И. Столяров. – Киев: Изд-во «Олимпийская литература», 2015. Текст: непосредственный.
4. Гилев Г.А. Физическое воспитание студентов: учебник / Г.А. Гилев, А.М. Каткова. – М.: МПГУ, 2018. – 336 с. Текст: непосредственный.

References:

1. Bishaeva A.A., Malkov A.A. Physical Culture. Textbook. - M.: KnoRus, 2020. - 312 s.
2. Rubanovich V.B. Medical and pedagogical control during physical education. Tutorial. - Moscow: Yurayt, 2019. - 254 s.
3. Stolyarov V.I. Theory and methodology of modern physical education / V.I. Stolyarov. - Kyiv: Publishing House "Olympic Literature", 2015. Text: direct.
4. Gilev G.A. Physical education of students: textbook / G.A. Gilev, A. M. Katkova. – M.: MPGU, 2018. – 336 s. Text: direct.

DOI 10.54596/2958-0048-2023-2-45-52

U

IRSTI 16.41

C

378.016.81(574)

**LEVEL OF FOREIGN LANGUAGE PROFICIENCY OF UNIVERSITY
GRADUATES OF NON-LINGUISTIC SPECIALTIES: DRAWBACKS
OF TEACHING PROFESSIONALLY-ORIENTED FOREIGN LANGUAGE
IN KAZAKHSTAN**

Niyazova A.Ye.¹, Kuznetsova A.Yu.^{1*}

^{1*}*Non-profit limited company "Eurasian National University named after L.N. Gumilyov",
Astana, Republic of Kazakhstan*

*E-mail: 338029@inbox.ru

Abstract

The article discusses teaching professionally-oriented foreign language students of non-linguistic specialties. The article discusses the level of knowledge of a foreign language of graduates of non-linguistic specialties from Institutions of Higher Education and proposes some practical ways of its improvement.

It reviews the level of foreign languages, the strengths and weaknesses, the language skills which graduates of non-linguistic specialties need improvement with. In order to find out that information questionnaire survey was conducted. The findings are discussed in this article. Possible reasons for ineffective teaching foreign language for students of non-linguistic specialties are regarded as following: the absence of systematic approach to curriculum formation, lack of coursebooks and teaching aids. Several ways to deal with those issues are proposed: developing systematic approach to curriculum composition, creation of coursebooks with content relevant to students' professional field. Practical activities as projects, task-based learning, role-play, presentations are described.

Key words: foreign language, professionally-oriented language, non-linguistic specialty, language skills, language proficiency.

**ТІЛДІК ЕМЕС ЖЖО ТҮЛЕКТЕРІНІҢ ШЕТ ТІЛІН МЕНГЕРУ ДЕҢГЕЙЛЕРІ:
ҚАЗАҚСТАННЫҢ КӘСІБИ-БАҒЫТТАЛҒАН ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ
КЕМШІЛІКТЕРІ**

Ниязова А.Е.¹, Кузнецова А.Ю.^{1*}

^{1*}*КЕАҚ "Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті",*

Астана, Қазақстан Республикасы

*E-mail: 338029@inbox.ru

Аңдатпа

Мақалада тілдік емес мамандықтар студенттерінің шет тілін оқытуы қарастырылады. Мақалада ЖОО-ның тілдік емес мамандықтар түлектерінің шет тілін меңгеру деңгейі анықталып, білім беру процессінің кемшіліктерді жақсарту мақсатында практикалық ұсыныстар берілді. Түлектердің жоғарыәрітөмен дәрежеде меңгерген тілдік дағдылары қарастырылады. Бұл ақпаратты анықтау үшін тілдік емес ЖОО-ның түлектерінен арасында сауалнама жүргізілді. Тілдік емес мамандықтар студенттеріне шет тілін тиімсіз оқытудың ықтимал ететін келесі себептері анықталды: оқу жоспарын құру жүйелі түрінде жасамауы, оқулықтар мен оқу материалдарының жетіспеушілігі. Жоғарыда аталған мәселелерді шешудің бірнеше жолы ұсынылған: оқу жоспарлар құруын жүйелі түрде қарастыру, студенттердің кәсіби саласы мазмұнына сәйкес келетін оқулықтарындайындау, оған қоса, рөлдік ойындар, презентациялар, жобалық іс-шаралар тәрізді практикалық жаттығуларын құрастыру.

Түйін сөздер: шет тілі, кәсіпби-бағытталған тіл, тілдік емес мамандық, тілдік дағдылар, тілмеңгеру деңгейі.

**УРОВЕНЬ ВЛАДЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКОМ ВЫПУСКНИКАМИ
НЕЯЗЫКОВЫХ ВУЗОВ: СЛАБЫЕ МЕСТА ПРЕПОДАВАНИЯ
ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОГО ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА
В КАЗАХСТАНЕ****Ниязова А.Е.¹, Кузнецова А.Ю.^{1*}**¹*НАО “Евразийский Национальный Университет им Л.Н. Гумилева”,**Астана, Республика Казахстан***E-mail: 338029@inbox.ru***Аннотация**

В статье рассматривается обучение иностранному языку студентов неязыковых специальностей, выявлен уровень владения иностранным языком выпускников ВУЗов неязыковых специальностей, а также даны практические рекомендации для улучшения недостатков образования.

Рассмотрены языковые навыки, которыми выпускники владеют в наибольшей и наименьшей степени. Выявлены возможные причины неэффективного преподавания иностранного языка студентам неязыковых специальностей: отсутствие систематизированного подхода в составлении учебного плана, недостаток учебников и учебных материалов. Предложено несколько путей решения вышеизложенных проблем: разработка систематического подхода к составлению учебных планов, составлению учебников с содержанием, соответствующим профессиональному полю деятельности студентов, а также практические упражнения, такие как: ролевые игры, презентации, проектная деятельность.

Ключевые слова: иностранный язык, профессионально-ориентированный язык, неязыковая специальность, языковые навыки, уровень владения языком.

Introduction

The importance of knowing foreign languages could hardly be overestimated nowadays. People need them for different purposes: to travel, to study, to work, to communicate. Foreign language proficiency may help in career growth and provide additional opportunities. Therefore, students of various specialties study foreign language at the university.

There is a social order: to prepare as soon as possible a specialist with knowing foreign language within the curriculum requirement basing on minimal numbers of curriculum hours of non-linguistic university [1]. According to the Concept of development of foreign language education in the Republic of Kazakhstan the goals of teaching foreign language for professional purposes are: students' acquisition of communicative and professional competence including their ability to interact with native speaker in situations of everyday, cultural, educational and professional communication, to comprehend and read texts of a general humanitarian, professional, scientific and general technical orientation, to solve professionally-oriented tasks of a problematic nature [2]. Thus, after graduating the university professionals should be able to solve tasks and communicate in foreign language.

Regardless the official purpose of teaching foreign languages to future specialists, the final result still much differs from the expected one. This article views the level of knowledge of foreign language of graduates of non-linguistic specialties and proposes some practical ways of its improvement.

Materials and Methods

The research was conducted by means of survey with the use of theoretical methods such as questionnaire survey, collecting information, analysis, and systematization. Seventy-two people, graduates of non-linguistic specialties, answered six questions about skills and knowledge of foreign language which has been taught in institution of higher education. The wide range of specialties is represented: economy, law, social science, natural science,

engineering, journalism, and marketing. The research was carried out in order to check how much former students are satisfied with the foreign language proficiency and what are the drawbacks of teaching foreign languages in Kazakhstani universities.

Table 1. Gender distribution among respondents

Gender	Male		Female	
	M	%	F	%
Variables	11	15,3	61	84,7

It can be seen that 15,3% (11 people) are male respondents, whereas 84,7% (61 people) are female respondents.

Table 2. Respondents age rate

Age	18-25		26-40		41-60	
	N	%	N	%	N	%
Variables	2	2,8	47	65,3	23	31,9

Table 2 shows that most respondents (65,3%), 47 people are from 26 to 40 years old, fewer people (31,9%), 23 are between 41 and 60 years old, and the third group (2,85) consists of 2 people, aged from 18 to 25 years old.

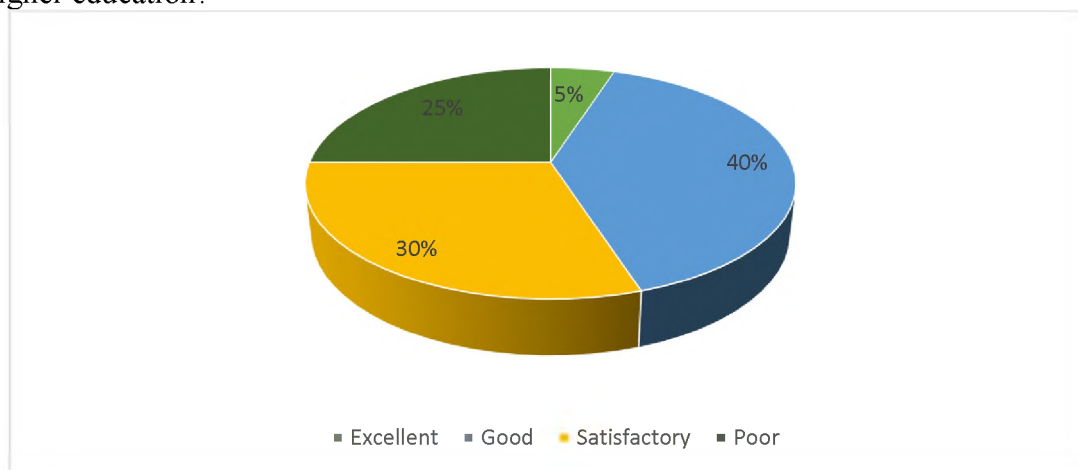
Respondents answered the following questions:

1. How do you assess the knowledge of foreign language after graduation of institution of higher education?
2. Which language skills need to be improved more?
3. What satisfied you the most during the foreign language classes?
4. What did you find inappropriate during the foreign language classes?
5. Do you think the content of language course corresponded to your specialty field?
6. Is there something that could be improved in teaching a foreign language to students of your specialty?

Results and discussions

According to the result of survey the variables are shown as following:

1. How do you assess the knowledge of foreign language after graduation of institution of higher education?

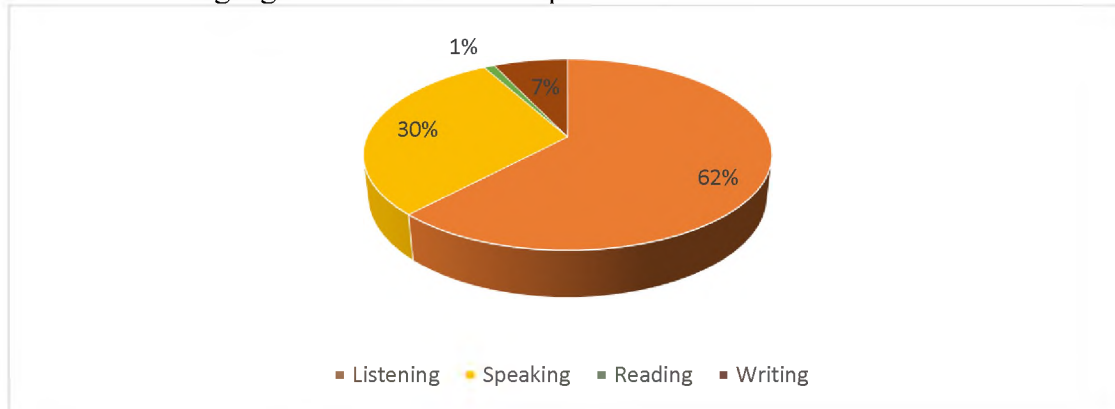

Picture 1. The self-assessment of the knowledge of foreign language

This result shows that only 5% of respondents find their knowledge of foreign language proficient, whereas 30% and 25% of respondents find the level of their language skills satisfactory and poor.

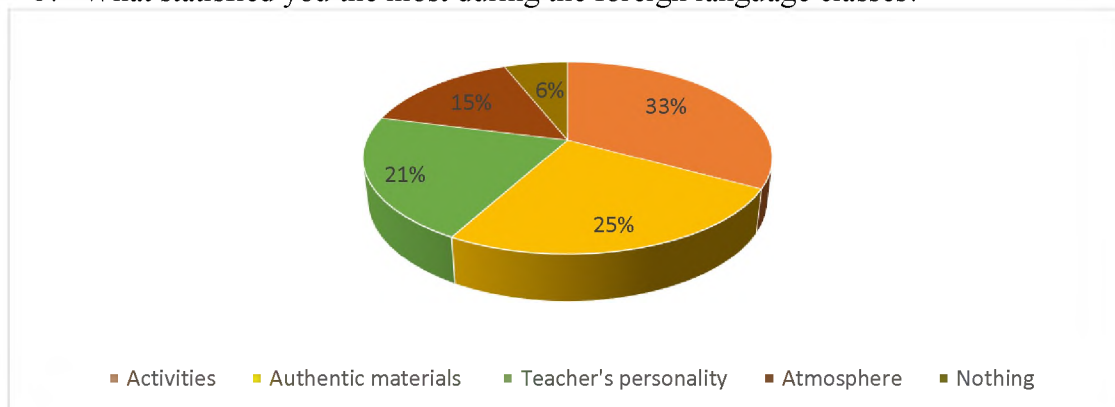
2. Which language skills need to be improved more?

Picture 2. The language skills improvement

Variables demonstrate that respondents feel listening skill need to be improved the most (62%), the development of speaking skill takes the second place (30%). Writing and reading skills mostly are not regarded as areas for the improvement (7% and 1% respectively).

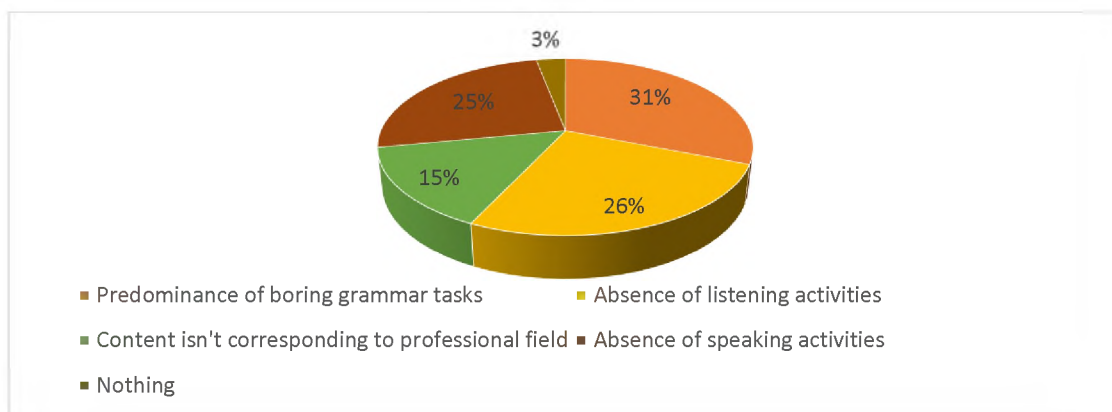
3. What satisfied you the most during the foreign language classes?

Picture 3. The most satisfying parts of the foreign language classes for students

It could be seen that respondents find variety of activities (33%) and use of authentic materials (25%) bright sides of foreign language classroom. People also believe that teacher's personality plays an important role in education (21%) as well as positive atmosphere in the classroom (15%). Unfortunately, few people (6%) responded that there wasn't anything useful during studying foreign language at the university.

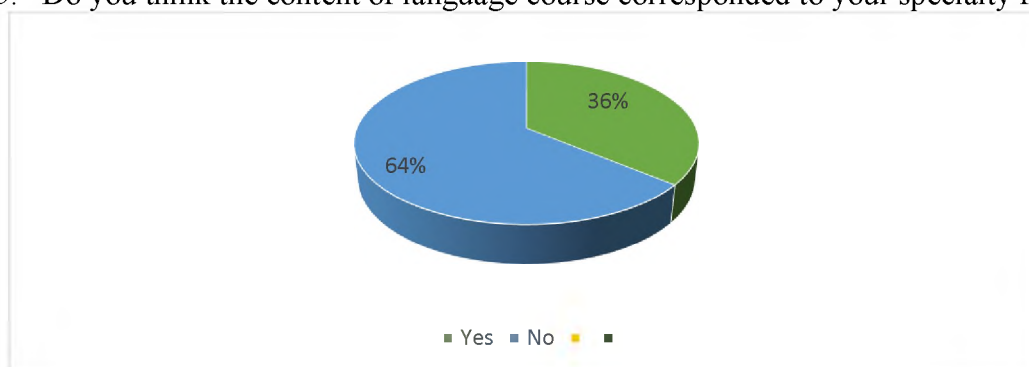
4. What did you find inappropriate during the foreign language classes?

Picture 4. Contradictional part of the foreign language classes for students

The variables demonstrate that respondents found mostly in equal parts that there are too many boring grammar activities (31%), not enough work on the development of listening skills (26%) and speaking skills (25%). Some respondents (15%) feel that the content of language course didn't fulfil the needs of their professional field. Only 3% of respondents didn't find anything to complain about the language study.

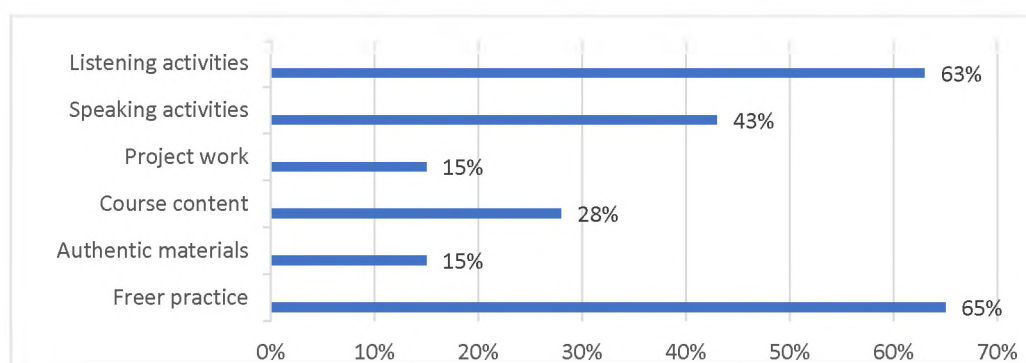
5. Do you think the content of language course corresponded to your specialty field?

Picture 5. The correspondence of the course content to the specialty field

It can be seen that the biggest part of respondents (64%) claim that the content of the foreign language course didn't correspond to their specialty field. However, 36% of responded found the course content appropriate to their professional area.

6. Is there something that could be improved in teaching a foreign language to students of your specialty?

Picture 6. What could be improved in teaching the foreign language

While answering this question respondents had an opportunity to choose more than one point from the list or propose their own ideas. Variables show that most respondents still feel the need of more freer language practice (65%) while studying language, as well as develop listening (63%) and speaking (43%) skills. Respondents also feel the need of content change – 28%. Some people believe that using more authentic materials (15%) and more project work (15%) will help to improve language study.

The result of this survey demonstrates that the most of university graduates of non-linguistic specialties are not satisfied with the level of foreign language. They feel that the course they had taken was full of boring unnecessary activities, there was the lack of development listening skills, the content of the classes didn't correspond to their professional field. Graduates feel that they have poor listening and speaking skills.

Zhetpysbaeva B.A, Shaikhyzada Zh.G., Taborek Ya. in the article “About the state of teaching professionally-oriented foreign language in the Republic of Kazakhstan: analysis of foreign language training students of technical specialties” define the reasons of ineffective foreign language teaching. They are:

1. The educational gap between school and university
2. The lack of hours devoted to foreign language classes at the university
3. The variety of approaches to determine the purpose, objectives and content of the foreign language course
4. The lack of coursebooks and teaching aids
5. The challenges in transferring Kazakhstani education system to international credit system [3].

Therefore, the following steps could be taken into account in order to improve the present situation. In the first place, teachers themselves must be trained for teaching foreign language for professional purposes. Next, teacher bases the process of teaching on learners' needs analysis or uses curriculum which was constituted in the particular domain. There is a need of systematic approach which allows making a common system throughout all universities in Kazakhstan. Creation of the coursebooks with relevant content is still in high demand. It is also important which ways, approaches, methods, techniques, teaching aids are used in the classroom.

Rybakova E.E. and Kudinova T.V. in their article “Project activity in teaching ESP”, 2020 propose to use Task-Based Learning and Project-Based Learning approaches in teaching foreign language for specific purposes. They have checked those approaches on students of information technology institute. The task was to create an efficient and engaging website. The students were provided with the resources, links and homework assignments. Later teacher used those materials in order to teach some grammar elements (verbs “to be” and “to have”) which could be considered as the flipped classroom. After that students had to work in groups and defined the criteria of the successful website, which enhanced their speaking skills. Next students presented the result of their exploration and discussion. At that stage students were able to demonstrate knowledge of some grammar structures (conditionals and modal verbs) as well as vocabulary (terms related to ICT). Thus, the authors of the research claim the usage of Task-Based Learning and Project-Based Learning approaches play an important role in teaching foreign language for professional purposes. The advantages are regarded as following: work with the real-life situations, deal with the grammar and vocabulary which are not isolated, in the context, arrange a lot of opportunities for communication in a professional field. All stated above facts lead to improvement of the educational process.

Jean Parkinson in his article “English for Science and Technology” proposes a few activities for engineers, who study English, which are aimed to develop target performance competence: a role play: the role of corrector, journal editor (students peer-reviewed each other’s work) and collaborator (collaborative assignments involved research and had multiple readers); professional engineers’ team meetings [4]. These activities put students into natural environment of using English in the qualified field. They develop speaking skills and enrich professional vocabulary. It also improves students’ perceptions that the course serves their needs.

Talha Boualem in the article “Using creative activities and ICT to teach vocabulary to ESP students”, 2022 introduces some efficient ways to teach vocabulary effectively. They are: text-based learning, role-plays, presentations, projects, using ICT and interactive games. Let us examine those activities in more details.

Text-based learning is considered to be the most popular way for presenting new vocabulary. In the foreign language lessons authentic texts are preferred. Students will feel more comfortable dealing with the professional field, which also promotes motivation level.

Role-plays are also believed to be an effective tool for practicing vocabulary. The author gives an example of using role plays for medical students: Routine Check-up. This is an important part of their future job and by role playing this situation students apply practical medical knowledge, get familiar with check-up questions, develop their speaking skills and enhance medical jargon.

Presentation is another way to teach foreign effectively. However, this could be quite challenging for students in terms of using foreign language in research and discussion parts. The author claims that it helps in development of different skills such as: organizing, planning, designing, public speaking and choice of the proper content within the creativity.

By project working students are involved into solving problems, critical thinking, decision making and reflection. During the research students study and accumulate the language which they need to present information orally.

It is needless to say that with the growth of modern technologies Internet has become one of the most popular teaching tools. With the increasing number of different applications teachers have been able to use technologies to design variety of activities. There could be multiple-choice, short-answer, jumbled-sentence, crossword, matching/ordering and gap-fill exercises. Such programmes are instrumental for teaching vocabulary, developing students’ skills. Even learners themselves can create tasks based on authentic texts or recordings as most of them prefer using ICT to traditional textbooks.

Interactive games are also one of the modern sources to enrich English classroom. They are “scramble”, “scrambled letters”, “the hangman”, “memory challenge” and many others. Those activities give additional vocabulary practice and are the great source of motivation, especially for competitive students.

It is concluded that the choice of techniques and how they are used are crucial for effective learning process. Students have to accumulate vocabulary in particular domain and some of the most effective and modern ways to do that are text-based learning, role-plays, presentations, projects, using ICT and interactive games.

Conclusion

Teaching foreign language to students of non-linguistic specialties is aimed to form a professional ability to solve professional tasks in international field. Regardless official policy, the big number of graduates is not confident users of a foreign language: they have poor listening and speaking skills. They also believe that the content of the language course does not

correspond to the professional area. Researches define a few reasons for that situation such as lack of studying hours, the absence of systematic approach to curriculum development, not enough teaching aids. As a part of state programme there could be following solutions: deep analysis of the existing curriculum, systematic approach to set goals and objectives of the university course, enlarge number of lessons within the course of the foreign language. To proceed to teaching aids there could be used plenty of modern and effective ways of teaching foreign language for professional purposes. They are task-based learning, project-based learning, using information and communication technologies, interactive games and applications.

References:

1. Phomina T.N., Zelenova T.G. Innovatsionnye tehnologii prepodavaniya inostrannykh yazyrov v neyazykovom vuze. – Yaroslavskii vestnik. - 2003. - 1 (34). - p.1.
2. Kunanbaeva S.S. Conteptsiya razvitiya yazykovogo obrazovaniya v Kazakhstane. - Kazakhstan, 2010. – p. 3.
3. Zhetpysbaeva B.A., Shaikhyzada Zh.G., Taborek Ya. O sostoyanii professionalno-orientirovannogo obucheniya inostrannomu yazyku v Respublike Kazakhstan: analiz inoyazychnoi podgotovki studentov tekhnicheskikh specialnostey. – KarGU, 2017-06-30. – p. 167.
4. Parkinson J. (2013) English for Science and Technology. In Paltridge, B. & S. Starfield (eds.), The Handbook of English for Specific Purposes. Chichester, UK: Wiley-Blackwell, p.155–173
5. Rybakova E.E., Kudinova T.V. Project activity in teaching ESP. - Atlantic Press, Advances in Economics, Business and Management Research, volume 128, International Scientific Conference “Far East Con”. 2020 – p. 358.
6. Boualem T. Using creative activities and ICT to teach vocabulary to ESP students. - Research Institute for regional and transnational Literature and Cultural Studies. 2022 - ISSN 1560-182X
7. Rakhimbekova G.O., Kussainova Zh.A., Tulekova G.M. Content and language integrated learning (CLIL) as an effective approach for the development of foreign language professional communication skills among students of non-linguistic specialties. – Vestnik Toraigrov Universitet, ISSN 2710-2661. - №3 2022.
8. Basturkmen H. (2021) ESP Research Directions: Enduring and Emerging Lines of Inquiry. New Zealand: Language Teaching Research Quarterly, Vol 23, p. 5-11.
9. Bracaj M. (2014) Teaching English for Specific Purposes and Teacher Training. European Scientific Journal January 2014 edition vol.10, No.2 ISSN: 1857 – 7881 (Print) e - ISSN 1857- 7431
10. Basturkmen H. (2006) Ideas and Options in English for Specific Purposes. London: Lawrence Erlbaum Associates, p. 133.
11. Ibragimova A.N. Professionalno-orientirovannoe obuchenie inostrannomu yazyku v vyssheishkole: noviepodhody. Formy, metody. Foreign languages in modern world – IX International Scientific Conference, Kazan Federal University, 2016. - UDK 811.1/8 – p. 33.

DOI 10.54596/2958-0048-2023-2-53-59

УДК 371.014

МРНТИ 76.29.61

МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ ГОТОВНОСТИ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Семенов С.П.^{1*}, Зернов Д.Ю.¹, Рогачева О.И.¹

^{1*}Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева,

Петропавловск, Республика Казахстан

*E-mail: sergei_74_07@mail.ru

Аннотация

В данной статье рассматриваются особенности формирования готовности будущего учителя физической культуры к профессиональной деятельности. Представлена модель формирования готовности к профессии через реализацию разных видов учебной деятельности (лекционные и практические занятия, различные виды практик) для профессиональной мотивации, описана специфика обучения студентов – будущих учителей физической культуры в высшей школе.

Ключевые слова: физическая культура, готовность, профессиональная готовность, моделирование, модель, студенты.

БОЛАШАҚ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ МҰҒАЛІМІНІҢ КӘСІБИ ҚЫЗМЕТКЕ ДАЙЫНДЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ҮЛГІСІ

Семенов С.П.^{1*}, Зернов Д.Ю.¹, Рогачева О.И.¹

^{1*}Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева,

Петропавл, Қазақстан Республикасы

*E-mail: sergei_74_07@mail.ru

Андатпа

Бұл мақалада болашақ дене шынықтыру мұғалімдерінің кәсіби дайындығын қалыптастыру ерекшеліктері қарастырылады. Кәсіби мотивацияға арналған оқу іс-әрекетінің әртүрлі түрлерін (дәрістер мен практикалық сабақтар, әртүрлі тәжірибе түрлері) жүзеге асыру арқылы мамандыққа дайындықты қалыптастыру моделі ұсынылған, болашақ дене шынықтыру мұғалімдерін бір жерде оқытудың ерекшеліктері көрсетілген. университеті сипатталған.

Түйін сөздер: дене шынықтыру, дайындық, кәсіби дайындық, модельдеу, модельдеу, студенттер.

MODEL FOR FORMING THE READINESS OF THE FUTURE TEACHER OF PHYSICAL EDUCATION FOR PROFESSIONAL ACTIVITY

Semenenko S.P.^{1*}, Zernov D.Y.¹, Rogachyova O.I.¹

^{1*}Kozybayev North Kazakhstan university, Petropavlovsk, Republic of Kazakhstan

*E-mail: sergei_74_07@mail.ru

Abstract

This article discusses the features of the formation of professional readiness of future teachers of physical culture and coaches in the chosen sport. The specifics of training at a university are presented, a model for the formation of readiness for a profession through the implementation of various types of educational activities (lectures and practical classes, various types of practices) for professional motivation is described.

Keywords: physical culture, readiness, professional readiness, modeling, model, students.

Введение

Структура и процесс формирования готовности будущих учителей физической культуры к профессиональной деятельности подчинены современным требованиям системы среднего образования. В нормативных документах о среднем образовании Республики Казахстан [1, 2] отмечается важная составляющая современной школы – формирование гармоничной личности, владеющей навыками здоровьесбережения, сохранения и приумножения своего здоровья, активной, мобильной, дисциплинированной.

Формированию такой личности способствуют уроки физической культуры в школе и активное занятие спортом, в рамках внеучебной деятельности по физической культуре, в секциях и т.п. [3].

Тенденции системы среднего образования в области физической культуры выдвигают требования к профессиональному обучению студентов – будущих учителей физической культуры в высшем учебном заведении. Учитель с высшим физкультурно-педагогическим образованием должен четко представлять и понимать цели уроков физической культуры в школе, быть спортивным, придерживаться здорового образа жизни, способным формировать потребность в здоровом образе жизни, прививать ценности здоровья у своих учеников, владеть инструментарием физкультурно-оздоровительной и педагогической деятельности (методы, средства, технологии, стратегии обучения и воспитания), конструировать процесс обучения физической культуре, проектировать воспитательную и внеучебную деятельность по физической культуре, выстраивать процесс личностно-ориентированного воспитания и обучения, проводить уроки и воспитательные мероприятия по физической культуре в инклюзивной образовательной среде.

В связи с этим остро стоит проблема обучения в высшей школе по образовательной программе «Физическая культура и спорт», формирование необходимых общепрофессиональных, ключевых, личностных результатов для осуществления будущей профессии, связанной с физической культурой и спортом.

Вопрос о формировании готовности к профессиональной деятельности в области физической культуры находит отражение в работах ученых (Т.В. Киселевой, Л.М. Митиной, О.В. Москаленко, W. Zayed, M.S. Zguira, N. Souissi, N.Bali и других), ученые утверждают, что профессиональное развитие неотделимо от личностного, так как в основе и того, и другого лежит принцип саморазвития, способствующий творческой самореализации педагога [4, 5, 6, 7].

Методы исследования

Анализ специальной литературы позволил выявить существующее противоречие между достаточной освещенностью данного вопроса в теории и остающимся на низком уровне у большинства выпускников по образовательной программе «Физическая культура и спорт» готовности к работе по профессии в школе, коллежде, системе дополнительного образования.

Проблема статьи заключается в обосновании причины имеющегося противоречия и средств формирования готовности студентов по ОП «Физическая культура и спорт» к профессии.

Цель статьи – исследовать концептуальные аспекты указанной проблемы, а также выявить и детально рассмотреть модель эффективного обучения в высшей школе для обеспечения готовности к профессии.

Результаты исследования

Для подтверждения актуальности выбранной темы исследования было проведено анкетирование студентов выпускного курса – будущих учителей физической культуры. Всего в анкетировании участвовало 25 студентов. Анкетирование проводилось в сентябре текущего 2022-2023 учебного года для выявления готовности выпускников к работе по избранной профессии. Представим результаты анкетирования.

На первый вопрос *«Насколько Вы знакомы с задачами своей будущей профессиональной деятельности и их решениями?»* были получены ответы:

- 1) знакомство с отдельными задачами и методами их решения – 7 человек (28%);
- 2) достаточно знакомы с отдельными задачами – 14 человек (56%);
- 3) знакомы, но мало – 2 человека (8%);
- 4) не знакомы – 1 человек (4%);
- 5) не ответили – 1 человек (4%).

Большинство студентов-выпускников знакомы с задачами предстоящей деятельности (84%), а некоторые из них также с их решением.

На второй вопрос *«Перечислите наиболее важные качества для Вашей будущей профессии?»* респонденты могли выбирать несколько вариантов, были получены следующие ответы:

- 1) физические – 21 человек (84%);
- 2) интеллектуальные – 17 человек (68%);
- 3) нравственные – 14 человек (56%);
- 4) творческие – 6 студентов (24%);
- 5) исследовательские – 7 человек (28%);
- 6) коммуникативные – 22 человека (88%).

Важными качествами в своей будущей профессии студенты-выпускники считают профессионализм, нравственность, коммуникабельность, физическую подготовленность.

На третий вопрос: *«Какие формы организации обучения в вузе Вы считаете наиболее продуктивными?»* респонденты ответили так:

- 1) лекции – 28% (7 человек);
- 2) практические занятия – 21 человек (84%);
- 3) различные виды практик – 23 человека (92%);
- 4) самостоятельная работа – 6 студентов (24%).

Большинство студентов считают важными в профессиональной подготовке такие формы организации обучения в вузе, как практические занятия (84%) и прохождение профессиональных практик (92%).

На четвертый вопрос: *«Как в профессиональной подготовке Вам помогает педагогическая практика?»* респонденты могли выбирать несколько вариантов, были получены следующие ответы:

- 1) способствует профессиональному становлению – 15 студентов (60%);
- 2) происходит накопление педагогического опыта – 12 человек (48%);
- 3) появилась возможность наблюдать в реальном режиме учебно-воспитательный процесс и преподавание учителей физической культуры со стажем и опытом – 17 человек (68%);
- 4) помогает ориентироваться в методике проведения уроков и составления конспектов к ним – 8 человек (32%);

5) появилась возможность наблюдать и анализировать реальные уроки, а не разработки уроков из методических пособий – 19 человек (76%);

6) затрудняюсь ответить – 1 человек (4 %).

Студенты оценивают педагогическую практику как важный компонент профессионального обучения в высшей школе.

На пятый вопрос: «*Что Вы приобрели для себя в качестве методического опыта на педагогической практике?*» были получены следующие ответы:

1) умения и навыки конструировать уроки, подбирать дидактический и спортивный инвентарий – 7 человек (28%);

2) практические знания – 18 человек (72%);

3) опыт организации воспитательной работы, общения с детьми – 22 человека (88%);

4) методику проведения уроков – 10 человек (40%);

5) не ответил – 1 студент (4%).

На шестой вопрос анкеты «*Как Вы оцениваете свое желание трудоустройства по специальности, полученной в образовательном учреждении?*» мы получили следующие ответы:

1) да – 21 человек (84%);

2) нет – 2 человека (8%);

3) не знаю – 2 человека (8%);

Студенты по-разному оценивают возможность трудоустройства по специальности, полученной в учебном заведении, но подавляющее большинство студентов (84%) будут работать по полученной специальности.

Анализ анкет студентов показал, что у студентов имеется желание повышать уровень профессионально компетентности в вузе, особенно на практических занятиях и в период практики, для этого у них имеются теоретические знания по базовым дисциплинам и творческий потенциал и мотивация на выполнение функциональных обязанностей учителя физической культуры.

Дискуссия

Результаты анкетирования позволили выявить основные «пробелы» или точнее компоненты готовности, которые наименее сформированы и определить перспективы работы над их совершенствованием.

Для этого предполагается осуществлять подготовку будущих учителей физической культуры к профессиональному становлению эффективнее на основе модели профессиональной готовности.

В процессе разработки модели мы рассмотрели некоторые теоретические основы, дающие представление о контексте, структуре и ее основных компонентах.

Подтверждение указанного способа изучено и представлено в работах таких ученых, как В.Г. Афанасьева, В.А. Веникова, Б.А. Глинского, И.Б. Новик, В.А. Штофф и др. Проблемы моделирования описаны также в трудах С.И. Архангельского, А.Ф. Зотова, Ю.А. Конаржевского, Н.В. Кузьминой, Г.В. Суходольского и других ученых. Моделирование показывает один из ведущих способов деления учебных ситуаций на элементы, представляет собой сложное научно-педагогическое явление, особенности которого раскрываются через призму теоретизации и педагогической практики в постановке и решении задач развития личности в системе непрерывного образования [8].

Иными словами, модель описывает ход рассуждений, исследует важные признаки элементов готовности, устанавливает связи между ее отдельными частями по вопросу подготовки к профессиональной деятельности и необходимые способы и стратегии для их достижения. основополагающим условием в процессе образования выступают принципы единства, рациональности, целостности, проверки, модульности, которые способствуют эффективности реализации данной модели.

Таким образом, по нашему мнению, готовность будущего педагога к работе по профессии должна включать компоненты, направленные на формирование знаний, практических умений и навыков, владение эффективными методами и методиками организации различных форм учебной работы.

Исходя из данного подхода, мы выделяем следующие компоненты по подготовке будущего учителя к профессиональной деятельности:

1. Включение в процесс приобретения методологических знаний и концепции современной педагогики.

2. Формирование умений эффективного использования новых технологий, форм, методов, способов планирования и осуществления профессиональной деятельности.

3. Развитие и формирование важных личностных и профессиональных качеств: человечности, доброты, терпимости, доверчивости, гибкости, подвижности, коммуникабельности, ответственности, уверенности в себе и других [9].

Е.Н. Землянская, М.А. Безбородова в модель готовности будущих учителей физической культуры к профессиональной деятельности включают следующие компоненты:

1. «Мотивационный компонент», который основан на показателях внутренней и внешней стороны профессии, на стремлении педагога к освоению основ и внедрению в будущую практику преподавания.

2. «Когнитивный» характеризует совокупность определенных методических, теоретических знаний и практических умений, необходимых для реализации профессии.

3. «Поведенческий» элемент охватывает практические компетенции педагога по применению технологий, методов и средств с целью получения наилучших результатов в физкультурном образовании» [10].

В процессе обучения будущих педагогов физической культуры целесообразно формировать выше предложенные компоненты модели комплексно и использовать для этого современные методы и технологии.

Особенности профессии учителя физической культуры заключаются в том, что она требует свободного применения полученных знаний на практике, набор профессиональных компетенций, повышенную ответственность за сохранение и укрепление здоровья детей. Овладение соответствующей специальностью зависит от использования соответствующих профессиональных знаний, навыков и умений, а также приобретение установленных важных личностных качеств в процессе обучения.

Важной частью университетской подготовки является организация и проведение педагогических практик, через которые проходит практическая работа и формируются навыки профессии.

Заключение

Таким образом, подготовка педагогов физической культуры в высшей школе процесс сложный, многоступенчатый. Для эффективности данного процесса должна быть разработана и реализована модель формирования готовности будущего учителя физической культуры к профессиональной деятельности.

Данная модель состоит из компонентов, которые комплексно позволяют формировать у выпускника – будущего учителя физической культуры стремление к самосовершенствованию и самоорганизации, к приобретению совокупности методических, теоретических знаний и практических умений, необходимых для реализации будущей профессии, а также способность к применению в процессе физкультурно-оздоровительной и педагогической деятельности технологий, методов и средств обучения и воспитания подрастающего поколения.

Литература:

1. Закон Республики Казахстан «Об образовании» от 27 июля 2007 года № 319-III // www.adilet.zan.kz
2. Типовая учебная программа по учебному предмету «Физическая культура» для 10-11 классов уровня общего среднего образования по обновленному содержанию (общественно-гуманитарное направление, естественно-математическое направление) // www.adilet.zan.kz
3. Инструктивно-методическое письмо «Об особенностях учебно-воспитательного процесса в организациях среднего образования Республики Казахстан в 2022-2023 учебном году». – Нур-Султан: НАО имени И. Алтынсарина, 2022. – 320 с.
4. Замфир К. Методика «Мотивация профессиональной деятельности» (в модификации А. Реана) / А.А. Реан, Я.Л. Коломинский. – Социальная педагогическая психология. – СПб., 1999. – С. 235-237.
5. Карасева Т.В. Развитие ценностно-мотивационного компонента культуры здоровья будущего педагога средствами физического воспитания / Т.В. Карасева, О.В. Турбачкина, А.М. Лощаков // Теория и практика физ. культуры. – 2019. – № 3. – С. 25-28.
6. Рыбанчук Н.А. Модель подготовки современного учителя в процессе физического воспитания в педагогическом вузе нефизкультурного профиля // Теория и практика физ. культуры. – 2002. – № 12. – С. 5-7.
7. Zayed W., Zguira M.S., Souissi N., Bali N. (2019) The determination of cooperative teacher's knowledge problems: training device and attractiveness of Tunisian student-teachers. Physical education of students, 23(2): 98–105.
8. Завоеванная Н.С. Профессиональная готовность: краткая история, основные понятия и подходы к изучению // Наука. – Мысль: электронный периодический журнал. – 2014. – №11. //URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/professionalnaya-gotovnost-kratkaya-istoriya-osnovnye-ponyatiya-i-podhody-k-izucheniyu>.
9. Осадчая И.В. Методические рекомендации для самостоятельной работы студентов по дисциплине «Моделирование образовательных программ». – Ялта: Издательство «Визави», 2018. – 17 с.
10. Землянская Е.Н., Безбородова М.А. Моделирование практической подготовки студентов-педагогов в условиях школьно-университетского партнерства // Педагогика. Вопросы теории и практики. – 2021. – №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/modelirovanie-prakticheskoy-podgotovki-studentov-pedagogov-v-usloviyah-shkolno-universitetskogo-partnerstva>.

References:

1. Law of the Republic of Kazakhstan «On Education» dated July 27, 2007, No. 319-III. - www.adilet.zan.kz
2. Tipovaya uchebnaya programma po uchebnomu predmetu «Fizicheskaya kultura» dlya 10-11 klassov urovnya obshego srednego obrazovaniya po obnovlennomu sodержaniyu (obshchestvenno-gumanitarnoe napravlenie, estestvenno-matematicheskoe napravlenie) // www.adilet.zan.kz
3. Instruktivno-metodicheskoe pismo «Ob osobennostyah uchebno-vospitatelnogo processa v organizatsiyah srednego obrazovaniya Respubliki Kazahstan v 2022-2023 uchebnom godu». – Nur-Sultan: NAO imeni I. Altynsarina, 2022. – 320 s.
4. Zamfir K. Metodika «Motivatsiya professionalnoj deyatel'nosti» (v modifikatsii A. Reana) / A.A. Rean, Ya.L. Kolominskij. – Socialnaya pedagogicheskaya psihologiya. – SPb., 1999. – S. 235-237.
5. Karaseva T.V. Razvitiye cennostno-motivatsionnogo komponenta kultury zdorovya budushego pedagoga sredstvami fizicheskogo vospitaniya / T.V. Karaseva, O.V. Turbachkina, A.M. Loshakov // Teoriya i praktika fiz. kultury. – 2019. – № 3. – S. 25-28.

6. Rybanchuk N.A. Model podgotovki sovremennogo uchitelya v processe fizicheskogo vospitaniya v pedagogicheskom vuze nefizkulturnogo profilya // *Teoriya i praktika fiz. kultury*. - 2002. - № 12. - S. 5-7.
7. Zayed W., Zguira M.S., Souissi N., Bali N. (2019) The determination of cooperative teacher's knowledge problems: training device and attractiveness of Tunisian student-teachers. *Physical education of students*, 23(2): 98-105.
8. Zavoevannaya N.S. Professionalnaya gotovnost: kratkaya istoriya, osnovnye ponyatiya i podhody k izucheniyu // *Nauka. – Mysl: elektronnyj periodicheskij zhurnal*. – 2014. – №11. // URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/professionalnaya-gotovnost-kratkaya-istoriya-osnovnye-ponyatiya-i-podhody-k-izucheniyu>.
9. Osadchaya I.V. Methodological recommendations for independent work of students in the discipline «Modeling of educational programs». – Yalta: Visavi Publishing House, 2018. – 17 s.
10. Zemlyanskaya E.N., Bezborodova M.A. Modeling of practical training of teacher students in the conditions of school-university partnership // *Pedagogy. Questions of theory and practice*. – 2021. – №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/modelirovanie-prakticheskoy-podgotovki-studentov-pedagogov-v-usloviyah-shkolno-universitetskogo-partnerstva>

ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР /
СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ / SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

DOI 10.54596/2958-0048-2023-2-60-70

ӘОЖ 351.777.6

ҒТАМА 04.41.51

ЭКОЛОГИЯ САЛАСЫНДАҒЫ ҚОҒАММЕН БАЙЛАНЫСТЫҢ
ӘЛЕУМЕТТІК МАҢЫЗЫ

Жақып М.Қ.^{1*}, Досан А.¹

^{1*} «Манаш Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті» КЕАҚ,

Петропавл, Қазақстан Республикасы

*E-mail: mkzhakup@ku.edu.kz

Аңдатпа

Әр саланың жекелеген өзіндік мемлекеттік басқару құрылымы болады. Сол тәрізді Қазақстан Республикасында еліміздің әр саласын қадағалайтын, өзекті мәселелерді шешіп, халықпен тікелей байланыс орнататын ресми құрылымдар, яғни министрліктер жұмыс істейді. Мақалада осы мемлекеттік мекемелер ішіндегі Экология және табиғи ресурстар министрлігінің экология саласында қоғамдық пікір қалыптастырудағы қызметіне талдау жасалған. Сонымен бірге аталған министрліктің қоғаммен байланыс бөлімінің жұмысы зерттелген. Зерттеу жұмысы барысында министрліктің әлеуметтік желілердегі парақшалары сараптамадан өтті. Қазақстан Республикасы Экология және табиғи ресурстар министрлігіне қарасты қоғаммен байланыс бөлімінің қызметін зерттей отырып, аталған мемлекеттік құрылымның ресми сайтына және әлеуметтік желілердегі парақшаларына талдау жасалды. Зерттеу жұмысының дереккөздері ретінде Қазақстан Республикасы Экология және табиғи ресурстар министрлігінің ресми сайты, әлеуметтік желілердегі (инстаграм, твиттер, ютуб, фейсбук) парақшаларын пайдаландық.

Кілт сөздер: қоғаммен байланыс, экология, табиғатты қорғау, қоғамдық пікір, әлеуметтік желілер, Instagram, Twitter, YouTube, Facebook.

СОЦИАЛЬНАЯ ЗНАЧИМОСТЬ СВЯЗИ С ОБЩЕСТВЕННОСТЬЮ
В ОБЛАСТИ ЭКОЛОГИИ

Жақып М.Қ.^{1*}, Досан А.¹

^{1*} НАО «Северо-Казахстанский университет имени Манаша Козыбаева»,

Петропавловск, Республика Казахстан

*E-mail: mkzhakup@ku.edu.kz

Аннотация

Каждая отрасль имеет свою обособленную структуру государственного управления. Точно так же и в Республике Казахстан существуют официальные структуры, т.е. министерства, которые курируют различные отрасли страны, решают актуальные проблемы и устанавливают непосредственный контакт с людьми. В статье анализируется деятельность Министерства экологии и природных ресурсов в рамках данных государственных учреждений по формированию общественного мнения в сфере экологии. При этом изучалась работа отдела по связям с общественностью указанного министерства. В ходе исследования были изучены страницы министерства в социальных сетях. Анализируя деятельность отдела по связям с общественностью Министерства экологии и природных ресурсов Республики Казахстан, были проанализированы официальный сайт и страницы в социальных сетях указанной государственной структуры. В качестве источников исследовательской работы мы использовали официальный сайт Министерства экологии и природных ресурсов Республики Казахстан, страницы в социальных сетях (Instagram, Twitter, YouTube, Facebook).

Ключевые слова: связи с общественностью, экология, охрана природы, общественное мнение, социальные сети, Instagram, Twitter, YouTube, Facebook.

THE SOCIAL SIGNIFICANCE OF PUBLIC RELATIONS IN THE FIELD OF ECOLOGY

Zhakup M.K.^{1*}, Dosan A.¹

^{1*}*NJSC «Manash Kozybayev North Kazakhstan University»,
Petropavlovsk, Republic of Kazakhstan*

*E-mail: mkzhakup@ku.edu.kz

Abstract

Each industry has its own separate structure of public administration. Similarly, there are official structures in the Republic of Kazakhstan, i.e. ministries that oversee various sectors of the country, solve urgent problems and establish direct contact with people. The article analyzes the activities of the Ministry of Ecology and Natural Resources within the framework of these state institutions on the formation of public opinion in the field of ecology. At the same time, the work of the public relations department of the said ministry was studied. In the course of the study, the pages of the ministry in social networks were studied. Analyzing the activities of the public relations department of the Ministry of Ecology and Natural Resources of the Republic of Kazakhstan, the official website and pages in social networks of the specified state structure were analyzed. As sources of research work, we used the official website of the Ministry of Ecology and Natural Resources of the Republic of Kazakhstan, pages on social networks (Instagram, Twitter, YouTube, Facebook).

Key words: public relations, ecology, nature conservation, public opinion, social media, Instagram, Twitter, YouTube, Facebook.

Кіріспе

Қазақстан Республикасы Экология және табиғи ресурстар министрлігі қоршаған ортаны қорғау, метеорологиялық және гидрологиялық мониторинг, «жасыл экономиканы» дамыту, қалдықтармен жұмыс істеу (медициналық, биологиялық және радиоактивті қалдықтарды қоспағанда), табиғи ресурстарды қорғау, олардың ұтымды пайдаланылуын бақылау және қадағалау, су қорын пайдалану және қорғау, сумен жабдықтау, су бұру, орман шаруашылығы, жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану, ерекше қорғалатын табиғи аумақтар салаларында мемлекеттік саясатты қалыптастыру және іске асыру, басқару процестерін үйлестіру салаларында басқаруды жүзеге асыратын Қазақстан Республикасының мемлекеттік органы болып табылады [8].

Ақпарат үнемі және жедел түрде жаңарып отыратын қоғамда, қоғаммен байланыс саласының қаншалықты қарқын алып келе жатқаны бәрімізге мәлім. Министрліктегі қоғаммен байланыс жұмысының маңыздылығы да осында. Ол тек бір топ мүддесі үшін ғана емес, түгел ел халқына қажет дүние болғандықтан онда коммуникацияның алатын орны ерекше. Нағыз маман ретінде олар халықты тек ақпарат көздерімен қамтамасыз етіп қана қоймай, кері байланыс орната білуі керек. Оның маңызы тек ел үшін ғана емес, әлем сахнасында өзекті. Ол мемлекеттің даму қарқынын өзге елдермен салыстыруда, қажеттіліктерді толықтыруда көп көмектеседі.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы

Қоғаммен байланыс саласында PR-технологияларды қолдану жаңа өнімді ілгерілетуге, бәсекеге қабілеттілікті арттыруға, қауесеттермен күресуге, жаңа имидж құруға, дағдарыстық жағдайларды жеңуге, қоғаммен сенімді қарым-қатынас орнатуға ықпал етеді. Ал бұл Экология және табиғи ресурстар министрлігі үшін таптырмас мүмкіндік. Экологиялық PR ұғымы мен ерекшеліктеріне келсек, экология мәселелері

барлығымызды толғандырады. Бұл жалпы адамзаттық тақырып – білім берудің, жетім балалардың, мүгедектердің бәрінің ортақ әлеуметтік тақырыптары іспетті. Осы тақырыптардың кез-келгені көптеген түсініспеушілік, толқулар тудырады. Сол себепті мұнда жақсы қолдануға болатын артықшылықтардың бірі – жұртшылықтың шынымен не болып жатқандығы туралы аз хабардар болуы. Алайда, кейбіреулер экология жағдайы шын мәнінде толығымен жақсы емес екендігін түсінеді. Сондықтан көптеген адамдар келер ұрпақтың жағдайы мен өмірін жақсартуға өз үлестерін қосқысы келеді.

Экологиялық PR – бұл қоршаған ортаны қорғауға бағытталған қоғаммен байланыс бағыты. Экологиялық PR-дың пайда болуымен компаниялардың қоршаған ортаны қорғау мен адам денсаулығына пайдалы ештеңе жасамай, өз пайдасы үшін танымал трендті пайдалану қаупі де бар. Бірақ тәуекел етуден қорықпау керек. Осылайша PR технологияларын сауатты пайдалану қоршаған ортаға және адамдардың денсаулығына қамқорлық жасайтын компанияларды ілгерілетуге ықпал етеді. Бұл дамудың жаңа деңгейіне шығуға мүмкіндік береді.

Зерттеу жұмысының теориялық мәні

Еліміздегі Экология және табиғи ресурстар министрлігінің қызметі үнемі қоғамның бақылауында. Бұл саладағы бұқарамен байланыс аса маңызды. Халықпен жасалған кері байланыстың маңыздылығы тек сенімге ғана келіп тірелмейді. Оның әлемдік ауқымдағы коммуникациялық байланыс ретінде де артықшылығы бар. Осының бәрі аталған мемлекеттік құрылымның жүзеге асырылып жатқан жұмыстарының айқын болып көрінуіне ерекше септігін тигізеді. Мақалада «Неліктен ресми сайттардағы халықпен байланыс бөлімін жақсарту керек? Ол біздің қоғамға, жалпы елімізге нендей артықшылық алып келеді?» деген мәселелер бойынша ғылыми тұжырым жасауға тырыстық.

Зерттеу әдістері

Мақаланы жазу барысында, зерттеудің теориялық деңгейіндегі бірнеше ғылыми әдістерді пайдаландық. Ғылыми әдіс арқылы жинақталған тұжырымдар негізіне сүйене отырып, ортақ бір ой қалыптастырдық. Экология және табиғи ресурстар министрлігінің ресми сайты және әлеуметтік желілердегі парақшаларын ашып қарап, талдау жұмысын жүргіздік. Онда қандай талаптар сақталған-сақталмағанын білу мақсатында мамандар пікіріне сүйендік. Зерттеудің теориялық бөлімінде талдау, баяндау, сипаттау, синтездеу, сараптау сынды әдістер қолданылды. Барлық ақпараттар легіне және мемлекеттік құрылым жариялаған жаңалықтарға талдау жасалып, соңында қорытынды ғылыми түйін қалыптасты. Мақалада тақырып бойынша шетелдік [1, S. 231; 2, S. 181] және отандық [4, 160 б.; 5, 31-44 бб.; 6, 54-59 бб.; 7, 14-21-бб.] зерттеушілердің қоғаммен байланыс саласындағы ғылыми әдістеріне талдау жасалып, пайдаланылды.

Зерттеу нәтижелері

Қазақстан Республикасы Экология және табиғи ресурстар министрлігінің ақпарат ұсыну әдістері әртүрлі болып келеді. Ең алдымен ондағы қоғаммен байланыс терминіне тоқтала кеткен жөн. Қоғаммен байланыс дегеніміз не? Бұл – жеке тұлға немесе компания туралы ақпараттың қоғамға қалай таралатынын басқару өнері. Жалпақ тілмен айтқанда, қоғамдық қарым-қатынас деген мағына береді. Енді ақпарат ұсынудың қандай түрлері бар екеніне тоқталайық. Біз бүгінде жаңалықтармен дәстүрлі және интернет БАҚ арқылы бөлісе аламыз. Оларға өзіміз күнделікті оқып жүрген әлеуметтік желілердегі жаңалықтар порталындағы ақпараттар, баспасөз (газет-журнал), радио, телеарналарда берілетін сюжеттер кіреді. Осыған байланысты министрліктегі ақпараттың ұсынылу әдістері де әрқалай. Сайттарда және басқа да әлеуметтік желілерде берілген ақпараттар бойынша

Экология және табиғи ресурстар министрлігі қоғаммен байланыстың көбінесе дәстүрлі БАҚ арқылы ұсынылатын әдісін қолданады. Яғни ақпараттар, әдеттегідей газеттерде, телеарналарда, радиода таратылады. Әрине, бұл олардың жасап жатқан жұмыстары, халыққа тікелей әлеуметтік желі арқылы жетпейді дегенді білдірмейді.

Қазір технология дамыған заман болғандықтан, БАҚ-тағы телеарналар, газеттердің жеке ғаламтор беттеріндегі парақшалары бар, яғни ортақ ақпарат ретінде барлық мәліметтер интернетке жүктеледі. Дегенмен тікелей ақпарат тарату көздері турасында айтар болсақ, бұл біршама қиындау жағдай. Себебі тікелей ақпарат тек ресми сайтта ғана жарияланады. Әрине, аталған мемлекеттік құрылымның басқа әлеуметтік желілерде де парақшалары бар. Бірақ белсенділік сайттар мен дәстүрлі БАҚ-та жоғарырақ. Дәстүрлі қоғаммен байланыс шеңберінде жұртшылық әсер ететін нысан ретінде қарастырылады. Дегенмен бұл тәсілді дамыту үрдісі бар. Атап айтқанда, жұртшылықты тәуелсіз әлеуметтік күш деп түсінуге де болады. Ал қоғаммен байланыс – бұл шешім қабылдау мен сол үдеріске қоғамның қатысуын ұйымдастыру және қамтамасыз ету.

Экологиялық дағдарыстың қауіп-қатері оны білетін жұртшылықты құрылымдауға мәжбүр етті. Сондықтан үкіметтік емес табиғатты қорғау ұйымдары осы жұмыс тәжірибесі жинақталған неғұрлым айқын құрылымдарды ұсынады. Дегенмен қарапайым ақпараттандырудан бастап қоғамдық бақылауға дейін қатысудың әртүрлі деңгейлерін жасап шығу әлі де мүмкін. Жалпы қоғаммен қарым-қатынас құру – бұл экологиялық PR қызметіндегі тәуелсіз бағыт. Ол динамикалық үдеріс, бірқатар компоненттердің жиынтығы мен өзара әрекеттесуі, белгілі бір құрылым немесе кең жұртшылықты басқару жүйесі. Экология және табиғи ресурстар министрлігі қолданатын ақпаратты ұсынудың бірнеше әдіс-тәсілі бар. Олар: жаңалықтар өндірісі, баспасөз мәслихаты, брифинг, конференция, дөңгелек үстел, презентация.

Төменде аталған ақпарат тарату бағыттарына сәйкес тұжырымдарды ұсындық. Біз бұдан аталған министрліктің ақпарат тарату бағыты қандай деген сұраққа жауап аламыз. Кез-келген ақпаратты тарату барысында белгілі негізделген мақсатты аудитория болады. Ол бізде – бұқара. Зерттеушілер жұртшылықты екі үлкен топқа – ішкі және сыртқы топқа бөліп қарастырады, яғни, «ұйымның ұйымдық-штаттық құрылымына кіретін топ ішкі жұртшылық болады. Сыртқы жұртшылыққа белгілі бір ұйымның құрылымына кірмейтін, бірақ онымен тығыз байланыстағы: БАҚ, мемлекеттік органдар қызметкерлері, тұтынушылар, сол ұйымға жақын жерде тұратындар, өнім жеткізушілер және т.б.» [9, 38 б.]. Біздің жағдайда ішкі жұртшылық бұл министрліктің өзі (яғни онда қызмет ететін адамдар, сонымен қатар мекеме жұмысына талдау жасап, тексеретіндер). Ал сыртқы жұртшылыққа қарапайым халықты кіргізейік. Қоғам гомогенді болмағандықтан бәрін толығымен бірге алып жатырмыз.

Енді Экология және табиғи ресурстар министрлігіне қарасты қоғаммен байланыс бөлімінің ақпарат тарату бағыты қай топқа арналып жасалған деп ойлайсыз? Министрліктің ресми сайтында жаряланатын ақпарат көбінесе жеке есеп беру стилінде жасалған. Яғни ішкі жұртшылыққа арналған. Бәлкім содан болар, нәтиже де айтып ауыз толтырарлықтай емес. Ал сыртқы жұртшылықпен байланыс әлсіз жүзеге асуда. Неліктен десеңіз, ақпараттың есеп түрінде берілуі халықтың оны қабылдауын да қиындата түседі. Қарапайым мысал ұсынып көрейік. Бұқара арасында күнінің тең жартысын жұмыста не оқуында өткізетін, ал бос уақытын отбасына не өзіне ұнайтын іске арнайтын жандар бар. Ол адамның мемлекетте, министрлікте қабылданып жатқан заңнамалар мен жоспарлардан хабарсыз болуы мүмкін. Не олар туралы кеш естуі, оқуы мүмкін. Ал халыққа ұсынылатын ақпарат көбіне қандай стильде жазылады?

Иә, «еліміздің осындай заңнамасында айтылған, осындай жоспарға сәйкес немесе өткен жылғы көрсеткіш осынша пайызды құрады. Ал биылғы іске асқан жұмыс осынша көлемді құрайды» деген сияқты мәтіндер. Бұдан біз министрлік жұмысында сыртқы және ішкі бұқарамен жасалатын жұмыста бірыңғай тепе-теңдіктің жоқ екенін көреміз. Егер есеп қарапайым халыққа берілуі керек болса, қарапайым, түсінікті стильде жазылу керек. Бүгінде брифинг өткізу қоғаммен байланыстағы басты бағыттардың біріне айналды. Дегенмен олардың халыққа қолжетімді болуы да маңызды. Яғни брифингте болған ақпарат, онда қойылған сұрақтар ақпарат қолжетімді деген жерлердің бәрінде болуы тиіс. Бұл баспасөзден басталып, инстаграм, фейсбук желілеріне дейін жалғасын тауып жатыр. Брифингтерді онлайн түрде өткізу қазір жиілеген үдеріс. Және ол өзінің оң пайдасын беруде. Егер мекеме жетекшісі қандай да бір айлық не жылдық есеп беру үстінде болса, төмендегі пікірлерге қарап айтылған дүниенің қаншалықты сапалы және шынайы істелгенін білуге болады. Ал конференциялар мен мекемелер тарапынан жасалатын кездесулер жоғары нәтижелі деп айту артықтық етер. Неге десеніз, бұл бағытта жасалатын жұмыстар әлі де сапасыз және аудиториясы тар. Яғни алдымен сол аудитория анықталуы тиіс.

Мақсатты аудитория анықталғаннан кейін олардың назарын ұстап тұру үшін бірнеше әдісті тиімді пайдалана білген дұрыс. Оның бастапқысы идеяны креативті ұсынудың тәсілін ойлап табу және жанашылдық деңгейінің болуы. Іш пыстырарлық контент болмауы үшін әзіл-оспақ, не қалжың қосылғаны дұрыс. Қоғамда адамдар көп дүниеге еліктегіш болып келеді. Осының өзін біз қоғаммен байланыста пайдаға асыра аламыз. Қалай десеніз, ол үшін белгілі танымал тұлғаларды пайдалануға болады. Не олардың сіз жұмыс істеп жатқан бағыт бойынша пікірлерін білсеңіз тіптен жақсы. Біздің жағдайда, Экология және табиғи ресурстар министрлігі жұмысының ауқымы тар емес, кең болғандықтан бұл мәселе қиындық тудырмайды. Себебі әр адамның бұл бағытта оң пікірде екендігі анық. Мысал ретінде «Феминизм» қозғалысын алып қарайық. Феминизм дегенде әйелдердің құқығын қорғауға ат салысқан, оның кең ауқымды алуына әсер еткен актриса Анджелина Джоли елестейді. Сол сияқты қоршаған ортаны қорғау, табиғат ана дегенде де бренд бола алатын тұлға болса тиімділік көбірек болады. Соңғы әдісіміз аудио-визуалдық көріністің мекемеде орын тебуі [9, 42 б.].

Экологиялық PR-дың әлеуметтік институттармен өзара әрекеттесу салаларын анықтай отырып, жарнама және PR мәселелері бұқаралық ақпарат құралдарымен тікелей байланысты екенін атап өткен жөн. Бүгінгі күні газет пен теледидар материалдары, соның ішінде экологиялық материалдар аз емес екенінен хабардармыз. Олар жағымды ақпараттардың ұсынылу уақытына кедергі келтіреді және назарды нақты проблемалар мен жетістіктерден алшақтата түседі. Яғни «Солтүстік Қазақстанда ондаған су құбыры жарылып, қайта жөнделді» деген жаңалық бізді басты мәселеден сәл де болсын алшақтатып жібереді. Сондықтан қоғаммен байланыс саласындағы ақпарат нақты болу үшін жеке саланың өзінен де өнімді мәліметтер болуы тиіс. Қоғамға және оның әрбір жеке мүшесіне зиян емес, пайда әкелетін кәсіби орындалған жұмыс – бұл жарнама мен журналистика сияқты экологиялық PR-дың басты мақсаты болуы маңызды.

Қоғаммен байланыс саласындағы маманның міндеті – мақсатты топтардың назарына ақпараттық хабарламалар, баспа мәтіндері, визуалды бейнелер, музыкалық композициялар және т.б. шығару. Содан кейін коммуникациялық арналардың көмегімен PR арқылы бәрін жеткізу. Қоғаммен байланыстың әсері оның сипаттамаларына емес, субъект туралы пікірге бағытталған. Субъектінің сипаттамаларының өзгеруі PR қызметінен асып түседі. Сонымен, қоғаммен байланыс дегеніміз – хабарламаларды

саналы түрде шығару және оларды арнайы ұйымдастырылған коммуникациялық арналарға орналастыру арқылы мақсатты аудиторияны қабылдауды басқару.

Шартты түрде қоғаммен байланыс қызметін бірнеше негізгі бағытқа бөлуге болады: Media relations (БАҚ-пен байланыс); Интернет PR; Бұқаралық коммуникация жүйесіндегі PR: кинематография, кітаптар, аудио өнімдер; PR-дағы зерттеулер; Кәсіпорындық PR. БАҚ-пен байланыс қоғаммен байланыстағы маңызды бағыттардың бірі болып табылады. Бұл негізінен PR мамандарының көпшілігі БАҚ-пен байланысты қолдаумен айналысады. Егер аталған мекемемізге жарнамамен бұқарамен байланысты енгіземіз десек, төмендегі жарнаманы орналастырудың негізгі үш жүйесіне тоқталып өту керек: белгіленген бағалар бойынша тікелей жарнама; Advertorials (Жарнамалық емес материалдарды жарнама құқықтарына орналастыру); Infomercials (Тегін редакциялық материалдар ретінде орналастыру).

Сонымен, Экология және табиғи ресурстар министрлігі тарататын ақпараттың негізгі бағыты мен жанрлары қандай? Бұқарамен байланыс қалай жүзеге асады? Осы сұрақтар бойынша ресми сайттар мен жаңалықтар легін қарастыру барысында көбінесе жиі қолданылатын бірнеше әдісті қорытындыладық. Олардың ерекшелігі, қажеттілігі жайында айтатын болсақ, атап көрсетілген жүйелердің әрқайсысының өзіндік артықшылықтары мен кемшіліктері бар. Бірақ сайып келгенде, олар қарама-қайшы емес, керісінше бірін-бірі толықтырады.

Соңғы екі әдіске назар аударайық, өйткені олардың біздің мақаламыздың тақырыбына қатысы бар. Advertorials және infomercials – бұл жарнама мен ақпараттың бір түрі, олардың арасындағы айырмашылықтар салыстырмалы ғана: бір жағдайда бірінші орында – ақпарат, екінші орында – жарнама. Бұл мәтіндерде жарнамалық дизайн (макет, иллюстрациялар, фотосуреттер) қолданылады. Олар басылымның өзінде де, арнайы қосымшаларда да орналастырылған. Advertorials компанияға тікелей орналастыру құнына үлкен шығын әкеледі. Бірақ нәтижеге кепілдік беріледі. Жоғарыда сипатталған екі жүйе бойынша жұмыс істеген кезде журналистерді тек байланыс арнасы ретінде емес, жеке маңызды аудитория ретінде қарау керек.

БАҚ-ты басқарудың маңызды әдістерінің бірі – БАҚ-та ақпараттық блоктарды құру және ілгерілету үдерісі, оның ең маңызды сипаттамасы «Жаңалықтар» термині болуы мүмкін. Және тағы да еске сала кететін жағдай, Экология және табиғи ресурстар министрлігінің «Жаңалықтар өндірісінде» белсенділігі. Жаңалық – бұл біз туралы, қоршаған әлем туралы біз жазатын, біз үшін қандай да бір қызығушылық тудыратын, бізге әсер ететін жедел ақпарат. БАҚ қызметінің негізі ақпаратты тарату болып табылады. Мақсатты топтардың қызығушылығын арттыра алатын ақпарат берудің әртүрлі формалары бар, олардың ішінде мыналарды атап өтуге болады: эксклюзивті, сенсация, интрига. Эксклюзивті – бұл басқа сегментте немесе ақпарат көзінде жоқ нақты иелік ету немесе оны ресми түрде жариялау. Сенсация – бұл дәстүрлі идеяларды бұзатын, сапалы түрде ерекшеленетін оқиғаны ұсыну. Интрига – ақпараттық контекст құру-жұмбақ, оның шешімі белгілі бір уақытқа дейін белгісіз немесе айқын емес және интриганы қоздырушының қолында. Баспасөз конференциясы – бұл журналистердің мемлекеттік мекемелердің, қоғамдық-саяси ұйымдардың, коммерциялық құрылымдардың өкілдерімен кездесуі, оның мақсаты БАҚ-қа фактографиялық, проблемалық және түсініктеме беру. Баспасөз конференциясы жаңалықтар көзінің беделін, бастапқы көзден ақпарат алуды, сұрақтар арқылы мәліметтерді нақтылау мүмкіндігін болжайды. Жоспарлау мен баспасөз конференциясын дайындау үдерісінде бірнеше негізгі кезеңдер ерекшеленеді, олардың әрқайсысының өзіне тән ерекшеліктері

бар. Брифинг – бұл баспасөз мәслихатының қысқартылған нұсқасы. Брифинг пен баспасөз мәслихатының арасындағы айырмашылық олардың алатын уақытында. Брифинг – бұл уәкілетті тұлғаның журналистер алдында өткен оқиғалар туралы жедел ақпаратпен қысқаша жедел сөйлеуі. Уақыт бойынша брифинг 15-30 минуттан аспайды, мұндай қысқа уақыт жағдайды қолыңызда ұстауға мүмкіндік береді. Брифинг форматы талқыланатын мәселе талқылауды қажет етпейтінін және брифинг өткізетін ұйымның бұл мәселе бойынша біржақты ұстанымы бар екенін көрсетеді. Министрлік тарапынан аталған брифинг әдісі жиі қолданылады.

PR-дың өз міндеттерін орындауы және нақты нәтиже беруі үшін ол маркетингтік коммуникацияның жалпы бағдарламасының құрылымдық бөлігі болуы керек. Қоғаммен байланыс күш-жігерінің тиімділігі көбінесе олардың маркетингтік коммуникация түрлерімен қаншалықты сәйкес келетініне байланысты. Көптеген зерттеушілер PR науқаны тұжырымдамасына келесідей анықтама береді. Оның пайымдауынша, PR-науқан – бұл қоғаммен байланыс субъектісінің имиджін (имиджін, беделін) жақсартуға және қоғаммен үйлесімді қарым-қатынасты сақтауға бағытталған тағы бір маңызды қоғамдық-саяси немесе әлеуметтік міндеттерді жүзеге асыруға арналған іс.

Сонымен PR әр түрлі аудиториямен жұмыс істейді. Олардың әрқайсысы үшін әр түрлі құралдарды қолданады. Жаңа өнімді нарыққа шығаруға бәс тігу PR әдістері үшін өзекті болып табылады. Өйткені олар тұтынушылардың эмоцияларына әсер етудің артықшылығына ие. PR көмегімен Экология және табиғи ресурстар министрлігінің келесі міндеттерін шешуге болады: Мекемеге деген сенім, сыйластық, өзіне алған міндеттемелерін орындай білуін көрсету; Оқырмандарға, қоршаған ортаны қорғауға қатысты жауапкершілік деңгейін арттыру; Министрлік туралы, оның тарихы, жетістіктері, еңбегін мойындауы, халыққа қамқорлығы туралы мәліметтерді тарату; Белсенді инновациялық қызметті көрсету; Қаржылық тұрақтылықты көрсету; Қоғам тарапынан мекемеге оң көзқарас қалыптастыру, бұл тек Қазақстан үшін ғана емес, әлемдік деңгейде тиімді. Ақпаратты әлеуетті тұтынушыларға жеткізудің барлық құралдары мен тәсілдерін қолдана отырып, қоғаммен байланыс қызметі сатып алуға шақыруды емес, тауарлардың мақсатын, мысалы, олардың тіршілік ету ортасын қорғаумен байланысы, кәсіби жұмыс пен үй еңбегін жеңілдетудегі және адамдардың денсаулығын қорғаудағы рөлі туралы түсіндіруді бірінші орынға қояды.

Жалпы, әрине, қоғамдық қатынастар – бұл психология, әлеуметтану, менеджмент, маркетинг, журналистика, жарнама, өнер, БАҚ сияқты бірқатар ғылымдар мен қолдану салаларына қол жеткізуге негізделген күрделі құбылыс. Ал оны жүзеге асыру – үлкен жауапкершілік. Ал Экология және табиғи ресурстар министрлігіндегі қоғаммен байланыс жұмыстары толыққанды атқарылып жатыр деп айту артық етеді. Себебі мекеменің құзыреті мен қаржы бөлімін қарастырғанда істелген жұмыстың әлі де аздық ететінін көруге болады. Әлеуметтік желінің Экология және табиғи ресурстар министрлігіне не қажеті бар деген сұрақ туындауы мүмкін. Дегенмен бұл – қате пікір. Неліктен десеніз, бүгінде ғаламтор, оның ішінде әлеуметтік желілердің танымалдығы қоғаммен байланыста саласында үлкен маңызға ие. Яғни PR басты рөлдердің бірін ойнайды. Негізі PR технологиялары – мекеме және ұйымдардың жұртшылықтың әртүрлі топтарымен өзара түсіністікке қол жеткізу мақсатында әзірленген және жүзеге асырылатын стратегиялық және тактикалық коммуникациялық технологиялар. Кәсіби мамандар «Жұртшылық» терминін журналистикадан бөлек бірнеше салада тұрақты түрде пайдаланып келеді. Атап айтар болсақ, ауызша хабарлама, баспасөз мәслихаттары, түрлі әлеуметтік топтар алдында сөз сөйлеу, фирманың басқа қызметкерлеріне сөз

дайындау және олардың шешендік өнер саласындағы тренингі. Міне, осының бәрінде қазір қоғаммен байланыс саласы ұғымы қолданылады. Бұл бізге төмендегідей артықшылықтар береді: оқырман ауқымын кеңейту; халықпен тұрақты жұмысты басқару; нақты қорытынды талдаулар мен нәтижелерге қол жеткізу.

Экология және табиғи ресурстар министрлігіндегі атқарылатын кез-келген жұмыс қоршаған ортамен, адамдармен тығыз байланысты. Оның өзінде аталған министрліктің қамтитын аудиториясы да кең. Әлем бір сипатты емес. Онда әр түрлі топтар бар. Олар жеке ой өрісі бойынша, не болашаққа қойған мақсаттары, түрі, өзіндік стилі, жасы, қызығушылығына байланысты бірнеше топтарға бөлінеді. Ал бізде олардың барлығына ортақ тақырып – қоршаған орта бар. Жұрт аталған министрлікке қоғаммен байланыс жұмыстары қажет емес деп ойлауы мүмкін. Онда себебі ұсталған белгілі бір бағыт бар. Мәселен, еліміздің Ғылым және жоғары білім министрлігінде айтылатын жаналық тек ғылым-білім саласында қызмет істеп жүрген мамандарды қызықтыруы мүмкін. Ал Экология және табиғи ресурстар министрлігін олай жекешелеу мүмкін емес. Ол барша адамзатқа ортақ тақырыпты қамтығандықтан, онда қоғаммен байланыс негіздерін орнату аса маңызды. Бұл тек бірінші фактор ғана.

Енді алдыңғы бөлімдерде табиғат ананың қаншалықты зардап шегіп жатқаны туралы ақпараттық талдау жасаған болатынбыз. Оған қатысты министрлік тарапынан да жұмыстар жасалмайды емес, жасалады. Бірақ ол атқарылып жатқан істің өз нәтижесін бермеуінің тағы бір себебі бар. Ол да осы қоғаммен байланыстың дұрыс орнатылмауына келіп тіреледі. Біз бұдан басқа мемлекеттік органдардан бөлек, дәл осы экология саласында қоғаммен байланыс жұмысының артта қалып кеткенін тағы да айтқымыз келеді. Барлық министрліктердегі секілді экология саласында да ресми сайты жоқ емес, бар. Онда жыл, ай, тіпті күн сайын ақпарат таратылады. Дегенмен сайтты қарапайым халықтың бәрі көрмейді. Егер даладан он адамды тоқтатып: «Экология және табиғи ресурстар сайты ашып қарағансыз ба?» деп сұрасаңыз, олардың тоғызы «жоқ» деп жауап береді. Ал сол сайтқа салып, жариялаған «қоршаған ортаны таза ұстайық, еліміз көркейсін, өссін» деген сөздердің тиімділігін енді өзіңіз де түсінген боларсыз. Мәселе халықтың, оның ішінде жастардың қандай кезеңде өмір сүріп жатқанында, олардың қызығушылығы мен мақсатында. Қазір дамыған интернет пен смартфон, әлеуметтік желілердің заманы. Ал қоғаммен байланыс негізінен қандай салаларда қолданылады? Әрине, әлеуметтік желілерде. Мысалы, Экология және табиғи ресурстар министрлігі сайтының төменгі бөлігінде мекеменің әлеуметтік желілердегі парақшалары көрсетілген. Министрлік сайтына кіріп қарасаңыз, олардың фейсбук, инстаграм, твиттерде парақшалары бар екенін көруге болады. Бір қызығы, ондағы оқырмандар мен қаралым саны қарапайым студент пен оқушының парақшасындағы көрсеткіштен де төмен. Яғни білдей бір министрлік қоғаммен байланыс саласы бойынша ешқандай жұмыс жасамайды деген сөз бе? Жоғарыда айтылған тұжырымға сәйкес, өркениетті елдердегі PR саласындағы білім беру стандарттары секілді біз елімізде де қоғаммен байланыс және баспасөз мамандарын даярлауда жаңа ғылыми тұжырымдамалар қажет деп түсінеміз. Өйткені бұл сала мамандары тек мәтінмен жұмыс істеп қоймайды. PR негіздерін, шет тілдерін және әртүрлі БАҚ технологияларын ғана емес, сонымен қатар менеджментті, экономиканы, әлеуметтануды, психологияны, статистиканы және т.б. жақсы меңгеруге тиіс. Кез-келген ұйымдар PR агенттіктерге көптеген мәселелер бойынша жүгінгенімен, олардың барлығы қандай да бір жолмен қоғаммен тең диалогқа кедергі келтіруі немесе ықпал етуі мүмкін. Соған сәйкес көп жағдайда компаниялар мен ұйымдар қандай жағдайда PR агенттігінің қызметтеріне жүгінетін ескердік: компанияның имиджін

өзгертетін жаңа өнімді белсенді жылжытуды ұйымдастыру; бәсекеге қабілеттілікті арттыру (нарыққа жоғары бәсекелестікпен шыққан кезде); халық арасындағы жағымсыз пікірлерді төмендету және қауесеттерге қарсы күрес; ұйым имиджінің болжамды өзгеруі; мүдделер қақтығысы (екі фирма арасында, фирма мен оның анықтамалық топтары арасында және т.б.); коммуникацияның тиімсіздігі (қоғамның компания материалдарына деген сенімін жоғалту).

Әрине, экологиялық таза өнімді өндіруге көп қаражат қажет. Бірақ «Экологиялық таза» мәртебесінің арқасында өнімдер үлкен жетістікке жетеді. «Жасыл» PR және қоғаммен байланыс құралдарын қолдану бізден екі бағытты стратегияны талап етеді. Әрбір мекеме-кәсіпорындардың өнімдеріне және сонымен бірге экология және жалпы саламатты өмір салты тақырыбына назар аудару аса маңызды. Бұқараны белгілі бір әрекетке ынталандыру үшін белгілі бір шешімді көрсетіп, оны тартымды етіп көрсету керек. Яғни біздегі жағдайда нәтижені, пайданы анықтап берген дұрыс. Экологиялық проблеманың өзектілігі осы саладағы билік органдарының, бизнестің және қоғамның назарын көбірек аударады және оларды өзара әрекеттесуге итермелейді. Бұл біздің мәселелеріміздің әр сала үшін ортақ екеніне тағы бір дәлел. Мысал ретінде, шет елдік және халықаралық қоғамдық табиғатты қорғау ұйымдары PR қауымдастығымен белсенді ынтымақтастықта екенін көрсетейік. Ондағы мақсат – қоғаммен байланыс арқылы билікпен, бизнеспен қатынас орнату. 1980-ші жылдары Үкіметтік емес ұйымдар экологиялық басылымдар шығаратын және аталған тақырыпты жалпы бұқаралық ақпарат құралдарында жазып, жариялайтын журналистерге үлкен қолдау көрсетті. Нәтижесінде жұмыс та алға жылжи бастады. Олар көбінесе экомедианың ішкі жүйесін қалыптастыру үдерісін қолға алу керек деп шешкен болатын. Оның ендігі нәтижелері де жаман емес. Яғни бұл салада жүрген мамандарға көңіл бөлу арқылы, жұмыс нәтижесін де белгілі бір деңгейге көтеруге болады. Дегенмен, сонда да санамызда әлеуметтік желі әурешілік пе, әлде әлеует пе деген сұрақ туындайды. Оған жауапты белгілі сарапшылардың пікірінен таптық. Олардың айтуынша іскерлік БАҚ үшін әлеуметтік желі төмендегідей функцияларды атқара алады. Олар – аудиторияны кеңейту; материалдардың оқылу санын арттыру; іскерлік БАҚ танымалдығын арттыру; БАҚ-ты бренд ретінде дамыту; тұрақты оқырмандардың сенімін нығайта түсу; іскери бағыттағы сарапшылармен, ұйымдармен, компаниялармен байланыс орнату; материал шығаруға себепші болатын пікір, статистика, дерек табу; салыстырмалы түрде алғанда арзан және тегін жарнамалау алаңы; аудиториядан фидбек алу, яғни кері байланыс орнату, оқырманның пікірін ескеріп отыру; қосымша жарнама беру мүмкіндігі [3, 132 б.].

Экология және табиғи ресурстар министрлігінің ресми сайтына жалғанбаған тағы бір инстаграм парақшасы бар екен. Енді сол парақшаны басқа елдердегі экологиялық мәселелерді көтеретін ұйымдардың парақшасымен салыстырып көрейік. Біздің еліміздегі аталған министрлік парақшасында оқырмандарды қызықтыратын рилс, өзекті стористер тізімі мүлдем жоқ. Үкіметтің әртүрлі жиындарында жасалатын жаттанды есеп үлгісінде берілген жарияланымдар, республикалық деген деңгейді иеленіп отырғанымен, дизайн, түстер үйлесімділігі сынды қарапайым ережелердің сақталмауы ерекше қынжылыс тудырады. Міне, осының бәрі халық назарында болуға кедергі етеді. Егер әлеуметтік желілердегі белсенділікті арттыру керек болса, біздегі экологиялық тақырыпты брендке айналдыру керек. Қай әлеуметтік желіде болсын, парақшаның безендірілуіне мән берген дұрыс. Бұл ең әуелі аудиторияда бренд туралы алғашқы әсерді қалыптастырады және қандай да бір ақпарат іздеп келген адамның өзіне қажет дүниені дұрыс іздеп табуына көмектеседі [3, 136 б.].

Парақшаның аты да іздеуге, еске сақтауға жеңіл болуы тиіс. Мәселен, жоғарыда көрсетілген «WWF» парақшасы. Ағылшын тілінен World Wildlife Fund – сөзін қысқарту арқылы жасалған атау. Қысқа да нұсқа берілген. Егер біз екінші рет ол парақшаны іздегіміз келсе, бірден еске түсіре аламыз. Басты факторлардың бірі ретінде аватардағы фотосуретті де қарастыруға болады. Тек аватар және мұқаба сурет қана емес, парақшаның басқа да визуал элементтерін редакцияның логотипіне, брендбугына, брендiне тән түстермен әрлеген жөн. Мысалы, бізде басты түстер: ақ, жасыл, көк болуы мүмкін. Ал жарияланымдағы мәтін шашыраңқы, ұзақ емес, қысқа, материалдың мазмұнын ашатын болуы керек. Контенттегі фотосурет, өзекті тақырып, сілтеменің стандартты түрде қолданылуы да аса үлкен маңызға ие. Сосын танымал тұлғалармен бірге рилстер, жеке контент жоспар жасауға болады. Бұл парақша белсенділігін ғана арттырып қоймай, табиғат жанашырларының санын көбейтеді.

Қорытынды

Қорытындылай келгенде, Қазақстан Республикасының Экология және табиғи ресурстар министрлігіндегі қоғаммен байланыс жұмысы шарықтау шегіне жете қоймаған. Ондағы таралатын ақпараттар легі мен оның ауқымы әзірге тым тар. Сараптама жасау барысында мемлекеттік мекеме жұмысының тек ресми БАҚ арқылы жаңалық тарататынын, бұқарамен байланысқа шығатынын көреміз. Дегенмен қоғаммен байланыс үшін бұл – «тізесі шыққан» тақырып. Қазір цифрлы заманның дәуірі болғандықтан, қоғаммен байланыс тікелей ғаламторда, әлеуметтік желілерде жүреді. Қазір екiнiң бiрiнiң қолында ұялы телефондары, гаджеттерi мен компьютерлерi бар. Яғни бұдан тұрғындардың кем дегенде алпыс пайызы ғаламторды пайдаланады деген қорытындыға келеміз. Сәйкесінше ақпаратты кеңінен тарату үшін осыған сай әдіс-тәсілдерді: сторителлинг, кликбейт сынды бағытты қолға алу қажеттігін түсінеміз. Заманның қарқынды дамуына сай әдіс-тәсілдерді игеру, қолдана білу аталған министрлік үшін аса маңызды міндеттердің бірі. Себебі мәселелер өз өзектілігін арттырған сайын, одан хабардар халықтың да саны өсуі керек.

Зерттеу жұмысында ақпараттың таралу ауқымын кеңейту үшін қолданылуы тиіс әдіс-тәсілдер ұсынылды. Олардың қатарында әлеуметтік желілерде дұрыс жұмыс істеу, ондағы дизайнға, мәтін көлеміне, ақпарат сапасына назар аудару керектігі айтылды.

Еліміздегі Экология және табиғи ресурстар министрлігі қамтитын жұмыс көлемі ауқымды болғандықтан, ондағы әр бөлім қызметін бөлек-бөлек басқару қажет деген пікір қалыптасты. Әр ведомстводағы жұмыс көлемі ауқымды екенін ескере отырып, оларды жеке-жеке талқылаған жөн деген тұжырымға келдік. Апта сайын министрліктің ютуб, фейсбук, инстаграмм, твиттер қосымшаларындағы парақшалары жеке талдаудан өтуі керек. Онда парақшаның қамтыған аудиториясы туралы толық ақпарат қамтылады. Нәтижесінде оларды қызықтыратын контент таңдалып, қандай тұжырымдаманың өтімді екені анықталады. Қоғаммен байланыс көбінесе визуалды түрде жүзеге асатын болғандықтан, видео рилстер, фотосуреттерге аса қатты назар аудару керек. Ал мамандарға ынталандыру ретінде сурет, мәтін, жұмыс авторларын парақшада белгілеп өткен дұрыс. Бұл қызметкерлер арасындағы белсенділікті арттырып, оң нәтиже береді.

Есте сақтауымыз керек басты дүние – халық пен министрліктің бір мүдде үшін күресуі. Ол қоғам үшін таза, қауіпсіз, жайлы ортаны қалыптастыру. Егер Экология және табиғи ресурстар министрлігіндегі қоғаммен қатынас жұмыстары жақсы жүргізілетін болса, бұл мақсатқа қол жеткізу аса үлкен қиындық тудырмайды. Бұдан түйетін қорытынды – аталған министрлік қоғаммен байланыс саласын күшейтетін болса, үлкен нәтиже көруімізге болады. Бұл қоғам, бүкіл адамзат пен қоршаған орта үшін оң шешім.

Осының өзі бұқарамен байланыстың қаншалықты өзекті, маңызды екенін дәлелдейді. Сондықтан ол саланың дамуына үлес қосу – медиа мамандарына жүктелген үлкен міндет.

Әдебиет:

1. Özodaşık M., Banar F.S. Halkla İlişkiler ve İletişim. Anadolu Üniversitesi. Eskisehir, Türkiye, 2018. S. 231.
2. Kılınç B., Eriş U., Oğuz M.T., Yaktıl Oğuz G., Aydın C.H., Çallı İ.D. İletişim Bilgisi. Anadolu Üniversitesi. Eskisehir, Türkiye, 2018. S. 181.
3. Азанбек Е. Іскерлік журналистика. Іскерлік БАҚ және әлеуметтік желі: әуре ме, әлеует пе? – Алматы, 2019.
4. Бекболатұлы Ж. Жұртшылықпен байланыс. – Алматы: Экономика, 2009. – 160 б.
5. Жақып М.Қ., Әбдрасул А.Ә. Қазіргі заманғы қоғамдық қатынастардағы лоббизм және оның жаһандану жағдайындағы ақпараттық кеңістікке ықпалы // Gylym žāne bilim ġasyry – Vek nauki i obrazovaniā – Science and education century. – №№1-4(69-72), қаңтар-сәуір, январь-апрель, January-April, 2015. – ISSN 2307-0188. – 31-44 бб.
6. Жақып М.Қ. Роль Public Relations (PR) в развитии предпринимательства: мировой опыт и отечественная практика (на примере Республики Казахстан) // Gylym žāne bilim ġasyry – Vek nauki i obrazovaniā – Science and education century. – №№1-4(69-72), қаңтар-сәуір, январь-апрель, January-April, 2015. – ISSN 2307-0188. – 54-59 бб.
7. Жақып М.Қ. Актуальные проблемы по подготовке кадров по специальности «Связь с общественностью» в Республике Казахстан // Elorda ġylymi habaršysy – Naučnyj vestnik stolicy – Scientific messenger of the capital. – №№1-12(70-81), қаңтар-желтоқсан, январь-декабрь, January-December, 2016. – ISSN 2307-020X. – 14-21-бб.
8. Қазақстан Республикасы Экология және табиғи ресурстар министрлігінің ресми интернет-ресурсы. – <https://www.gov.kz/memleket/entities/ecogeo/about?lang=kk>
9. Тұржан О. Бұқарамен байланыс технологиялары. – Астана, 2012. – 209 б.

References:

1. Özodaşık M., Banar F.S. Halkla İlişkiler ve İletişim. Anadolu Üniversitesi. Eskisehir, Türkiye, 2018. S. 231.
2. Kılınç B., Eriş U., Oğuz M.T., Yaktıl Oğuz G., Aydın C.H., Çallı İ.D. İletişim Bilgisi. Anadolu Üniversitesi. Eskisehir, Türkiye, 2018. S. 181.
3. Азанбек Е. Iskerlik zhurnalistika. Iskerlik BAQ zhane aleumettik zheli: aure me, aleuet pe? – Almaty, 2019.
4. Bekbolatuly Zh. Zhurtshylykpen bailanus. – Almaty: Ekonomika, 2009. – 160 b.
5. Zhakyp M.K., Abdrasul A.A. Qazirgi zamangy qogamdyq qatynastardagy lobbizm zhane onyn zhahandany zhagdaiyndagy aqparattyq kenistikke yqpaly // Gylym žāne bilim ġasyry – Vek nauki i obrazovaniā – Science and education century. – №№1-4(69-72), qantar-sauir, yanvar-aprel, January-April, 2015. – ISSN 2307-0188. – 31-44 bb.
6. Zhakyp M.K. Rol Public Relations (PR) v razvitii predprinimatelstva: mirovoi opyt i otetshestvennaya praktika (na primere Respubliki Kazahstan) // Gylym žāne bilim ġasyry – Vek nauki i obrazovaniā – Science and education century. – №№1-4(69-72), qantar-sauir, yanvar-aprel, January-April, 2015. – ISSN 2307-0188. – 54-59 бб.
7. Zhakyp M.K. Aktualnye problemy po podgotovke kadrov po spetsialnosti «Sviasi s obshestvennostiu» b Respublike Kazahstan // Elorda ġylymi habaršysy – Naučnyj vestnik stolicy – Scientific messenger of the capital. – №№1-12(70-81), qantar-zheltoqsan, yanvar-dekabr, January-December, 2016. – ISSN 2307-020X. – 14-21-bb.
8. Qazaqstan Respublikasy Jekologija zhane tabigi resurstar ministriginin resmi internet-resursy. – <https://www.gov.kz/memleket/entities/ecogeo/about?lang=kk>
9. Turzhan O. Buqaramen bajlanys tehnologijalary. – Astana, 2012. – 209 b.

DOI 10.54596/2958-0048-2023-2-71-81

UDC 327 (075.8)

IRSTI 10.09.91

KAZAKHSTAN AND THE MIDDLE EAST REGION: BASED ON THE MATERIALS OF THE ARCHIVE OF THE PRESIDENT OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Nursultanova L.N.^{1*}, Bokayeva A.K.¹, Kasymova A.K.¹

^{1*}«Astana International University», Astana, Republic of Kazakhstan

*E-mail: 2012mura@bk.ru

Abstract

Kazakhstan's foreign policy is aimed at protecting national interests, trust and cooperation with international organizations and of near and far abroad countries. Attracting foreign investment, developing transport and transit potential, and promoting exports are the main objectives for the medium and long-term strategy. In the Concept of the Foreign Policy of the Republic of Kazakhstan, adopted on March 6, 2020, strategic goals are outlined, among which the preservation of the independence of the foreign policy course, mutually beneficial relations with foreign states in a bilateral and multilateral format, as well as strengthening positions in the international arena are determined.

On January 15 of this year, President of the Republic of Kazakhstan K-Zh. Tokayev made an official visit to the United Arab Emirates, where the issues of strategic partnership, activation of trade, economic and investment cooperation in priority sectors were discussed. The President of Kazakhstan also took part in the Abu Dhabi Sustainable Development Week summit and held meetings with representatives of the business community.

In 2022 Kazakhstan has intensified contacts in the Middle East region by concluding agreements with a number of states. The biggest events were the visits and meetings at the highest level of the Head of State with the leaders of Iran, Qatar, the UAE, Saudi Arabia.

As a result of these negotiations, the parties signed documents expanding trade, economic and humanitarian ties. For example, a memorandum of understanding was signed between Astana International Exchange ("AIX", "Exchange") and the Qatar Stock Exchange (QSE). In accordance with the agreement, both parties will facilitate exchange of information and information on market transactions within the framework of relevant legal regulations, joint research and educational initiatives.

In February 2023, a meeting of the Kazakh-Egyptian Intergovernmental Commission on economic, trade, cultural-humanitarian, and technical-scientific cooperation is scheduled in Astana. In particular, the meeting will announce proposals to expand bilateral cooperation in the sector of energy, including through the establishment of cooperation in the fields of peaceful atom, development of renewable energy sources. Along with these issues, it is planned to discuss the issues of harmful emissions into the atmosphere, the replacement of obsolete equipment with new ones, and the application of the latest scientific developments in practice.

Keywords: Kazakhstan, Near and Middle East, foreign policy, trade and economic relations investments.

ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ТАЯУ ШЫҒЫС АЙМАҒЫ: ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ПРЕЗИДЕНТІ МҰРАҒАТЫНЫҢ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ

Нұрсұлтанова Л.Н.^{1*}, Бокаева А.Қ.¹, Қасымова А.Қ.¹

^{1*}«Астана халықаралық университеті», Астана, Қазақстан Республикасы

*E-mail: 2012mura@bk.ru

Андатпа

Қазақстанның сыртқы саясаты ұлттық мүдделерді қорғауға, Солтүстік Американың, Еуропаның, Таяу және Таяу Шығыстың, Оңтүстік-Шығыс Азияның және әлемнің басқа да аймақтарының халықаралық ұйымдары мен мемлекеттерімен сенім мен ынтымақтастыққа бағытталған.

Шетелдік инвестицияларды тарту, көлік-транзиттік әлеуетті дамыту, экспортты ілгерілету орта және ұзақ мерзімді стратегияның негізгі міндеттері болып табылады. 2020 жылғы 6 наурызда қабылданған ҚР сыртқы саясатының тұжырымдамасында стратегиялық мақсаттар белгіленді, олардың арасында

сыртқы саяси бағыттың дербестігін сақтау, екіжақты және көпжақты форматтағы шет мемлекеттермен өзара тиімді қатынастар, сондай-ақ халықаралық аренадағы ұстанымдарды нығайту айқындалды.

Ағымдағы жылдың 15 қаңтарында Президент Қ-Ж.Қ. Тоқаев Біріккен Араб Әмірліктеріне ресми сапармен барды, оның барысында стратегиялық әріптестік, басым салалардағы сауда-экономикалық және инвестициялық ынтымақтастықты жандандыру мәселелері талқыланды. Абу-Даби тұрақты даму апталығы» саммитіне қатысып, іскер топ өкілдерімен кездесулер өткізді.

2022 жылы Қазақстан бірқатар мемлекеттермен келісімдерге қол қою арқылы Таяу Шығыс аймағындағы байланыстарды күшейтті. Мемлекет басшысының Иран, Катар, Біріккен Араб Әмірліктері, Сауд Арабиясы басшыларымен жоғары деңгейдегі сапарлары мен кездесулері ең ірі оқиғалар болды. Осы келіссөздер нәтижесінде тараптар сауда-экономикалық және гуманитарлық байланыстарды кеңейтетін құжаттарға қол қойды. Мысалы, Астана халықаралық биржасы («АІХ», «Биржа») мен Катар қор биржасы (QSE) арасында өзара түсіністік туралы меморандум жасалды. Келісімге сәйкес, екі тарап бір-біріне статистикалық деректер мен нарықтық мәмілелер туралы жедел фактілерді тиісті заңнамалық актілер, бірлескен ғылыми-зерттеу және білім беру бастамалары аясында беруге ниетті.

2023 жылдың ақпанында Астанада сауда-экономикалық және мәдени-гуманитарлық және ғылыми-техникалық ынтымақтастық жөніндегі Қазақстан-Мысыр үкіметаралық комиссиясының отырысын өткізуде. Атап айтқан кездесуде, энергетика саласында, баламалы және энергия көздерін іздеу, қалдықсыз технологияларды пайдалану жөнінде ұсыныстар айтылады. Осы мәселелермен қатар атмосфераға зиянды қалдықтарды шығару, ескірген жабдықтарды жаңасына ауыстыру, ғылыми жаңалықтарды тәжірибеде қолдану мәселелерін талқылау жоспарлануда.

Түйінді сөздер: Қазақстан, Таяу және Орта Шығыс, сыртқы саясат, сауда-экономикалық байланыстар, инвестициялар.

КАЗАХСТАН И БЛИЖНЕВОСТОЧНЫЙ РЕГИОН: ПО МАТЕРИАЛАМ АРХИВА ПРЕЗИДЕНТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Нурсултанова Л.Н.^{1*}, Бокаева А.К.¹, Касымова А.К.¹

^{1*} «Международный университет Астана», Астана, Республика Казахстан

*E-mail: 2012mura@bk.ru

Аннотация

Казахстанская внешняя политика направлена на защиту национальных интересов, доверие и коллаборацию с международными организациями и государствами Северной Америки, Европы, Ближнего и Среднего Востока, Юго-Восточной Азии и других регионов мира.

Привлечение иностранных инвестиций, развитие транспортно-транзитного потенциала, продвижение экспорта являются основными задачами на среднесрочную и долгосрочную стратегию. В Концепции внешней политики Республики Казахстан (РК), принятой 6 марта 2020г. обозначены стратегические цели, среди которых определены сохранение самостоятельности внешнеполитического курса, взаимовыгодные отношения с иностранными государствами в двустороннем и многостороннем формате, а также упрочение позиций на международной арене.

15 января этого года Президент К-Ж.К. Тоқаев совершил официальный визит в Объединенные Арабские Эмираты, в ходе которого обсуждены вопросы стратегического партнерства, активизации торгово-экономического и инвестиционного сотрудничества в приоритетных отраслях. Также Президент Казахстана принял участие в работе саммита "Неделя устойчивого развития Абу-Даби" и провел встречи с представителями деловых кругов.

В 2022 г. Казахстан активизировал контакты в ближневосточном регионе, заключив соглашения с рядом государств. Наиболее крупными событиями стали визиты и встречи на самом высоком уровне Главы нашего государства с лидерами Ирана, Катара, ОАЭ, Саудовской Аравии.

По итогам этих переговоров стороны подписали документы, расширяющие торгово-экономические и гуманитарные связи. К примеру, был заключен меморандум о взаимопонимании между Astana International Exchange, «Биржа») и Катарской фондовой биржей (QSE). В соответствии с соглашением, обе стороны намерены предоставлять друг другу статистические данные и оперативные факты о рыночных операциях в рамках соответствующих правовых регламентов, совместных исследований и образовательных инициатив.

В феврале 2023 г. в Астане планировалось заседание Казахстанско-Египетской межправительственной комиссии по торгово-экономическому, культурно-гуманитарному и научно-техническому сотрудничеству. В частности, на встрече будут озвучены предложения по расширению взаимного партнерства в такой важной отрасли, как энергетика, развитию совместных инновационных проектов атомной энергетики, поиску альтернативных и источников энергии, применению безотходных технологий. Наряду с этими вопросами планируются обсудить вопросы вредных выбросов в атмосферу, замену устаревшего оборудования на новое, применение новейших научных разработок на практике.

Introduction

The need for scientific understanding and attempts to study the multilateral contacts of our country with the states of the Near and Middle East are conditioned by long-term ties that have historical roots. At the same time, the study and generalization of various aspects of cooperation allows us to trace the evolution and transformation of trade, economic, social, humanitarian and other processes that are important not only for us, but also for understanding the changes which take place on the world stage as a whole. In the current conditions, it is important to understand what are the features and differences in the relations between Kazakhstan and individual states of the Middle East region since the countries have different economies, certain resources, and investment potential. In this regard, there is a certain opportunity to analyze the contacts that are being formed and developed in the international economy where integration processes play an important role in which large and medium-sized states have influence in the region. In this perspective, the choice as one of such examples of the development of relations between the Republic of Kazakhstan (RK) and the Middle Eastern states and interstate contacts between Kazakhstan and the countries of the Middle East are actual and representative.

The transformation of the entire socio-economic and political sphere of Kazakhstan has formed a market economy, small and medium-sized businesses have appeared in the country, the social environment has changed, non-state medicine, service sector, and private education have appeared. At the same time, foreign policy is aimed at attracting foreign investment, cooperation with international financial institutions, states which represent almost all regions of the world. Kazakhstan is the leading state in the Central Asia (CA) with the largest economy. The Republic of Kazakhstan is of interest to the USA, China, the European Union, Russia, India, because it has oil and gas and other natural resources in which the subjects of the international community are needed.

Since 2010 Kazakhstan implements an innovative industrial policy using the experience of Iran, Turkey, Saudi Arabia, the United Arab Emirates (UAE), which results in new productions, job places, and the solution of social problems.

Within the framework of the new industrial program, our country is actively working with Iran, Turkey, Saudi Arabia, the UAE, which results in new production facilities, jobs, and solutions to social problems.

Traditionally Kazakhstan has active multilateral contacts with countries of the East. This direction is stable and long-term. Such a policy is connected with important circumstances. Firstly, in the context of the activities of the Conference on Interaction and Confidence Building Measures in Asia, the creation and regulation of stable partnerships with the eastern neighbors becomes an urgent foreign policy task of the Republic;

Secondly, increasing the political and diplomatic influence of eastern states, the geopolitical situation of the countries of CA and the Persian Gulf assumes establishing strong

ties for mutually beneficial cooperation; thirdly, since Kazakhstan seeks to enter global politics as an equal entity, it needs to participate in the structure of Asian regional-political relations.

Kazakhstan considers maintaining friendly relations with the Muslim world in general, and Arab countries in particular as one of the important vectors of its foreign policy. Such a line can ensure the diversification of ways and forms of further political and economic integration of Kazakhstan into the world community and the strengthening of the country's external positions. The development of Kazakhstan's relations with the rich oil-producing states of the Persian Gulf fully corresponds to the tasks and goals of expanding the scope of Kazakhstan's diplomacy, developing additional trade and economic space and financial and economic support for reforms in the Republic of Kazakhstan.

These countries continue to maintain strong financial positions and have great investment opportunities. Kazakhstan can use these advantages to promote its political, trade and economic interests, and establish long-term partnerships. An important factor is the common history, culture and religion of the people of Kazakhstan and the Persian Gulf countries, which contributes to closer ties and understanding each other.

Research methods

When preparing the article, the funds of the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan were used, in which reports, information materials, summaries, letters, telegrams were deposited. Funds 5-N and 75-N contain high-quality documentary and analytical information that helps to trace the evolution and transformation of multilateral relations between Kazakhstan and NME. The research's archival documents were introduced into scientific circulation for the first time.

The methods of analytical data processing were used in the work to study the relationships that have developed over 30 years. Statistical information posted on the official websites of the state bodies of the RK was used for the analysis.

The logical method of research allows drawing conclusions and forecasting development for the coming years.

Annual reports of the Ministry of Foreign Affairs (MFA) of the RK, analytical reports, operational information were created during the period when the creation and development of cooperation between Kazakhstan and the states of the Middle East region was underway. Taken separately, each of these documents is valuable in itself, and makes an important contribution to the study of the establishment and development of contacts that are relevant not only for us, but also for Central Asia. Taken together, they allow recognizing a certain trajectory along which trade and economic relations have developed. Taken separately, each of these documents is valuable in itself and make an important contribution to the study of the formation and development of contacts that are of current interest not only for us but also for all Central Asian states. Taken together, they allow us to recognize a certain trajectory along which trade and economic relations were developed.

Results and discussion

After gaining of independence Kazakhstan began to develop of its own concept of the foreign policy choosing a multi-vector direction. This format of international relations, as a rule, involves interaction with states that play a decisive role in shaping the foreign policy landscape in modern conditions. Among these states, the Middle East vector began to acquire a significant position in the activities of the Ministry of Foreign Affairs of the RK. In confirmation of this it is worth citing several examples of official visits that were made to our country only in 1992: delegations from Kuwait, Libya, Syria, Israel, Morocco, Bahrain, the Arab Republic of Egypt Tunisia. In addition, the commission on the opening of the Embassy

of Saudi Arabia in Almaty and the delegation of the Ministry of Foreign Affairs of Egypt. In response, the Government delegation of the Republic of Kazakhstan paid an official visit to Israel and the Sultanate of Oman. It is noteworthy that during the same period diplomatic relations were established with 10 countries of the Middle East and 6 countries of Africa. During the second half of 1993 our country was also visited by a number of official delegations from this region, in particular, the Hashemite Kingdom of Jordan, the State of Israel, the Sultanate of Oman, and the Arab Republic of Egypt [1]

Relations with Turkey, Iran, Saudi Arabia, the United Arab Emirates, and Egypt have been developing most actively.

The first meeting of the joint intergovernmental commission on economic, scientific, technical and cultural cooperation was held in Cairo on May 24-29, 1995. The result of the meeting was the signed joint Protocol. This document covered a wide range of areas of cooperation including for example such areas as transport, postal communications, and trade. It is worth noting that the Agreement on cooperation in the field of tourism and the Agreement on youth and sports were also adopted. In addition, on June 13-20 of the same year the official visit of the Minister of Agriculture of the Republic of Kazakhstan Karibzhanov Zh.S. took place. The main result of this visit was the signed Agreement on additional cooperation in the field of agriculture and processing of agricultural products [2]

It is worth noting an interesting fact that the development of the dialogue along the Kazakhstan-Egypt vector was continued in line with the humanitarian dimension, in particular, interreligious and interfaith cooperation. So, for example, during the visit of the Minister of Religious Affairs and Waqfs (religious property) of ARE M.A. Mahgub to Astana, the issue of building an Islamic cultural center in Almaty was discussed. M.A. Makhgub confirmed that all financial costs are covered by the Egyptian side. This will be the contribution of the Egyptian government to the strengthening of interreligious dialogue and interfaith tolerance which is being built by the people of Kazakhstan.

On March 25-26, 2000 the scientific conference on Egypt's relations with the CIS countries was held at the Cairo University. The conference participants considered issues of improving legislation, the observance of which affects mutual interests. In particular, in the field of mutual protection of investments, guarantees, avoidance of double taxation. The need to create free zones, the need to create the Chambers of Commerce and Industry as well as Associations of representatives of business, industrialists and the private sector was especially noted. The exchange of experience showed that it is necessary to agree on a common opinion that would give a clearer vision of the development of future plans to improve our common well-being [3].

Kazakhstan and Egypt have been developing multilateral cooperation in various areas for many years. So, for example, the largest Egyptian company "Bahgat Group" for the production of household appliances operating under the license of world brands in this area such as "Grundig", "Toshiba", "Philips", "LG" in the 80s. purchased various equipment from the Shymkent forging and pressing plant. Unfortunately, over time trade relations with the Kazakh plant ceased. In a conversation with the Ambassador of the Republic of Kazakhstan in Egypt A. Musinov in 2000 President of the Egyptian company A. Bahgat explained the situation as follows. He stressed that after the collapse of the Union, it became quite difficult for Egyptian business circles to receive complete and reliable information about the state and level of economic development of the countries of Central Asia. In this regard, he requested to provide the most detailed information on the economic situation in Kazakhstan, in particular, on tax and customs rates as well as on the investment climate which, according to him, could orient him

in possible areas for investing his capital. A. Bahgat noted that he got interested in buying various types of equipment to expand not only his own production of household appliances for the production of grain [4].

Kazakhstan and Saudi Arabia have been developing constructive ties for over 30 years. The visit of the Deputy Prime Minister, Minister of Defense and Aviation of Saudi Arabia, Prince Sultan Ben Abdulaziz in October 2000 to Kazakhstan received wide coverage in the Arab media, taking one of the first places in the rating of the top news of the Persian Gulf countries. Particular emphasis was placed on the results of the talks where the coincidence or closeness of positions of the two states on the main problems of international relations was revealed. High assessment was given to the dynamics of the development of bilateral relations.

The negotiations of the Saudi delegation with Prime Minister K. Tokayev and meetings with the leadership of the Parliament were commented in details. It was emphasized that there are no problematic issues between Astana and Riyadh that could impede the development of bilateral relations in all areas of cooperation in the name of serving the cause of peace in the interests of the two fraternal peoples. The experts highly appreciated the results of this official visit calling it "promising and forward-looking." The visit of Prince Sultan to Kazakhstan almost coincided with the 9th anniversary of Kazakhstan's independence. This fact did not go unnoticed by the media of Saudi Arabia and the Persian Gulf countries. The media along with the coverage of this visit also published a series of materials on the modern life of Kazakhstan. In particular, articles about Kazakhstan were published by newspapers such as Al-Khayat, Al-Jazeera, Arab News, Al-Ukaz and others.

The visit of Prince Sultan to Kazakhstan was an important event not only in the framework of bilateral Saudi-Kazakh relations but it was also received a wide positive response in the Persian Gulf countries which undoubtedly contributed to strengthening and expanding the spheres of political and economic mutually beneficial cooperation of the Republic with the countries of the region [5].

The United Arab Emirates and Kazakhstan have established mutually beneficial cooperation. They have reserves for further its deepening and effective using of the existing potential especially in the trade, economic and investment spheres.

Visit of the First President of the Republic of Kazakhstan to the UAE in January 2000 and negotiations with the Crown Prince of Dubai Mohammed Ben Rashid confirmed the readiness to further build up bilateral relations, attract investment from private Emirati capital to Kazakhstan, ways to increase foreign trade turnover and develop tourism. The main results of these meetings can be called the further development of political contacts with the leaders of the UAE, the achievement of mutual understanding on the need to develop bilateral relations, the confirmation by the Emirati side of its readiness to provide financial assistance for the implementation of projects of national economic importance through the Abu Dhabi Development Fund (FRAD), including gratuitous assistance. FRAD invested in construction bridge over the Ishim, the akimat of Astana and the Parliament, financed the rehabilitation of the Karaganda-Astana highway [6].

Turkey was one of the first states which started opening joint ventures and joint-stock companies in Kazakhstan. Thus, in particular, the Kazfen JV built the Kenkiyak-Kumkol oil pipeline, the companies NETASH, Efes Yatyrym, Anadolu Industry Holding, and BEHTEL-ENKA successfully operated in telecommunications and energy. Relations were actively developed in agriculture, food and light industry. Production was established and 14 joint ventures started working for the processing of leather raw materials and leather production waste in order to further manufacture consumer goods [7].

The vast majority of Turkish firms were small and medium. In contrast, big business has taken a more cautious stance especially in the area of long-term investments. Government circles explained this situation with little experience in coordinating interdepartmental cooperation in the exchange of information and joint planning of image-building activities to increase the investment attractiveness of Kazakhstan. As a result, the issue of the need to establish coordination activities of the Kazakh-Turkish intergovernmental commission on economic cooperation was put on the agenda. Note also that at the beginning of 2000. construction of a power plant in Aktobe, Zhezkazgan was not started due to inconsistency between the three ministries of the Republic of Kazakhstan. We are talking about the ministries of Energy, Geology, Oil and Gas. For many years their announced projects could not be realized and for this reason were closed by the Government.

Due to the credit line it became possible to complete the construction of the Ankara and the Astana hotels, the Rehabilitation Center for children in Almaty, Alem Bank buildings, the pasta factory in Petropavlovsk, the Copper rod plant in Zhezkazgan, the Dairy plant in Zaysan, the Leather processing plants and the production of soap, the reconstruction of hotels "Medeu" and "Alatau", construction of the Cadet corps in Shchuchinsk, etc. The project to open a new credit line in the amount of \$300 million to support small and medium-sized businesses in Kazakhstan was under development at the Turkish Eximbank [8].

The investment activity of Iranian companies in Kazakhstan in 2000 was estimated at \$50 million. and was associated with the organization of leather production and the production of shoes in Taraz, the production of kaolin in Kokchetav, the creation of centers for baking bread and confectionery in Almaty. Attempts were made by Iranian companies to gain a foothold in the construction market of Kazakhstan.

The leading areas of trade and economic cooperations are the exchange of crude oil and oil products, the joint development of oil fields, the development of transport infrastructure, and the reconstruction of the port of Aktau. The consolidation of exporters of Kazakhstan at the Iranian grain market and the transfer of cooperation in this area to a long-term basis. This approach would be effective in terms of long-term forecasting of grain exports to Iran. It would stabilize the positions of Kazakh grain producers as well as the solution of current social problems in the countryside.

Increasing the cargo turnover of the port of Aktau and its reconstruction put on the agenda the issue of creating a company for sea transportation in the Caspian Sea. In this regard, Iran could well become a leading partner in terms of, above all, its financial capabilities. The creation of such a joint venture would provide an opportunity for Kazakh exporters of metal and metal products, crude oil and oil products, and grain to reduce their transportation costs and provide a stable and reliable sea bridge between the ports of the two countries on the Caspian Sea.

Iranian construction companies participated in tenders related to the construction and reconstruction of the Almaty-Astana highway, the development of an irrigation network in South Kazakhstan, the preparation of a project to provide drinking water to the Kyzylorda region, by the Pars Kosulat company [9].

Taking into account the cheapness and high quality of Iranian building materials and labor, it can be assumed that even now they could well compete with other foreign companies in Kazakhstan. This is especially true for the participation of Iranian companies in tenders for the construction and reconstruction of highways. Iranian participation in such a tender will contribute to more favorable conditions when concluding contracts with other foreign partners.

The Iranian leadership paid special attention to the development of trade with the countries of Central Asia including Kazakhstan

In order to support its exporters, the Government of Iran, within the scope of the 3rd five-year plan (2000-2005), for the first time allocated \$400 million as insurance guarantees for political and commercial risks of Iranian exporters. The composition of overturn between Kazakhstan and Iran was determined by a limited number of goods (Kazakh exports – petroleum coke, asbestos, metal and metal products, scrap metal, grain; Iranian exports – building materials, zinc concentrates, confectionery, ceramics, gypsum, cement, nuts, citrus fruits, paint and varnish substances).

In 1999, it was possible to make a breakthrough of Kazakh grain to the capacious Iranian market. Contracts have been signed by the Food Corporation and a number of Kazakhstan's private companies for the supply of more than 700 thousand tons of grain to Iran. Bilateral trade has not yet been put on a long-term basis, which made it vulnerable to conjectural fluctuations in the world market. Such a situation could be eliminated by the early signing of the program and action plan for the implementation of the Agreement on Trade and Economic Cooperation for 2000-2010 [10].

There is no political basis for the development and expansion of trade and economic cooperation between Kazakhstan and Iran. The political will of inflammation is sharply expressed, aimed at the comprehensive development of the development of good-neighborly and friendly relations, their filling is manifested, requires active work of the relevant departments and structures of both countries for its practical implementation. One of the directions of Kazakhstan-Jordan bilateral relations is trade-economic cooperation. However, at the beginning of 2000 weak such a cooperation was primarily due to large geographical remoteness and high cost of transportation of goods between the countries; poor awareness of Jordanian entrepreneurs on the socio-economic development of the Central Asian republics after the collapse of the USSR; ignorance of the market conditions of the two countries in order to find mutually beneficial ways of cooperation. It was necessary to use existing financial institutions, in which Jordan and Kazakhstan participated, such as the Islamic Development Bank, the Islamic Organization for Investment Insurance and Export Crediting, for financial support of joint trade exchange projects and export and import insurance.

The intensification of cooperation with Jordan and the creation of the proposed structures could lead to the strengthening of the economic position of Kazakhstan in the Middle East region as a whole. At the same time, it should be stressed that Jordan's economy is largely dependent on foreign aid and loans. The main creditors are Saudi Arabia, the Arab countries of the Persian Gulf and also the United States and Germany. The country's natural resources are limited, except for significant reserves of phosphates (more than 1.5 billion tons), in terms of reserves and sales of which Jordan ranks 4th in the world. The share of industry in GDP in 1998 was 18%. The main industries are mining, cement, and oil refining. The share of agriculture was 49% and met the needs of the people in basic types of products by only a quarter. Cooperation with Jordan was considered mainly as an expansion of the export markets of Kazakhstan's goods, primarily industrial and agricultural products [11].

Diplomatic relations between the Republic of Kazakhstan and Libya were established on March 13, 1992. The visit of the First Deputy Minister of Foreign Affairs of Libya Saad Mustafa Muzhbir to Kazakhstan on November 7-10, 2000 gave the beginning to the expansion of bilateral ties. The leadership of Libya believed that the Central Asian countries were historically connected with the Arab world. Hence, a special delegation was sent to the countries of the region to study the prospects of cooperation in all fields.

Pursue the results of the visit, it was noted that only regional associations with close active cooperation make it possible to unite countries and peoples and participate in the development of a new world political and economic order on equal terms, put an obstacle to unipolar influence, create security, peace and prosperity throughout the world. The signed agreements on trade and economic cooperation in such areas as oil, gas, trade exchange, culture between Kazakhstan, Kuwait, Qatar, Oman are of great importance for the development of cooperation [12].

Qatar's investment companies such as the Faisal Bin Qasim Company Troupe, Al Mannai Group have allocated funds for the development of Astana and the agro-industrial complex, Al Mannai Group has invested \$ 20 million in the oil sector of Kazakhstan. In May 2000, the Loan Agreement on the water supply project of the city of Aralsk was ratified between Kazakhstan and the Kuwait Fund for Arab Economic Development (the fund allocated about \$ 24 million for the project).

Kuwait offers grants for the construction of a new building of the Astana akimat (\$10 million), substantiation and preparation of a feasibility study near the left bank of Astana (\$1 million) and a water supply project for the Aral Sea (\$1.3 million). The loan financed poverty reduction, sanitation and health projects in the Aral and Kazaly regions of the Kyzylorda region (US\$11.5 million).

In January 1992, the Omani government provided Kazakhstan with an investment loan of \$ 100 million for projects in the sphere of improving oil and gas production. Muscat was the first to provide Kazakhstan with gratuitous financial assistance for the new capital of Astana in the amount of \$ 10 million. These funds were used for the construction of a number of facilities, the main of which was "Saltanat Sarayy".

Oman has some advantages - through the Omani ports on the coast of the Indian Ocean, it is possible to transport Kazakh goods to foreign markets. The Sultanate diversifies the economy and develops the non-resource sector, which has a certain practical interest for us [13, p. 134].

In December 2022, the completion of the negotiation process between the Eurasian Economic Commission and the Iranian side on the preparation of a full-scale agreement on a free trade zone was announced.

If discussing the problems that Kazakhstan has to face when interacting with the countries of the Near and Middle East, then, of course, the insufficiently developed potential of trade turnover comes first. If we look at the statistical indicators for the results of 2021, the total volume of trade between Kazakhstan and the countries of the Middle East amounted to only 1.4 billion USD. Where the key role is played primarily by the lack of elaboration of the issue of the nomenclature of goods for joint trade. Because every time business trips are organized at the ministerial level, there is always a question of expanding the list of possible goods for export, as well as the import of Kazakhstan's goods to the Middle East market.

There are relatively serious problems in establishing transport and logistics connectivity between the region of Central Asia and the Middle East. At the moment, there are many initiatives of a transport and logistics nature that are aimed at increasing traffic flows between the two regions. Kazakhstan joins these transport corridors. We can name a corridor that goes to Uzbekistan, Turkmenistan and Oman. We can also talk about a North-South route through Kazakhstan, Turkmenistan to Iran, and further to the Middle East and India. It should be recognized that this route is of particular interest to Kazakhstan, because specifically in order to gain access to both sea transport links and access to Middle Eastern partners, the Kazakhstan-

Turkmenistan-Iran railway was created, which joins the developed railway system of the Islamic Republic of Iran.

If discussing the prospects for cooperation, first of all, a big bet is placed on attracting Middle Eastern investments into the Kazakh economy. Projects of joint production of agricultural products, as well as projects in the green energy sector are very interesting in this regard [14].

The table shows that Turkey, Iran and the UAE are among the countries that have the most active trade and economic ties with Kazakhstan.

Thus, analyzing the general state of trade and economic relations between Kazakhstan and the countries of the Near and Middle East at the beginning of 2000, we can indicate the following: despite the solid contractual and legal framework achieved, the steady growth of trade turnover, negotiations and mutual visits, bilateral ties partially take advantage of the opportunities and had common weak factors. These included crisis phenomena in the economy as a whole, the imperfection of the regulatory framework, the lack of proper state control, etc. Implementation of the agreements and planned agreements often encountered interdepartmental inconsistency, and sometimes inaction of individual departments. In practice, there have been cases when foreign businessmen have encountered a lack of interest on the part of Kazakhstan's partners, both private and public, in constructive dialogue, there have been facts of their non-commitment, ill-considered actions, non-fulfillment of contractual obligations by them, as well as cases of inadequate actions of local leadership that counter the decisions of central authorities. All this led to a decline in their activity and optimism in cooperation with Kazakhstan.

The analysis of the state and dynamics of the development of commerce and economic relations indicated a certain decline in 1998, which was caused mainly by objective reasons (the Asian financial crisis, the fall in world prices for the main goods of Kazakhstan's exports). Since the fourth quarter of 1999, there has been an intensification of trading operations. This was facilitated not only by the improvement of the global economic situation, but also by high-level negotiations with the leaders of the NME, during which it was possible to find solutions to a number of problems that hindered the development of commerce and economic cooperation, as well as the expansion of areas of interaction through new sectors of the industrial industry.

Conclusions

The first flood of investment funds was directed to the most important divisions – energy, transport and communications, agriculture. Necessary prerequisites were laid for the integration of Kazakhstan into global and regional economic processes, priority directions for the development of a market economy were selected. Agreements and Memorandums with the NME states and financial institutions are the basis of long-term cooperation. Arab business is represented in almost all fields of the domestic economy. Arab companies are building modern production facilities, creating new jobs on the market. Joint innovative projects further strengthen the partnership. Middle Eastern countries participated in EXPO-2017 by signing a number of bilateral documents. It is expected that the active involvement of Arab investors will contribute to the further development of the domestic economy.

Kazakhstan and NME have been cooperating for more than 30 years in almost all major sectors of the economy: oil and gas, nuclear, transport, communications. Arab companies supply industrial and medical equipment, various goods, construction materials, etc. to our country. At the same time, there are also problems that block the progressive development of

multilateral relations: a long period of decision-making, bureaucracy, slow progress of various documents, etc.

Kazakhstan's cooperation with the countries of the Near and Middle East in a multilateral form has passed a difficult, but eventful path. During this period, many significant events took place. Kazakhstan has passed a difficult stage of political transit and has overcome a number of economic crises.

We are witnessing important shifts in the trade and economic vectors. On a mutually beneficial basis, very promising projects are being implemented, having a long-term perspective, in which large oil-producing countries are involved. At the same time, Kazakhstan acts as an active entity in search of integrated solutions to problems of mutual interest. This approach makes it possible to defend and promote national interests more effectively.

Kazakhstan is improving its position and presence in the global Muslim community by influencing it through politics and trade. The development of economic relations with the Muslim world provides the country with new sources of foreign direct investment.

References:

1. Archive of the President of the Republic of Kazakhstan. Fund 5 – N. Description 1 Case 496. Page 15 (APRK. F.D.C. P)
2. APRK. F.75 - N. Op.1 D.1253. L.45.
3. APRK. F.75 - N. Op.1 D.6349. L.36.
4. APRK. F.75 - N. Op.1. D.6348. L.36.
5. APRK. F.75 - N. Op.1 D.6417. L.34.
6. APRK. F.75 - N. Op.1 D.6414. L.11.
7. APRK. F.5 - N. Op.6. D.4540. L.68.
8. APRK. F.5 - N. Op.6. D.4540. L.66.
9. APRK. F.75 - N. Op.1. D.6385. L.67.
10. APRK. F.75 - N. Op.1. D.6385. L.77
11. APRK. F.75 - N. Op.1. D.6371. L.44
12. APRK. F.75 - N. Op.1 D.6425. L.86
13. Amreyev B. Arabian monarchies and their place in the foreign policy priorities of Kazakhstan. - Astana: Yelorda, 2004. – 408 p.
14. Parkhomchik L. Kazakhstan and the Near and the Middle East: results of 2022 year KAZINFORM <https://www.inform.kz/ru> accessed 26.01.23

DOI 10.54596/2958-0048-2023-2-82-88

UDC 338.48

IRSTI 13.91

STATUS QUO OF CHINESE CULTURAL INHERITANCE**Tastemirova G.^{1*}, Dankai B.², Tileuzhanova G.¹**^{1*}*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan*²*Northwest Normal University, China***Abstract**

Chinese culture has a long history and is one of the oldest ancient civilizations. In the course of thousands of years of development, the Chinese nation has created a rich and splendid Chinese culture. Chinese culture is the spiritual pillar for the long-term continuation and continuous development of the Chinese nation. The main spiritual core of Chinese culture is Confucian culture, which has been inherited for thousands of years. Confucian culture is the muscle and bone of Chinese culture. Meanwhile, Taoism, as a local religion, and Buddhism, which is integrated with society in the history of Chinese civilization for thousands of years. Chinese culture has been influenced by foreign cultures and embraces fine foreign cultures. The rapid development of national economy and the integration of global economy have accelerated the influence of foreign culture on China. Media and business hype, promote the "foreign festival" is heating up, behind which is mainly huge commercial profits; It is also inevitable that the Chinese people begin to lead a rich life and pursue a rich and colorful spiritual life. At the same time, traditional culture is regarded by a large number of young people as dross, feudal superstition, backward and unprogressive representative. Chinese culture has thrown off its shackles, been in line with The Times, actively innovated, and carried out new media communication. More and more people have spontaneously joined the camp of protecting cultural inheritance. The method of cultural inheritance also changes with The Times, but what remains unchanged is the sense of belonging to culture.

Keywords: Chinese culture; Traditional culture; inheritance.**ҚЫТАЙ МӘДЕНИ МҰРАСЫНЫҢ МӘРТЕБЕСІ****Тастемирова Г.^{1*}, Данқай Б.², Тилеужанова Г.¹**^{1*}*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,**Алматы, Қазақстан Республикасы*²*Солтүстік-Батыс педагогикалық университеті, Қытай***Аңдатпа**

Қытай мәдениеті ұзақ тарихы бар және ең көне өркениеттердің бірі болып табылады. Қытай халқы мыңдаған жылдар бойы даму барысында бай және тамаша қытай мәдениетін жасады. Қытай мәдениеті Қытай ұлтының ұзақ мерзімді жалғасуы мен үздіксіз дамуының рухани тірегі болып табылады. Қытай мәдениетінің негізгі рухани өзегі мыңдаған жылдар бойы мұра болып келе жатқан конфуций мәдениеті. Конфуций мәдениеті Қытай мәдениетінің бұлшық еті мен сүйегі. Сонымен қатар, жергілікті дін ретінде даосизм және мыңдаған жылдар бойы Қытай өркениетінің тарихында қоғаммен интеграцияланған буддизм. Қытай мәдениеті бөтен мәдениеттердің ықпалында болды және жақсы шетелдік мәдениеттерді қамтиды. Ұлттық экономиканың қарқынды дамуы және дүниежүзілік экономиканың интеграциясы шетел мәдениетінің Қытайға ықпалын жеделдете түсті. БАҚ және бизнес хайп, «шетелдік фестивальді» насихаттайды, оның артында негізінен үлкен коммерциялық пайда жатыр; Сондай-ақ Қытай халқының бай өмір сүре бастауы, бай және бояулы рухани өмірге ұмтылуы сөзсіз. Сонымен қатар, дәстүрлі мәдениетті жастардың көп бөлігі дөрекі, феодалдық ырымшылдық, артта қалған және озық емес өкіл ретінде қарастырады. Қытай мәдениеті бұғауларын тастады, The Times газетіне сәйкес болды, белсенді түрде жаңалықтарды енгізді және жаңа медиа коммуникацияларын жүзеге асырды. Мәдени мұраны қорғау лагеріне стихиялы түрде қосылатындар көбейді. Мәдени мұра әдісі де The Times газетімен бірге өзгереді, бірақ өзгеріссіз қалатын нәрсе - мәдениетке қатыстылық сезімі.

Түйін сөздер: Қытай мәдениеті; Дәстүрлі мәдениет; мұрагерлік.

СТАТУС-КВО КИТАЙСКОГО КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ

Тастемирова Г.^{1*}, Данкай Б.², Тилеужанова Г.¹

^{1*} *Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан*
Северо-Западный педагогический университет, Китай

Аннотация

Китайская культура имеет долгую историю и является одной из древнейших древних цивилизаций. В ходе тысячелетнего развития китайский народ создал богатую и великолепную китайскую культуру. Китайская культура является духовной опорой для долгосрочного продолжения и непрерывного развития китайской нации. Основным духовным стержнем китайской культуры является конфуцианская культура, передающаяся по наследству на протяжении тысячелетий. Конфуцианская культура — это мускулы и кости китайской культуры. Между тем, даосизм, как местная религия, и буддизм, интегрированный в общество, в истории китайской цивилизации на протяжении тысячелетий. Китайская культура находится под влиянием иностранных культур и включает в себя прекрасные иностранные культуры. Быстрое развитие национальной экономики и интеграция мировой экономики ускорили влияние иностранной культуры на Китай. Накаляется ажиотаж в СМИ и бизнесе, продвигающий «иностраный фестиваль», за которым в основном стоят огромные коммерческие прибыли; Также неизбежно, что китайский народ начнет вести богатую жизнь и стремиться к богатой и яркой духовной жизни. В то же время традиционная культура расценивается большим количеством молодежи как отбросы, феодальные суеверия, отсталые и непрогрессивные представители. Китайская культура сбросила свои оковы, шла в ногу с The Times, активно внедряла инновации и осуществляла коммуникацию с помощью новых средств массовой информации. Все больше и больше людей спонтанно присоединились к лагерю защиты культурного наследия. Метод культурного наследования также меняется вместе с «Таймс», но неизменным остается чувство принадлежности к культуре.

Ключевые слова: китайская культура; традиционная культура; наследование.

Introduction

An overview of Chinese culture

Chinese culture, based on Chinese civilization, is a culture formed by the full integration of various regions and ethnic cultural elements. Different from the international nature of Chinese culture, it can be called "Chinese culture" (the culture of the People's Republic of China). In the course of thousands of years of development, the Chinese nation has created a rich and splendid Chinese culture. Chinese culture is the spiritual pillar for the long-term continuation and continuous development of the Chinese nation. Stalin believed that a nation not only shared a common language, a common region, and a common economic life, but also a "common psychological quality manifested in a common culture". Chinese culture is one of the four major civilizations in the world, one of the oldest and one of the longest lasting civilizations in the world. The Chinese civilization has a long history, dating back to 5,000 years during the reign of the Yellow Emperor. It is universally acknowledged that China is one of the oldest ancient civilizations. It is generally believed that there are many direct sources of Chinese civilization, among which the Yellow River civilization and the Yangtze River civilization are the main ones. The Yellow River and the Yangtze River are known as the "mother rivers" of the Chinese nation.

The word "culture" has more than hundreds of definitions, the most notable is that "culture" is divided into "culture in a broad sense" and "culture in a narrow sense". The concept of "culture in a broad sense" refers to everything created by human beings in their living activities as culture, which consists of three different levels: apparatus, system and concept (including the value concept as its core). The concept of "culture in narrow sense" mainly refers to the culture in ideology. This paper mainly discusses the concept of "culture in a broad sense" and its inheritance status.

Materials and methods

Confucianism and Confucius

The spiritual core of Chinese culture

The main spiritual core of Chinese culture is Confucian culture, which has been inherited for thousands of years. Confucian culture is the backbone of Chinese culture and has had a profound influence on every aspect of Chinese society in the history of Chinese civilization for thousands of years. The main influence of Confucian culture lies in China's politics, economy, military, cultural education, social core values and so on. Confucian culture has shaped the unique national spirit and character of the Chinese nation. Confucian culture not only had an important impact on Japan and the Korean Peninsula, but also had a profound impact on Southeast Asian and South Asian countries such as Vietnam and Singapore and even the Americas. Confucian culture has also established its important influence position in East Asia, profoundly influencing the cultural mainstream thought, philosophy and religious system of the countries and regions in the "Confucian cultural circle".

Confucianism, founded by Confucius in the 5th century before the Qin Dynasty, is one of the hundred schools of thought and music. It is derived from the rites and music tradition of the Zhou Dynasty. It takes benevolence, forgiveness, sincerity and filial piety as its core values, emphasizes the moral cultivation of a gentleman, emphasizes the complementary nature of benevolence and rites, attaches importance to the five lunates and family ethics, advocates enlightenment and benevolent government, attacks tyranny, tries to rebuild the order of rites and music, changes customs and customs, and is full of the ideal of joining the world and humanism. Confucianism was on an equal footing with hundreds of schools of thought before its exclusive respect for Confucianism.

One of the representatives of the spiritual core of the Confucian school, his philosophical thought provides the ideological foundation for the development of Chinese culture. "First, positive and optimistic spirit; Second, the high value of moral values: third. It created a fine tradition of valuing historical experience."

1. Buddhism

Since Buddhism spread from India to China at the time of Han Dynasty, Buddhism has gradually formed a Buddhist culture with Chinese characteristics after a long collision and integration with China's native culture Taoism and Confucianism for nearly 2000 years, completing the localization of Buddhism. The most prominent is that Zen Buddhism has spread its branches, blossomed and bearing fruit in China, and has interacted with Taoism and Confucianism, forming the unique Zen Buddhism culture and jungle system, which has played a great role in the development and evolution of Chinese culture, and has extended and expanded to the entire literature, art, architecture, education and other fields, while enhancing the cohesion of the Chinese nation. Buddhism has become an important part of Chinese culture and has exerted great influence on Chinese culture.

The most important period of Buddhism localization was the Southern and Northern Dynasties, during which several great Buddhist thinkers contributed to the assimilation and assimilation of Indian and Western regions in Chinese Buddhism. The most representative of them are the great Sutra translator Kumarash and his Chinese disciples, as well as the Taoist monk Dao'an and his disciples from mainland China. Since the end of the Han Dynasty, foreign Buddhism has imported classics to the Han Dynasty in large quantities. Foreign monks also studied Chinese seriously and began the initial activities of translating and lecturing Sutras. At first, the Chinese people were deeply surprised and impressed by the magical and magnificent religions from the west, and then they made creative localization through their own

understanding and perception of them. Buddhism absorbed the construction core of China's native Confucianism and formed the indigenous Buddhism that belongs to China. In the process of integration and innovation, the level of Chinese ontological philosophy rose to a new height. The localization of Buddhism also influenced the expression of Chinese art, setting off the upsurge of building Buddha statues and pagodas, so the art of Chinese painting and sculpture reached its peak. (such as the murals in Dunhuang Mogao Grottoes, Maijishan Grottoes in Tianshui, Datong Grottoes and Leshan Giant Buddha). The influence of Buddhism has permeated various artistic fields such as poetry, music, architecture, sculpture and painting. "To this day, various Buddhist rituals and related temple fairs have formed major festivals in the daily life of various ethnic groups in China, integrated into the folk culture of China, and influenced the folk customs and national psychology of the Chinese people. The formation process of Chinese Buddhism is the whole process of Chinese culture absorbing foreign religious factors, and the influence of Buddhist concepts and institutions on the spiritual and social life of Chinese people. Undoubtedly, it is an important motivation for the development and transformation of Chinese culture." □

2. Taoism

Taoism is the only religion that originated in China and was founded by the Chinese. It is the native religion of the religion that was born and bred in China. It is closely connected with the local culture of China, deeply rooted in the land of China, with distinct Chinese characteristics, and has a profound influence on every level of Chinese culture. Taoism was formed after a long history of development. It can be traced back to the worship of nature and ghosts and gods in the primitive period. From the divination and other magic techniques of communication between man and god in the earliest period, the primitive religion gradually evolved into the worship of heaven and ancestors in the Yin and Zhou Dynasties.

The core of Taoist thought is "Tao", which Taoism believes is the origin of the universe and the law governing all movements in the universe. The relation between "Tao" and all things. In terms of static state, "Tao" is the ultimate guarantee for the common existence of all people and things, the highest value, and the ultimate source of value. In dynamic terms, Tao is the coagulative structure and driving force of order, the "nature" or "nature force", and the realization principle that enables all things to coexist, continue, transform and develop. Taoism believes that although the heaven and earth are different in form, they are the same in origin. The so-called "Heaven and earth are co-born with me, and all things are one with me" (Zhuang Zi · Qi Wu Theory). Heaven and earth and we are all born out of the great use of the Tao mind, and all things are the same with us and there is no difference between man and me. Taoism teaches people to fully understand and respect the laws of nature, to make everything in the universe "self-contained", and to fully respect the laws of movement of objective things. Taoist thought also shows that individuals and society are symbiotic and mutual existence relationship, cultivation should not only "self-restraint", but also "restraint", in various appropriate ways, to figure out the common interests of the world. Nowadays, Chinese social groups have a better interpretation of the Taoist concept of "symbiosis and mutual existence". (Mutual help from members of society in the face of novel coronavirus pneumonia)

Results and discussion

Status quo of Chinese cultural inheritance

Reform and opening up is a policy of domestic [] Since then, a large number of foreign investment has poured into China, bringing a new catering mode language consumption way. Nowadays, it is in the ascendant and permeates every corner of people's life. Fast food brings new ways of eating and even "subverts" the traditional concept of eating to some extent. The

first consequence caused by the spread of Western learning in KFC and McDonald's must be the alienation of Oriental taste buds. A large number of young people take this as the benchmark of fashion, watch foreign films and television works, and gradually westernize their life. The rapid development of national economy and the integration of global economy have accelerated the influence of foreign culture on China. Media and business hype, promote the "foreign festival" is heating up, behind which is mainly huge commercial profits; It is also inevitable that the Chinese people begin to lead a rich life and pursue a rich and colorful spiritual life. At the same time, traditional culture is regarded by a large number of young people as dross, feudal superstition, backward and unprogressive representative. Since 2010, China has taken some new measures to carry forward traditional Chinese culture.

1. China Central Television helps promote the culture of sinology

As an important communication front, the China Media Group has an unshirkable responsibility to carry forward the fine traditional Chinese culture.

In 2013, China Central Television (CCTV) and the State Language Commission jointly sponsored a Chinese character Dictation competition called "Chinese Character Dictation Conference" held on the Chinese mainland. The competition was broadcast live to all students in China. To enhance students' interest in learning Chinese characters and culture, and promote cultural inheritance. Once the "Chinese Character Dictation Conference" was broadcast, a wave of "Chinese character fever" swept across China. Schools and governments all over the country held "Chinese character dictation Conference" offline, which greatly improved the enthusiasm of Chinese national studies and the ability of primary and middle school students to write Chinese characters. Subsequently, China Central Television has held "Chinese poetry conference", "Chinese riddle conference", "Chinese idiom conference" and other Chinese cultural programs.

Through edutainment programs, we not only improve the level of Chinese culture, but also bring people closer to traditional Chinese culture.

In recent years, China Central Television (CCTV) has launched cultural variety shows such as China in Classics and National Treasure to spread Chinese culture to the public. "China in Classics" focuses on excellent Chinese cultural classics. Through the innovative form of time-space dialogue and the expression method of "drama + film and television", it tells the origin and circulation of the classics and the shining stories in the books in the long history of 5,000 years, so as to make the words written in the classics "alive" and show the Chinese wisdom, Chinese spirit and Chinese value contained in the classics. The ultra-high level of production enables the public to seek national cultural identity and national cohesion in the program.

2. New media communication and secondary creation

New media has built a convenient platform for us to understand and spread traditional culture. Under the economic stimulus of Internet celebrities, Chinese culture inheritance has found a new path of inheritance.

For example, the Palace Museum of China uses social networking software to build a cloud platform for the public to view exhibitions online. The documentary titled "I Repair Cultural Relics in the Forbidden City" shows the daily work of the conservators of cultural relics in the Forbidden City for the public, and also lets the public have a deeper understanding of the importance of traditional culture and cultural relics protection. Through the variety show named "New Forbidden City", based on historical facts, we created stage after stage of different scene small theater. Meanwhile, combined with the content, we also invited the developers of the innovative products of the Forbidden City and the mysterious guests to follow the experts

of the Forbidden City into the palace to explore the precious treasures and profound history and culture of the Forbidden City, and cooperated with designers and college design students to open their imagination. Each program will create a cultural creative derivative, opening up a new connection between the audience and the culture of the Forbidden City, so that more young people can "take the culture of the Forbidden City home".

"2021 Wonderful Night of Lantern Festival" is a special program of 2021 Lantern Festival launched by Henan Radio and Television Station All-Media Marketing and Planning Center. The evening party features traditional culture, takes the treasure of Henan Museum as the focus of attention, and takes time crossing and dimensional intersection as the time axis, combining elements of Henan's history and culture with artistic performances such as singing, dancing, opera and martial arts. The method of "traditional culture + modern science and technology" is adopted to show the thickness of Henan's cultural deposits, the strength of cultural innovation and the achievements of cultural construction, and to make beneficial attempts on the innovative expression of cultural elements, so as to bring cultural feast to the audience in the era of new media.

3. *The daily innovation of national dress*

As young people's cultural identity increases, more people are wearing Hanfu, which is the most representative of the Han culture in China. It has become a new problem to preserve its ornamental and characteristic while making it convenient for modern social life. Many independent designers solve this problem through their creations. Businesses have also opened the mass production mode, so that more and better national clothing become daily, life. Many of these independent designers are young. They consulted ancient books of various dynasties to design clothes in a more elaborate way. They are also the representative group of Chinese culture inheritance, but also the important embodiment of the youth generation to inherit national culture.

Conclusion

Although Chinese culture has experienced degradation, it has been influencing Chinese people, the universal values of Chinese society and the inner spiritual world of Chinese people since thousands of years ago. What's more, Chinese culture has influenced Japan, South Korea, Vietnam and other countries that are also "Confucian cultural circles". Chinese culture is an inalienable part of Chinese people's blood and blood, and it is also the most intuitive tool to know or understand Chinese people in the context of the general environment. Chinese culture has contributed a lot of valuable wealth to the development of world culture, and has also played a leading role in East Asian culture. Nowadays, with the rapid development of science and technology, we should not regard these cultural treasures as dross, but should use science and technology to carry forward and spread traditional culture. In today's globalized world, we should learn from the excellent culture of other nations, take its essence and discard its dross, protect and carry forward traditional culture as far as possible with the concept of common development of human culture, and protect culture together with the benchmark of human community with a shared future.

References:

1. Li Jing-hong, LI Jing-hong. (1991). Separation on a facile route. Guangxi Normal University Press.
2. Lao Zi Daote Jing [A]. (1954). The Collection of All the Sons [C]. Beijing: Zhonghua Book Company.
3. Mandarin [M]. (1978). Beijing: Zhonghua Book Company.
4. Zhang Daiian. (2015). The Basic Spirit of Chinese Culture [J]. Qilu Journal (05):5-8.
5. Qian Mu. (1991). The Possible Contribution of Chinese Culture to the future of Mankind [J]. Chinese Culture, (1):4.

6. Yi Junqing. (1999). The Theme of Cultural Philosophy and the Orientation of Chinese Cultural Philosophy [J]. Qiushi Journal, (1):8.
7. Zhang Daiian. (1986). Confucius and Chinese Culture [J]. Journal of Tsinghua University: Philosophy and Social Sciences, (1):6.
8. Xu Hui. Viewing, (2018). Chinese Cultural Inheritance from TV Variety Show National Treasure [J]. Reporter Observation (first half month), 000(002):114
9. Liu Qian. (2015). Revival of Traditional Culture under New Media Communication Taking the survival of the Forbidden City as an example [J]. Sound Screen World, 2020, 000(005):11-1

АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР /
СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ НАУКИ / AGRICULTURAL SCIENCES

DOI 10.54596/2958-0048-2023-2-89-96

UDC 636.222

IRSTI 68.39.29

АНАЛИЗ ПАРАМЕТРОВ РАЗВИТИЯ МОЛОЧНОГО СКОТОВОДСТВА
В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Сиволап В.Н.^{1*}, Иль Д.Е.¹, Иль Е.Н.¹, Малахова Ю.Д.¹

^{1*}Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева,
Петропавловск, Республика Казахстан

*E-mail: sivolap55@mail.ru

Аннотация

Материал статьи дает характеристику развития молочного скотоводства в Республике Казахстан за период 2017–2021 гг. Акцентировано внимание на роли отрасли в формировании полноценного уровня питания населения страны. Приведена подробная динамика численности поголовья крупного рогатого скота и в том числе коров. Подробно проанализированы показатели валового производства молока и удои в расчете на одну корову. Представлены результаты численности поголовья и продуктивности коров в разрезе различных организационно-правовых форм хозяйствования. Указано на причины как положительных, так и отрицательных динамических трендов. Предложен ряд мероприятий направленных на улучшение параметров развития отрасли.

Ключевые слова: молочное скотоводство, коровы, удой, валовое производство молока, поголовье крупного рогатого скота, крестьянские хозяйства, молочные фермы.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА СҮТТІ МАЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫН
ДАМЫТУ ПАРАМЕТРЛЕРІН ТАЛДАУ

Сиволап В.Н.^{1*}, Иль Д.Е.¹, Иль Е.Н.¹, Малахова Ю.Д.¹

^{1*}М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті,
Петропавл, Қазақстан Республикасы

*E-mail: sivolap55@mail.ru

Андатпа

Мақала материалы 2017–2021 жылдар кезеңінде Қазақстан Республикасында сүтті мал шаруашылығын дамытудың сипаттамасын береді. Ірі қара мал мен оның ішінде сиыр санының толық динамикасы келтірілген. Бір сиырға есептегенде сүттің жалпы өндірісі мен сүттің көрсеткіштері егжей-тегжейлі талданды. Шаруашылық жүргізудің әртүрлі ұйымдық-құқықтық нысандары бөлінісінде сиырлардың саны мен өнімділігінің нәтижелері ұсынылған. Оң және теріс динамикалық трендтердің себептері көрсетілген. Саланы дамыту параметрлерін жақсартуға бағытталған бірқатар іс-шаралар ұсынылды.

Түйінді сөздер: сүтті мал шаруашылығы, сиыр, сүт сүті, жалпы сүт өндірісі, ірі қара мал басы, шаруа қожалықтары, сүт фермалары.

ANALYSIS OF DAIRY CATTLE DEVELOPMENT PARAMETERS
IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Sivolap V.N.^{1*}, II D.E.¹, II E.N.¹, Malakhova Yu.D.¹

^{1*}North Kazakhstan University named after M. Kozybaev,
Petrovsk, Republic of Kazakhstan

*E-mail: sivolap55@mail.ru

Abstract

The material of the article characterizes the development of dairy cattle breeding in the Republic of Kazakhstan for the period 2017–2021. Attention is focused on the role of the industry in the formation of a full-fledged level of nutrition of the country's population. The detailed dynamics of the number of cattle, including cows, is given. The indicators of gross milk production and milk yield per cow are analyzed in detail. The results of the number of livestock and productivity of cows in the context of various organizational and legal forms of management are presented. The reasons for both positive and negative dynamic trends are indicated. A number of measures aimed at improving the parameters of the industry development are proposed.

Key words: dairy cattle breeding, cows, milk yield, gross milk production, number of cattle, peasant farms, dairy farms.

Введение

Молоко и молочные продукты были и остаются важнейшим источником питательных веществ, необходимых организму человека. Дети с самого рождения получают все нужное для роста и развития с молоком матери. Неоспоримым является факт полезности молочнокислых продуктов для поддержания здоровья человека в течение всей жизни. Они в обязательном порядке включаются в рацион долгожителей во всех странах и регионах нашей планеты. Мягкие и твердые сыры, сливочное масло – повседневные элементы на столе человека. Иногда появляются информационные вбросы о вредности молока и молочных продуктов, но они не имеют успеха и как правило опровергаются самой жизнью. Поэтому производство молока как элемента поддержания здоровья нации на должном уровне всегда является важнейшим индикатором полноценного питания. Кроме того, актуальность данного направления исследований подтверждается и важностью молочного скотоводства как одной из ведущих отраслей сельского хозяйства, которая обеспечивает доход жителям сельской местности. Обладая мультипликативным эффектом, создает рабочие места, связанные с заготовкой, переработкой и реализацией молочной продукции.

Согласно нормам рационального питания, утвержденным Министерством здравоохранения, годовое потребление молока и молочных продуктов в Казахстане должно составлять не менее 301 кг на душу населения [1].

В соседней Российской Федерации этот показатель равен 325 литрам [2].

В связи с этим ставилась цель изучить, насколько уровень развития молочного скотоводства в Республике Казахстан позволяет удовлетворить внутренние потребности населения страны в молоке и молочных продуктах, а также сформировать экспортный потенциал.

Подробный и полный анализ ситуации, связанной с состоянием молочного скотоводства и возможностями его развития, носит в себе определенные элементы новизны.

В Китае рекомендации по здоровому питанию «Dietary Guidelines for Chinese Residents» предписывают ежедневное потребление молока и молочной продукции 300 г в сутки или 109,5 кг в год [3]. По данным IFCN реальный уровень потребления составил

всего 31 кг на душу населения в год (или 85 г в сутки). Однако, в связи с ростом доходов у населения этот показатель из года в год имеет устойчивую тенденцию к увеличению.

В Новой Зеландии самый высокий реальный уровень потребления молочной продукции в пересчете на молоко – 601 кг на душу населения в год, в то время как в ЕС – 306 кг.

Согласно разработанным в США и используемым в некоторых странах в качестве образца, рекомендуемый уровень потребления молочной продукции для детей в возрасте от 9 до 18 лет и взрослых составляет около 3 «cup-equivalents», то есть около 1137,7 г в сутки или 415 кг в год. Реальный показатель потребления молока и молочной продукции в США составил 269 кг на душу населения в год [4].

Потребление молока и молочных продуктов в какой-то мере отражает уровень жизни населения. В таких экономически передовых странах как Финляндия, Швеция, Нидерланды и Швейцария на душу населения приходится от 361 до 315 литров в год [5].

В связи с этим ставилась цель – изучить, насколько сложившийся уровень развития молочного скотоводства в Казахстане способен решать вопросы, связанные с обеспечением потребностей населения страны в молоке и молочных продуктах.

В задачи исследований входило:

- изучить динамику поголовья крупного рогатого скота и коров в том числе за период с 2017 по 2021 годы;
- определить объемы производства молока и продуктивность коров;
- установить особенности производства молока в хозяйствах различных организационно-правовых форм;
- выявить сдерживающие факторы в развитии отрасли и предложить меры по их преодолению.

Методика и материалы исследования

Данные исследования проведены методом статистического анализа. Выборка экспериментальных данных осуществлялась на основании материалов, представленных в свободном доступе. Источниками их служили зооветеринарные и экономические отчеты, справочники, научно-производственные обзоры и публикации в научной периодике, интернет ресурсы. Материалы обработаны статистически на персональном компьютере при помощи прикладных программ.

Результаты исследования

В структуре молочного производства в мире наряду с козьим, овечьим, кобыльим и верблюжьим молоком ведущее место занимает молочное скотоводство. За последние 30 лет развития молочного скотоводства в Казахстане валовое производство молока достигло 6198,0 тыс. тонн, что на 641,1 тыс. тонн больше в сравнении с 1991 годом, (таблица 1, рисунок). За этот же период население Казахстана увеличилось на 12,4%, в то время как молока больше было произведено лишь на 11,5%. Следовательно, в дальнейшем из-за отставания темпов роста производства молока от темпов роста населения возможно снижение показателя производства молока на душу населения. По итогам 2021 года этот показатель составил 328,3 кг молока и молочных продуктов в пересчете на молоко, что превышает медицинские нормы здорового питания, установленные для населения Республики Казахстан, на 27,3 кг. Следовательно, можно сделать заключение, что по молоку и молочным продуктам потребительский спрос полностью удовлетворен за счет внутреннего производства. И как следствие не наблюдается серьезного дефицита питьевого молока, однако имеются претензии к его качеству. Кроме того, вызывает некоторое беспокойство явная зависимость от импорта

по молочным консервам, твердым сырам, молочным смесям для детского питания и некоторым категориям молочнокислых продуктов. Но возможно это проблемы, связанные с переработкой молока, а не с его производством.

Таблица 1. Показатели производства коровьего молока в РК*

№ п/п	Год	Численность населения РК, тыс. чел.	Производство молока, тыс. тонн	Производство молока на душу населения, кг
1	1991	16 793 000	5 556,9	330,9
2	2017	17 926 000	5 460,5	304,6
3	2018	18 157 337	5 642,3	310,7
4	2019	18 395 567	5 819,3	316,4
5	2020	18 631 779	6 004,2	322,2
6	2021	18 879 552	6 198,0	328,3

*Таблица 1 составлена на основании данных литературных источников 6–7

Рисунок 1. Показатели производства коровьего молока в РК.

Однако, достигнутые результаты вовсе не решают всех проблем молочного скотоводства. Так на конец 2021 года в РК насчитывалось 8,19 млн голов крупного рогатого скота, что составляет лишь 85,4% от уровня 1991 года (таблица 2, рисунок 2). Это свидетельствует о том, что в данной отрасли имеются резервы для экстенсивного развития за счет прироста поголовья и наращивания экспортного потенциала молочных продуктов и говядины. За последние 5 лет наблюдается устойчивая тенденция ежегодного увеличения поголовья крупного рогатого скота в среднем на 285,6 тыс. голов. Однако следует учитывать и тот фактор, что представленные статистические показатели не отражают отдельный рост поголовья в мясном и молочном скотоводстве. В последнее время благодаря Государственным программам по развитию мясного скотоводства в стране значительно увеличивается численность мясного скота. Этим можно объяснить тот факт, что общее поголовье за анализируемый период увеличилось на 21,1%, а число коров – на 26%. То есть прирост наблюдается за счет увеличения коров мясного направления продуктивности. В какой-то мере этим можно объяснить и

недостаточную для интенсивного молочного скотоводства долю коров. Она составила 51,7% по данным за 2021 год. Следовательно, в стадах содержится необоснованно высокое поголовье молодняка различных технологических групп и возрастов из-за низкой интенсивности роста и поздних сроков достижения убойных кондиций. Но тем не менее, доля коров в стаде существенно повысилась к уровню 1991 года, когда в стадах их было лишь 36,4%.

Таблица 2. Доля коров в стаде и их продуктивность (данные на конец года)**

№ п/п	Год	Численность поголовья КРС, тыс. гол.	Поголовье коров, тыс. гол.	Доля коров в стаде, %	Годовой удой на 1 корову, кг
1	1991	9 592,4	3490,0	36,4	1 934
2	2017	6 764,2	3362,4	49,7	2 337
3	2018	7 150,9	3576,5	50,0	2 340
4	2019	7 436,4	3769,8	50,7	2 355
5	2020	7 850,0	4008,3	51,1	2 364
6	2021	8 192,4	4235,7	51,7	2 346

**Таблица 2 составлена на основании данных литературных источников 6–7

Рисунок 2. Численность поголовья крупного рогатого скота

Однако, более детальный анализ этого структурного показателя привел к неожиданным результатам. Оказывается, что доля коров в общей структуре стад сельскохозяйственных формирований составляет лишь 38,6–39,1%, тогда как в стадах КХ 54,2–56,1%, а ЛПХ – 48,5–50,8% (таблица 3). Причем, доля коров двух последних категорий сельскохозяйственных производителей из года в год имеет тенденцию к повышению, тогда как в крупных сельскохозяйственных формированиях остается без изменений. Следовательно, крупные молочные фермы и комплексы не идут по пути специализации и не передают молодняк для выращивания и откорма в другие предприятия.

Что касается производства молока на одну корову, то этот показатель отражает, насколько эффективно она используется по своему прямому назначению. Чем выше удой, тем меньше затраты на производство литра молока и тем выше прибыль. В экономически развитых странах уже обычным является удой 8–10 тонн молока от коровы в год. Согласно статистическим данным за 2021 год этот показатель в РК составил 2346 кг. За последние 30 лет удой увеличился лишь на 412 кг, что крайне мало (таблица 2). И хотя с 2017 по 2020 годы и отмечался его незначительный рост, то в 2021 году он потерял эту положительную тенденцию и с снизился за год на 18 кг. Следовательно, можно сделать вывод о недостаточности селекционно-племенной работы и оптимизации технологических факторов в кормлении и содержании поголовья.

Таблица 3. Распределение поголовья крупного рогатого скота по категориям хозяйств, тыс. гол.***

Дата, (на конец года)	Сельскохозяйственные формирования		ИП и КХ		ЛПХ	
	всего	коров	всего	коров	всего	коров
2017	662,9	276,7	2 224,1	1 206,7	3 877,2	1 878,9
2018	712,8	275,3	2 409,8	1 312,0	4 028,3	1 989,2
2019	717,9	280,7	2 624,3	1 444,5	4 094,2	2 044,6
2020	753,8	293,6	2 859,3	1 598,4	4 236,9	2 116,2
2021	771,7	300,4	3 132,5	1 757,2	4 288,2	2 178,1

*** Таблица 3 составлена на основании данных литературных источников 6–7

Во всем мире большая часть молока производится на небольших фермах от 20 до 70 коров [8]. Согласно данным таблицы 3 в РК большая часть поголовья крупного рогатого скота и коров в том числе содержится в личных подсобных хозяйствах населения. На их долю приходится 52,3% от общего поголовья КРС и 51,4 % коров, в то время как доля крупных ферм и комплексов составляет соответственно 9,4% и 7,1%. Кроме того, как ЛПХ, так и КХ демонстрируют более высокий прирост поголовья. Количество коров в сельскохозяйственных формированиях за период 2017–2021 гг. увеличилось на 8,5% тогда как в КХ на 45,6%, а ЛПХ – на 15,9%. Динамика общего поголовья была соответствующей, а именно – 16,4%, 40,8% и 10,6%. Следовательно, фермерские хозяйства более динамично наращивают поголовье крупного рогатого скота и коров молочного направления продуктивности в том числе и эту тенденцию необходимо поддерживать государственными мерами.

Примером тому может быть активная помощь государства крупным производителям молока. В сельскохозяйственных формированиях с 2017 по 2021 годы удой на корову увеличился на 578 кг, в то время как на остальных хозяйствах он остался без изменений (таблица 4). Поскольку крупные фермы как правило располагают относительно неплохой и стабильной кормовой базой, увеличение удоя следует рассматривать как эффект селекционно-племенной работы. При коэффициенте наследуемости по удою равному 0,25, чтобы достичь за 5 лет повышения продуктивности в стаде на 578 кг, необходимо отбирать для ремонта стада телок от матерей с удоем за лактацию, превышающим средний показатель по стаду на 2321 кг. Но поскольку в большинстве стад имеются серьезные проблемы с воспроизводством молодняка, его отбором и целенаправленным выращиванием для ремонта стада, следует предположить, что данный эффект обусловлен в основном отцовской

наследственностью. А именно, использованием в стадах семени быков, матери которых имели удой не ниже 8500 кг за лактацию. Данный эффект следует более активно экстраполировать и на стада КХ и ЛПХ. Тем более что основными производителями молока остаются именно они. Так по итогам 2021 года в КХ произведено 20,8% от всего объема молока, в ЛПХ – 71%, а в сельскохозяйственных формированиях всего 8,2%. И хотя темпы роста производства молока на крупных фермах за анализируемый период составляют 41,7%, в КХ 26,1%, а ЛПХ всего 7,7%, это не способствует формирует опережающих темпов роста производства молока по сравнению с темпами роста населения страны, о чем сказано в начале данной статьи.

Таблица 4. Производство молока по категориям хозяйств****

Год	Сельскохозяйственные формирования		ИП и КХ		ЛПХ	
	Всего, тыс. тонн	На 1 корову, кг	Всего, тыс. тонн	На 1 корову, кг	Всего, тыс. тонн	На 1 корову, кг
2017	358,4	3 876	1 023,9	1 854	4 078,1	2 410
2018	381,3	4 105	1 106,1	1 869	4 154,9	2 407
2019	410,4	4 339	1 168,3	1 864	4 240,7	2 424
2020	463,2	4 320	1 230,3	1 870	4 310,9	2 429
2021	508,0	4 454	1 291,0	1 833	4 399,0	2 411

**** Таблица 4 составлена на основании данных литературных источников 6–7

Обсуждение

Результаты исследований свидетельствуют о необходимости более детального анализа и дальнейшего обсуждения темпов развития молочного скотоводства в Республике Казахстан. Это позволит выявить все сдерживающие факторы и наметить правильные пути повышения как экстенсивных, так и интенсивных показателей.

К вопросам дискуссионного характера можно отнести:

- увеличение доли коров в стадах до 60–70%, что значительно повысит экономическую эффективность производства молока;

- внедрение прогрессивных элементов кормления, содержания и разведения во всех стадах независимо от их размера и организационно-правовых форм;

- необходимость внедрения элементов специализации на молочных фермах и комплексах путем создания предприятий и подразделений по направленному выращиванию и откорму молодняка;

- в плане увеличения поголовья коров более динамично развиваются КХ и ЛПХ. Эту тенденцию следует более активно поддержать государственными мерами. К таковым относятся организация более выгодного закупа молока, обеспечение кормами и пастбищами, регулярное ветеринарное обеспечение, пересмотр правил выплаты государственных субсидий, налоговые льготы и т.д. Следует также разработать меры по взаимовыгодной кооперации крупных ферм с КХ и ЛПХ.

Заключение

Как показали результаты проведенных исследований, согласно медицинским нормам питания молочное скотоводство Республики Казахстан полностью удовлетворяет потребности населения в молоке. Однако, темпы роста населения превышают темпы роста производства молока, что может привести в дальнейшем к снижению производства молока на душу населения.

Несмотря на положительную динамику роста поголовья и показателей молочной продуктивности, они пока остаются значительно ниже мировых, что не способствует формированию конкурентоспособности отрасли.

Выявленные различия по продуктивности коров в хозяйствах различных организационно-правовых форм хозяйствования свидетельствуют об их различной степени мотивации и государственной поддержки, что подтверждает необходимость разработки мер по выравниванию технологического уровня.

Литература:

1. Об утверждении научно обоснованных физиологических норм потребления продуктов питания. (Приказ Министра национальной экономики Республики Казахстан от 9 декабря 2016 года № 503. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 13 января 2017 года № 14674.)
2. Министерство Здравоохранения Российской Федерации. Приказ от 19 августа 2016 г. № 614 Об утверждении рекомендаций по рациональным нормам потребления пищевых продуктов, отвечающих современным требованиям здоровья питания. (в ред. Приказов Минздрава РФ от 25.10.2019 № 887, от 01.12.2020 № 1276).
3. <https://dairynews.today/news/zhiteli-kitaya-v-srednem-potreblyayut-31-kg-moloka.htm>
4. Анализ мирового рынка молока в 2015–2019 гг. и прогноз на 2020–2024 гг. URL: <https://marketing.rbc.ru/research/26953/>
5. <https://history-hub.com>
6. Сельское, лесное и рыбное хозяйство в Республике Казахстан // Статистический сборник. – Астана. – 2020. – С. 139–193.
7. Қазақстан Республикасындағы ауыл, орман және балық шаруашылығы. Сельское, лесное и рыбное хозяйство в Республике Казахстан. 2017–2021 // Статистикалық жинақ. Статистический сборник. Статистические показатели. Statistical indicators 4/2022. Статистический бюллетень. Statistical bulleti. – Астана. – 2022. – 80 с.
8. Турлий С.И. Современные тенденции развития мирового рынка молока и молочной продукции // Вестник АГУ. – №2 (260). – 2020. – С. 86–92.

References:

1. Ob utverzhdenii nauchno obosnovannyh fiziologicheskikh norm potrebleniya produktov pitaniya. (Priказ Ministra nacional'noj ekonomiki Respubliki Kazahstan ot 9 dekabrya 2016 goda № 503. Zaregistrovan v Ministerstve yusticii Respubliki Kazahstan 13 yanvarya 2017 goda № 14674.)
2. Ministerstvo Zdravoohraneniya Rossijskoj Federacii. Priказ ot 19 avgusta 2016 g. № 614 Ob utverzhdenii rekomendacij po racional'nym normam potrebleniya pishchevyh produktov, otvechayushchih sovremennym trebovaniyam zdorovogo pitaniya. (v red. Priказov Minzdrava RF ot 25.10.2019 № 887, ot 01.12.2020 № 1276).
3. <https://dairynews.today/news/zhiteli-kitaya-v-srednem-potreblyayut-31-kg-moloka.htm>
4. Analiz mirovogo rynka moloka v 2015–2019 gg. i prognoz na 2020–2024 gg. URL: <https://marketing.rbc.ru/research/26953/>
5. <https://history-hub.com>
6. Sel'skoe, lesnoe i rybnoe hozyajstvo v Respublike Kazahstan // Statisticheskij sbornik. – Astana. – 2020. – S. 139–193.
7. Қазақстан Respublikasyndagy ауыл, орман және балық шаруашылығы Sel'skoe, lesnoe i rybnoe hozyajstvo v Respublike Kazahstan. 2017–2021 // Statistikalық zhinak. Statisticheskij sbornik. Statisticheskije pokazateli. Statistical indicators 4/2022. Statisticheskij byulleten'. Statistical bulleti. – Astana. – 2022. – 80 s.
8. Turlij S.I. Sovremennye tendencii razvitiya mirovogo rynka moloka i molochnoj produkcii // Vestnik AGU. – №2 (260). – 2020. – S. 86–92.

ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР / ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ /
TECHNICAL SCIENCES

DOI 10.54596/2958-0048-2023-2-97-105

УДК 316

МРНТИ 47.51.29

АППАРАТНО-ПРОГРАММНАЯ РЕАЛИЗАЦИЯ СИСТЕМЫ
УДАЛЕННОГО СБОРА ДАННЫХ С ДАТЧИКОВ БЕСПРОВОДНОЙ
ИНФОРМАЦИОННО-ТЕЛЕКОММУНИКАЦИОННОЙ СЕТИ

Кашевкин А.А.^{1*}, Крапивьянов М.А.¹

^{1*}НАО «Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева»,

Петропавловск, Республика Казахстан

*E-mail: kashevkin2004@mail.ru

Аннотация

Современные компьютерные и интеллектуальные технологии позволяют существенно повысить эффективность контроля и мониторинга технического состояния оборудования с целью корректировки жизненного цикла и прогнозирования его остаточного ресурса. В статье рассмотрен вариант реализации системы удаленного сбора данных для мониторинга режимов работы и технического состояния технологического оборудования. Данная система повышает эффективность сбора и обработки данных в условиях разброса установок одного технологического цикла на больших территориях и может быть применена для совершенствования комплексов удаленного контроля, мониторинга и диагностики состояния технологического оборудования.

Ключевые слова: удаленный сбор данных, беспроводные сети, мониторинг состояния, wireless sensor network.

СЫМСЫЗ АҚПАРАТТЫҚ-ТЕЛЕКОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ЖЕЛІ
ДАТЧИКТЕРІНЕН ДЕРЕКТЕРДІ ҚАШЫҚТАН ЖИНАУ ЖҮЙЕСІН
АППАРАТТЫҚ-БАҒДАРЛАМАЛЫҚ ІСКЕ АСЫРУ

Кашевкин А.А.^{1*}, Крапивьянов М.А.¹

^{1*}КЕАҚ «М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті»,

Петропавл, Қазақстан Республикасы

*E-mail: kashevkin2004@mail.ru

Аңдатпа

Заманауи компьютерлік және интеллектуалды технологиялар өмірлік циклді түзету және оның қалдық ресурсын болжау мақсатында жабдықтың техникалық жағдайын бақылау мен бақылаудың тиімділігін едәуір арттыруға мүмкіндік береді. Мақалада технологиялық жабдықтың жұмыс режимдері мен техникалық жағдайын бақылау үшін деректерді қашықтан жинау жүйесін енгізу мүмкіндігі қарастырылған. Бұл жүйе үлкен аумақтарда бір технологиялық цикл қондырғыларының таралуы жағдайында деректерді жинау мен өңдеудің тиімділігін арттырады және технологиялық жабдықтың жай-күйін қашықтан бақылау, мониторинг және диагностикалау кешендерін жетілдіру үшін қолданылуы мүмкін.

Түйінді сөздер: қашықтан деректерді жинау, сымсыз желілер, күйді бақылау, wireless sensor network.

HARDWARE AND SOFTWARE IMPLEMENTATION OF THE REMOTE DATA ACQUISITION SYSTEM FROM SENSORS OF WIRELESS INFORMATION AND TELECOMMUNICATIONS NETWORK

Kashevkin A.A.^{1*}, Krapivyanov M.A.¹

^{1*}North Kazakhstan University named after M. Kozybayev,

Petropavlovsk, Republik of Kazakhstan

*E-mail: kashevkin2004@mail.ru

Abstract

Modern computer and intelligent technologies can significantly improve the efficiency of monitoring and monitoring of the technical condition of equipment in order to adjust the life cycle and predict its residual life. The article considers a variant of the implementation of a remote data collection system for monitoring the operating modes and technical condition of technological equipment. This system increases the efficiency of data collection and processing in conditions of a spread of installations of one technological cycle over large territories and can be used to improve remote control systems, monitoring and diagnostics of the state of technological equipment.

Key words: remote data collection, wireless networks, status monitoring, wireless sensor network.

Введение

Интеграция интеллектуальных технологий, как в сами технологические процессы, так и в операции контроля, мониторинга и диагностики промышленного оборудования, является перспективным направлением развития научно-технического прогресса. В настоящее время использование распределенных систем для мониторинга и управления технологическими процессами получает всё большее распространение. При этом всегда возникает дилемма между развертыванием проводного или беспроводного решения внедряемой системы мониторинга, управления и сбора данных в рамках реализуемого проекта автоматизации технологического процесса.

В качестве технологий передачи данных могут использоваться как проводные (Ethernet, PLC), так и беспроводные протоколы (Bluetooth, ZigBee, Wi-Fi, WirelessHART, 6LoWPAN, LoRaWAN).

Долгое время лидерство удерживали системы с традиционными проводными решениями. Это объяснялось их большей надежностью, помехозащищенностью, отработанными техническими решениями и относительной простотой реализации. При этом приходилось мириться с достаточно высокими затратами на монтаж систем, проведение пуско-наладочных работ и технических регламентных работ по обслуживанию развернутой проводной системы управления технологическим процессом.

Беспроводные технологии в построении систем мониторинга и управления технологическими процессами находили место только в случае невозможности развертывания проводной системы по причинам технического, организационного или экономического характера. Кроме того, их применение ограничивалось низкой надежностью канала передачи данных и высокой стоимостью технического решения беспроводных систем.

В настоящее время, благодаря бурному развитию микроэлектроники и микроконтроллерных устройств, беспроводные системы сбора данных и мониторинга технологических процессов получают всё большее распространение, в частности, этому способствует внедрение технологии беспроводных сенсорных сетей (БСС, либо Wireless Sensor Network (WSN)).

Wireless Sensor Network – новый класс беспроводных сетей, состоящих из множества распределенных в пространстве датчиков (матов), снабженных микроконтроллером и приемопередающим радиочастотным устройством для связи между отдельными узлами сети [1].

Целью настоящей работы является исследование и разработка информационно-телекоммуникационных сетей и систем удаленного контроля и мониторинга технологического оборудования на основе современных компьютерных и беспроводных инфокоммуникационных технологий для повышения эффективности диагностики.

Методы исследования

Для обоснования выбранного варианта реализации системы удаленного сбора данных с датчиков беспроводной сенсорной сети был проведен сравнительный анализ методов построения сетей. Оценив достоинства и недостатки организации беспроводной сенсорной сети и проведя сравнительный анализ технических характеристик оборудования различных производителей, было принято решение выполнить разработку оптимальной беспроводной информационно-телекоммуникационной сети контроля и мониторинга технологического оборудования с использованием технологий компании National Instruments.

Структура программного кода системы удаленного сбора данных с датчиков беспроводной инфотелекоммуникационной сети реализована в графической среде разработки LabVIEW. Среда разработки LabVIEW позволяет создавать приложения без знания языков высокого уровня (C, VHDL и др.), при этом сокращаются сроки создания приложений, так как используется модульное программирование.

Результаты исследования

В разработанной системе удаленного сбора данных с датчиков беспроводной информационно-телекоммуникационной сети контроля, мониторинга и диагностики технологического оборудования функции центрального устройства сбора и передачи данных выполняет промышленный контроллер NI CompactRIO. Решение по выбору главного узла связано с функциональной гибкостью платформы NI CompactRIO, которая определяется использованием программной среды разработки LabVIEW, для графического создания приложений, как для контроллера реального времени, так и сердца реконфигурируемого шасси – микросхемы ПЛИС.

Также достоинством информационно – измерительных систем на базе NI CompactRIO является применение модулей ввода/вывода с собственными возможностями предварительной обработки измерительной информации вместе с её преобразованием в цифровую форму с использованием встроенных АЦП. Данные с сенсорных модулей NI WSN, через модуль маршрутизатора, передаются напрямую в ПЛИС. Между ПЛИС и передача данных организована по шине PCI, а для уже с блока контроллера по сети Ethernet данные могут быть переданы в персональный компьютер.

Таким образом, наличие ПЛИС и гибкая программная модель на основе LabVIEW являются конкурентными преимуществами платформы NI CompactRIO, позволяющими решать высокопроизводительные задачи в области сбора, обработки данных и управления в режиме реального времени сложными технологическими процессами.

Работу системы удаленного сбора данных с датчиков беспроводной информационно-телекоммуникационной сети можно описать следующим образом.

На уровне измерительных модулей (матов) выполняется сбор и запоминание небольших объемов информации от различных датчиков с помощью многофункциональных измерительных преобразователей. Накопленная информация

передается в устройство сбора и передачи данных (УСПД), где синхронизируется с помощью меток точного времени по сигналам GPS и архивируется. В УСПД производится архивация и обработка принятых данных, а также формируются сигналы управления технологическим процессом по необходимому алгоритму.

В качестве измерительных модулей могут выступать универсальные WSN модули компании National Instruments. Система сетевого оборудования NI WSN позволяет реализовать беспроводную информационно-телекоммуникационную сеть контроля, мониторинга и диагностики с использованием среды разработки LabVIEW. Интеграция LabVIEW может улучшить характеристики беспроводной системы измерения. Помимо продвинутой обработки и свойств визуализации, характерных для LabVIEW, LabVIEW Web services дает возможность разместить результаты измерений на серверах, что позволяет получить удаленный доступ к данным фактически отовсюду. Используя законченную системную архитектуру с использованием NI WSN, можно быстро и просто осуществить сбор данных, обрабатывать и хранить данные на сервере, и иметь удаленный доступ к данным [2]. Классическая архитектура беспроводной сенсорной сети на базе NI WSN представлена на рисунке 1.

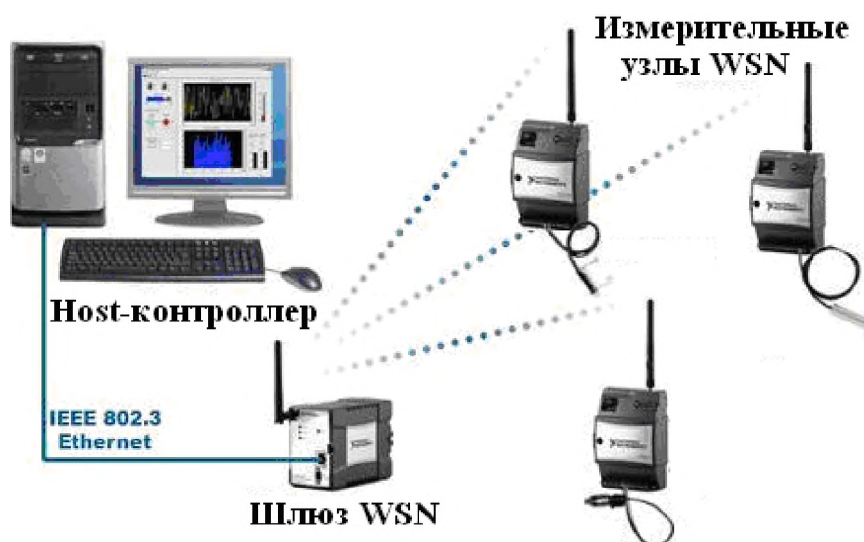

Рисунок 1. Классическая архитектура беспроводной сети на базе NI WSN.

Измерительные узлы WSN могут передавать данные, через шлюз WSN, в память персонального компьютера или контроллера реального времени LabVIEW Real-Time, выступающего в качестве сетевого координатора. Host (сетевой координатор) с помощью программного обеспечения LabVIEW, осуществляет обработку и анализ измерительной информации от оконечных измерительных узлов. Измерительные узлы NI WSN характеризуются прямым соединением датчиков, надежной коммуникацией, и промышленным исполнением.

Опираясь на анализ критериев многофункциональности, производительности, надежности и использовании высокоуровневой графической среды LabVIEW было принято решение об использовании в проекте реконфигурируемого шасси с интегрированным программируемым контроллером реального времени National Instruments CompactRIO-9074 [3].

Для взаимодействия с модулями (мотами) сенсорной сети используем модуль маршрутизатора NI 9795 WSN [4].

Характеристики маршрутизатора NI 9795:
– совместим с платформой NI CompactRIO;
– одновременная поддержка до 8 сенсорных узлов при топологии сети «звезда» и до 32 узлов – при топологии «Mesh»;
– маршрутизатор работает со стандартом IEEE 802.15.4/ZigBee на частоте 2,4 ГГц со скоростью 250 кбит/сек;
– дальность действия модуля 300 м (открытое пространство).

Для синхронизации распределенных систем на базе шасси NI cRIO–9074 необходимо использовать отдельный GPS–модуль NI 9467, так как входом SMB снабжены только центральные шасси [5].

К основным характеристикам GPS–модуля NI 9467 можно отнести:

- наличие высокостабильного генератор опорной частоты 10 МГц;
- высокая точность измерений (± 100 нс);
- возможность обмена данными по протоколу GPRS/EDGE.

Если основное хранилище данных или диспетчерский пункт находится на большом расстоянии от области развертывания беспроводной системы сбора и обработки данных с WSN–датчиков, то для передачи данных в центральный хост обработки информации необходимо использовать модуль SEA 9724 3G, либо SEA 9741 3G/GPS. Модуль обеспечивает передачу данных как в сетях 2G с использованием протоколов GPRS/EDGE (850/900/1800/1900 МГц), так и в сетях третьего поколения 3G стандартов UMTS/HSPA (850/1900/2100 МГц) при скорости передачи данных до 7,2 Мбит/с (SEA 9724 3G) и 14,4 Мбит/с (SEA 9741 3G/GPS) [6]. Кроме того, данные модули могут обеспечивать синхронизацию в распределенных системах с использованием технологии GPS, следовательно, при их использовании, можно отказаться от применения GPS–модуля NI 9467.

Структурная схема рассматриваемой беспроводной системы удаленного контроля и мониторинга технологического оборудования представлена на рисунке 2.

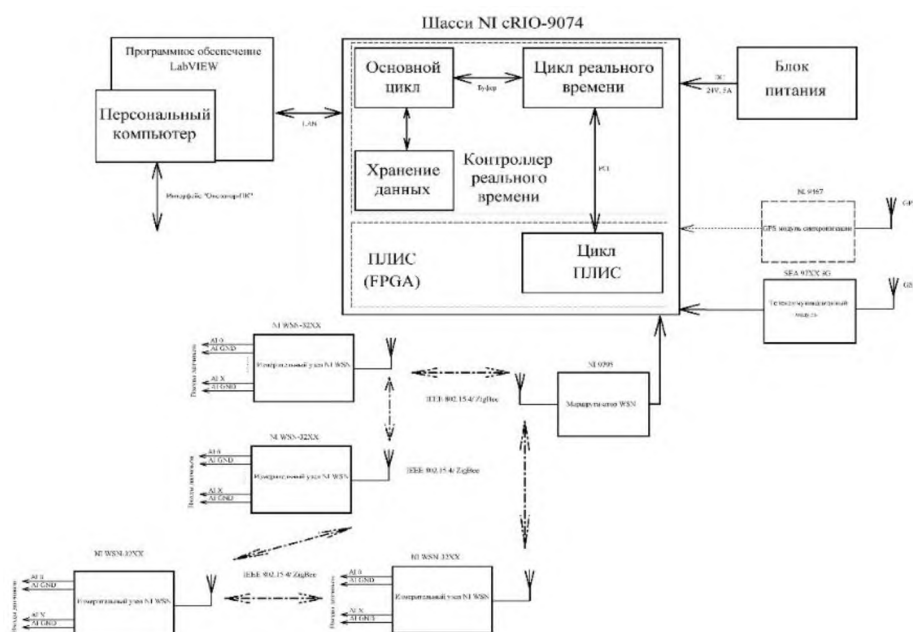

Рисунок 2. Структурная схема системы удаленного контроля и мониторинга технологического оборудования

Структура программного кода системы удаленного сбора данных с датчиков беспроводной инфотелекоммуникационной сети реализована в графической среде разработки LabVIEW.

Основной графический код программы реализуется в блок–схеме, в виде отдельных блоков–функций, между которыми происходит передача «потока данных» (Data Flow) по линиям связи. В LabVIEW используется потоковая обработка данных [7]. Среда LabVIEW позволяет управлять различным оборудованием, устройствами сбора данных, устройствами мониторинга и исполнительными элементами (например, шаговые двигатели), а так же приборами с разнообразными интерфейсами (GPIB, PXI, RS–232 и др.).

Сильными сторонами LabVIEW является модульное программирование и иерархическая структура виртуального прибора. Любой, ранее созданный виртуальный прибор, может быть включен в качестве подпрограммы (SubVI) в блок–схему нового VI. Количество таких включений неограниченно, а все включенные SubVI можно редактировать [8].

В результате анализа, можно сделать вывод, что любое приложение, созданное в среде графического программирования LabVIEW для CompactRIO может содержать три отдельных виртуальных прибора: для выполнения операций на базе операционной системы Windows, для реализации алгоритмов реального времени (выполняется на контроллере CompactRIO) и для ядра ПЛИС.

Кроме максимально возможной архитектуры приложения, реализуемого на CompactRIO существуют и другие варианты реализации виртуальных приборов [9]:

- FPGA VI – отдельный виртуальный прибор, выполняющийся на ПЛИС;
- FPGA VI и RT VI – виртуальные приборы на ПЛИС и на контроллере реального времени;
- FPGA VI и Host VI виртуальные приборы на ПЛИС и на хост–компьютере на базе операционной системы Windows.

NI WSN измерительные узлы используют событийную исполняемую модель (рисунок 3), которую можно модифицировать с помощью среды LabVIEW WSN [10].

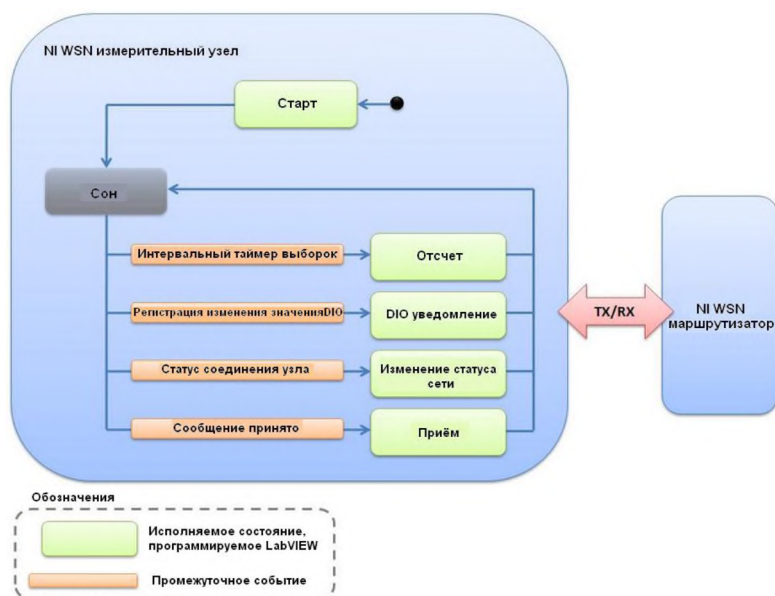

Рисунок 3. Событийная модель измерительного узла NI WSN

Каждое состояние, программируемое LabVIEW WSN, отображенное на рисунке 3, имеет графическое представление в шаблоне VI, и может быть в нём изменено.

После анализа возможностей программы LabVIEW и опираясь на теоретические положения в области беспроводного приема/передачи данных, была создана программная модель системы удаленного сбора данных с датчиков беспроводной инфотелекоммуникационной сети с использованием NI CompactRIO-9074. Модель состоит из набора виртуальных приборов VI: Host VI, FPGA VI и RT VI.

Опрос узлов WSN-датчиков производится с использованием маршрутизатора NI 9795. Программный код (блок – схема), реализующий процедуру сбора данных с датчиков беспроводной инфотелекоммуникационной сети, на примере модуля NI WSN-3202, посредством NI 9795, приведен на рисунке 4.

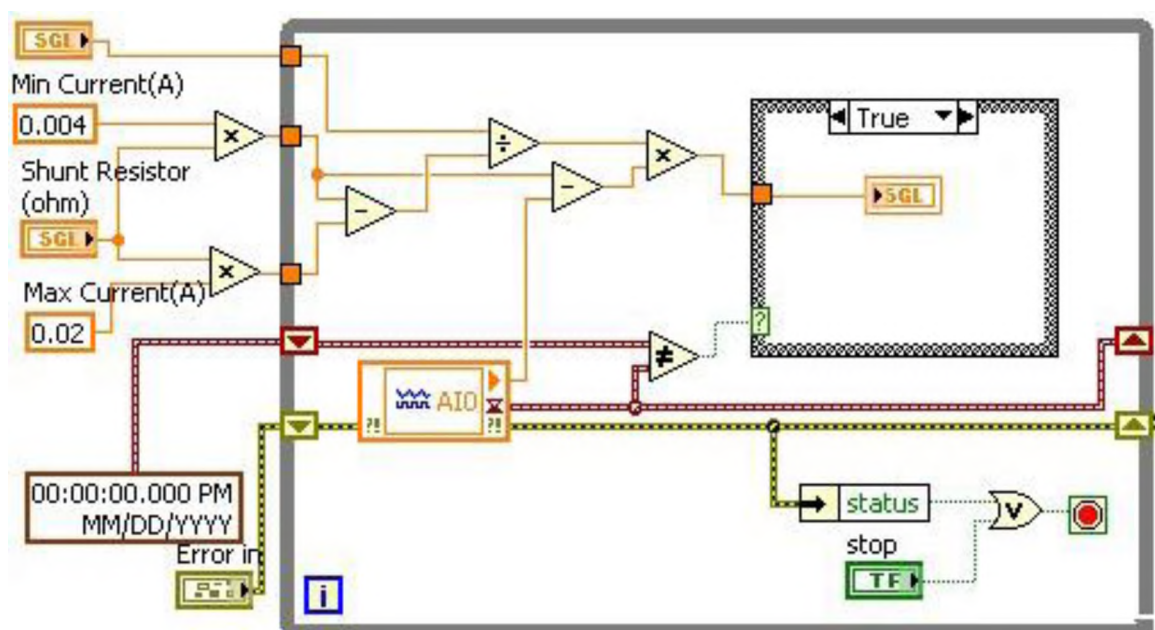

Рисунок 4. Блок-диаграмма процедуры сбора данных с модулей NI WSN-3202 через маршрутизатор NI 9795

На рисунке 5 приведена лицевая панель компьютерного прибора обработки данных с узлов беспроводной инфотелекоммуникационной сети удаленного контроля и мониторинга технологического оборудования.

Блок-диаграмма процедуры обработки измерительной информации с модулей NI WSN-3202 представлена на рисунке 6.

Система удаленного сбора данных с датчиков беспроводной сети с использованием NI CompactRIO моделировалась и тестировалась в лаборатории кафедры «Энергетика и радиоэлектроника». Результаты испытаний показали работоспособность и эффективность принятых решений в области компоновки системы сбора данных и программирования её отдельных компонентов.

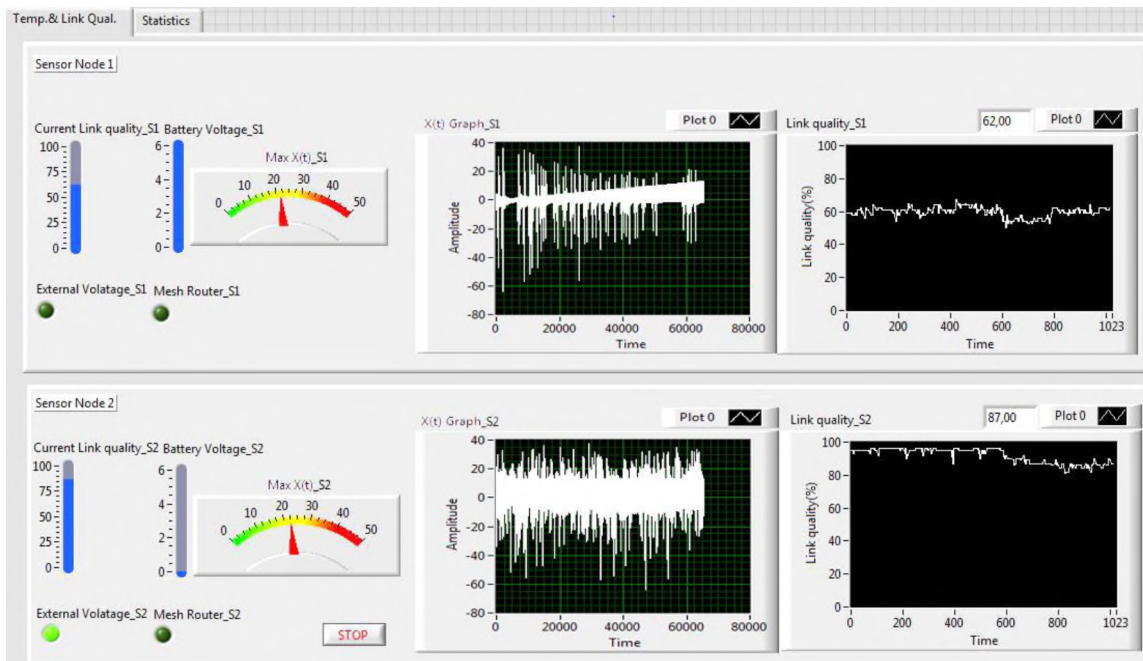

Рисунок 5. Лицевая панель VI процедуры обработки данных с датчиков беспроводной инфотелекоммуникационной сети удаленного контроля и мониторинга технологического оборудования.

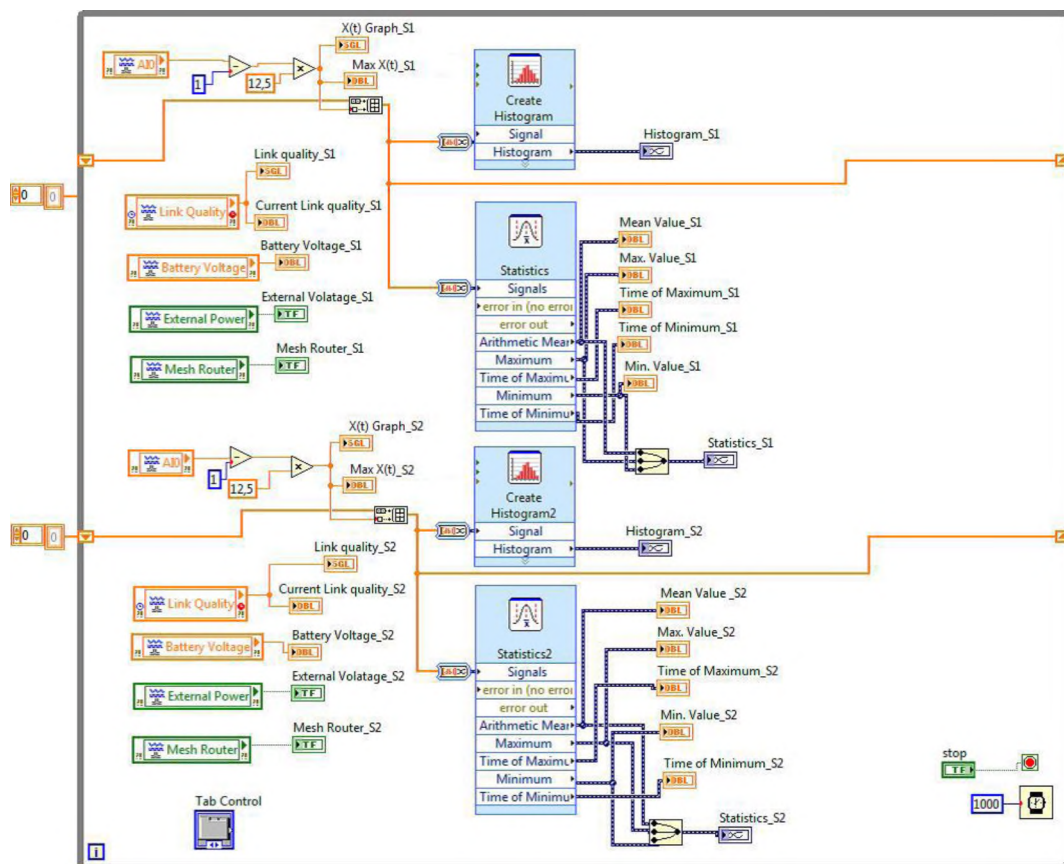

Рисунок 6. Блок-диаграмма процедуры обработки данных с датчиков беспроводной инфотелекоммуникационной сети.

Заклучение

Особенностью предложенной информационно-телекоммуникационной сети удаленного контроля и мониторинга технологического оборудования является модульная архитектура на базе компьютерной платформы NI CompactRIO с возможностью реконфигурирования системы в зависимости от решаемой задачи. Данный подход дает возможность гибкой настройки параметров системы. Программное обеспечение, построенное на основе применения объектно-ориентированного языка LabVIEW, предоставляет возможность быстрого создания графического пользовательского интерфейса управления система и данными.

Интеграция LabVIEW улучшает характеристики беспроводной системы измерения и передачи данных. Помимо продвинутой обработки и свойств визуализации, характерных для LabVIEW, LabVIEW Web services дает возможность разместить результаты контроля, мониторинга и диагностики на серверах, что позволяет получить удаленный доступ к данным фактически отовсюду.

Разработанная инфотелекоммуникационная сеть удаленного контроля и мониторинга повышает эффективность сбора и обработки данных и может быть применена для совершенствования комплексов удаленного контроля, мониторинга и диагностики состояния технологического оборудования в различных отраслях экономики.

Литература:

1. Кучерявый А.Е. Самоорганизующиеся сети. – СПб.: Любавич, 2011. – 312 с.
2. Что такое WSN? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.labview.ru/products/articles/311/1707>.
3. Шасси NI cRIO-9074. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sine.ni.com/nips/cds/view/p/lang/ru/nid/203964>.
4. Инструкция по эксплуатации NI 9795 WSN. – National Instruments, 2011. – 40 с.
5. Инструкция по эксплуатации и технические характеристики NI 9467. – National Instruments, 2016. – 24 с.
6. SEA 9741 and 9744 3G Mobile Communication Modules. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.sea-gmbh.com/en/products/compactrio-products/mobile-communications>.
7. Измерения в LabVIEW. Руководство по применению. National Instruments. – НГТУ, 2006. – 148 с.
8. Автоматизация физических исследований и эксперимента: компьютерные измерения и виртуальные приборы на основе Lab VIEW 7 / Под ред. Бутырина П.А. – М.: ДМК Пресс, 2005. – 264 с.
9. Руководство разработчика CompactRIO. – National Instruments, 2009. – 293 с.
10. The LabVIEW Wireless Sensor Network Module – Under the Hood. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ni.com/white-paper/9006/en>.

References:

1. Kucheryavyj A.E. Samoorganizuyushchiesya seti. – SPb.: Lyubavich, 2011. – 312 s.
2. CHto takoe WSN? [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.labview.ru/products/articles/311/1707>.
3. SHassi NI cRIO-9074. [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://sine.ni.com/nips/cds/view/p/lang/ru/nid/203964>.
4. Instrukciya po ekspluatatsii NI 9795 WSN. - National Instruments, 2011. - 40 s.
5. Instrukciya po ekspluatatsii i tekhnicheskie harakteristiki NI 9467. - National Instruments, 2016. - 24 s.
6. SEA 9741 and 9744 3G Mobile Communication Modules. [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <https://www.sea-gmbh.com/en/products/compactrio-products/mobile-communications>.
7. Izmereniya v LabVIEW. Rukovodstvo po primeneniyu. National Instruments. - NGTU, 2006. - 148 s.
8. Avtomatizatsiya fizicheskikh issledovanij i eksperimenta: komp'yuternye izmereniya i virtual'nye pribory na osnove Lab VIEW 7 / Pod red. Butyrina P.A. – M.: DMK Press, 2005. – 264 s.
9. Rukovodstvo razrabotchika CompactRIO. – National Instruments, 2009. – 293 s.
10. The LabVIEW Wireless Sensor Network Module – Under the Hood. [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.ni.com/white-paper/9006/en>.

ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР / ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ /
PHILOLOGICAL SCIENCES

DOI 10.54596/2958-0048-2023-2-106-113

ӘОЖ 81. 373

ҒТАМА 10.02.19

ТІЛ ҮЙРЕТУДЕГІ ӘДІСТЕМЕЛІК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ
САПАЛЫҚ КӨРСЕТКІШТЕРІАбдуова Б.С.^{1*}, Асанова Ұ.О.¹, Төлешева Г.Қ.²*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана, Қазақстан Республикасы**b**М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті,
Петропавл, Қазақстан Республикасы**a*

Аннотация

Бұл мақалада орыс тілді топтардың қазақ тілін заманауи технологияның тиімді бағдарламаларын пайдалана отырып үйрену, жаңаша әдістермен тілді меңгеру жолдары жайында сөз болады. Білім берудегі инновация сөзінің астарында оқып-үйрету кезінде тілді тез меңгеру үшін ұтымды әдіс-тәсілдерді мақсатты түрде пайдалану деген ұғым түсіндіріледі. Дұрыс ұйымдастырылған жұмыс түрлері студенттердің ауызекі сөйлеу тілін дамытуға, ой-өрісі мен дүниетанымын білетілдіруге, алған теориялық білімдерін іс жүзінде пайдалана білуге деген қызығушылықтарын арттырады. Білімді бағалауда түрлі тәсілдерді қолданып, шынайы баға қою қажет. Білім алушылардың қажеттілігін ескере отырып, үздік платформаларды қолдану, біріншіден, оқытушы мен білім алушының арасындағы қарым-қатынас әрекетіндегі диалогтық оқыту жүйесінен туындайды.

Кілт сөздер: қазақ тілін оқыту, интерактивті әдістер, ақпараттық технологиялар, қатысым әрекеттерін дамыту.

КАЧЕСТВЕННЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ МЕТОДИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ
В ОБУЧЕНИИ ЯЗЫКУАбдуова Б.С.^{1*}, Асанова У.О.¹, Тулешева Г.Қ.²*¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Астана, Республика Казахстан***E-mail: bayan1968@mail.ru**²Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева,
Петропавловск, Республика Казахстан*

Аннотация

В этой статье рассматриваются новые методы обучения казахского языка в русскоязычных аудиториях по современной технологии. Инновационность учебной работы заключается в целенаправленном внедрении в образовательный процесс новых технологий, способствующих эффективному обучению. Правильно организованные виды работ развивают языковые навыки студентов, способствуют улучшению их творческого мышления и мировоззрения и повышают степень заинтересованности в применении теоретических знаний на практике. Тем не менее, используя и варьируя различные подходы, знания учащихся должны быть оценены правильно. Интерактивное обучение - это диалоговое обучение, в ходе которого осуществляется взаимодействие преподавателя и обучаемого.

Ключевые слова: обучения казахского языка, интерактивные методы, информационные технологии, развивать языковые компетенции.

QUALITATIVE INDICATORS OF METHODOLOGICAL TECHNOLOGIES
IN LANGUAGE TEACHING

Abduova B.S.^{1*}, Asanova U.O.¹, Tulesheva G.K.²

^{1*}*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan*

*E-mail: bayan1968@mail.ru

²*North Kazakhstan University named after M. Kozybayev,
Petropavlovsk, Republic of Kazakhstan*

Abstract

This article explores new methods of learning the Kazakh language in Russian-speaking audience by the credit technology. Innovation of this educational work is in the purposeful introduction in educational process of new technologies contributing to effective learning. Correctly arranged types of work develop the speech skills of the students, promote to improve their creative thinking and worldview and arise the degree of learners' interest to use the theoretical knowledge in practice. However, using different approaches in teaching, the knowledge of learners are to be evaluated faithfully. Interactive training is primarily a dialog training, during which the interaction between a teacher and a student takes place.

Keywords: learning the Kazakh language, interactive methods, information technology, developing linguistic competence.

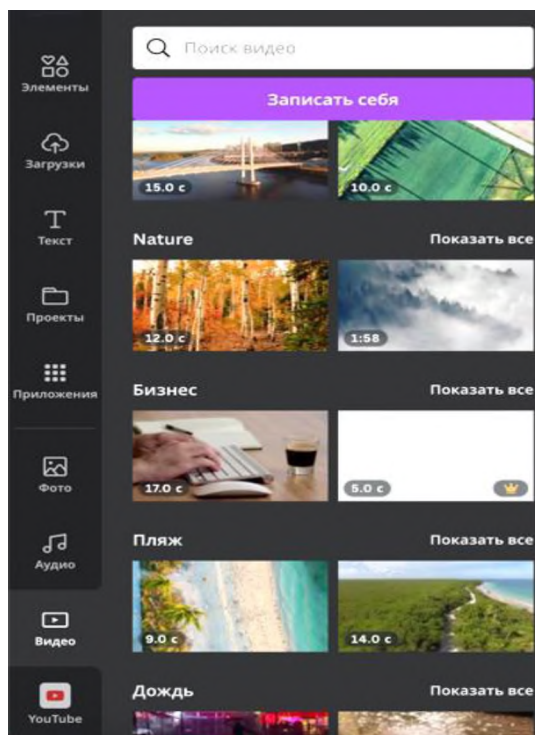
Кіріспе

Білім беру саласында сабақ өткізу әдісі үнемі өзгерістерді талап ететіндіктен, әдістер жыл сайын жаңарып, заман талабына сай ауқымын күшейтуде. Заманауи жүйелер ХХІ ғасырда белсенді қарқынмен дами бастады. Әсіресе оған қашықтан оқыту барысын айқын мысал ретінде келтіруге болады. 2020 жылы бүкіл әлемді қамтыған вирустың әсерінен білім саласы күрт өзгерістерге тап болды. Білім беру жүйесінде онлайн платформалар мен заманауи жүйелердің енгізілуі оған дәлел бола алады. Орта мектепті аяқтап, жоғары оқу орнына түсуге ниет еткен кез келген жастың қазақ тілін меңгергені абзал. Қазақ тілін меңгеру деңгейін бағалау жүйесі саналатын ҚАЗТЕСТ әдістемесінде: «Тіл үйренуші сол тілде естігенін немесе тыңдағанын түсіну үшін сөздік қордың қалыптасқандығын, тілдік құрылымдарды түсініп, ажырата білу дағдысының қалыптасқандығын, естіген немесе тыңдаған ақпараттың жалпы мазмұнын түсіну үшін ондағы әрбір сөйлем элементтерінің орны мен мағынасын түсіну қабілеттерін қажет етеді. Оқып түсінгенін, сол тілде жаза білу қабілетінің және дұрыс сөйлей білу мүмкіндіктерінің талаптары да тілдік дағдылардың қалыптасуы арқылы жүзеге асады. Сонымен, тілді меңгеру үшін сөз және сөз тіркестерінің минимальды қоры қалыптасуы керек, тілдің грамматикалық бірліктері арқылы әрбір сөйлемді дұрыс құрастыра білу мүмкіндігі қалыптасуы қажет»[1] деп нақтылап өткеніндей, жоғары оқу орындарында білім алушы жастардың базалық тілдік дағдысы болуы шарт.

Жоғары оқу орындарында оқитын білім алушылардың практикалық сабақтарында болсын, өздік жұмыс тапсырмаларын орындау барысында болсын, тіпті өз бетінше тіл меңгеру әрекетінде болсын бұлар өте жақсы көмек қана емес, ыңғайлы жүйе, заманауи әдістер деп саналады. Заманауи интерактивті әдістерді пайдаланудың тиімділігін ғалымдар былайша бағамдайды: «Интерактивные технологии основаны на активном взаимодействии учащегося с преподавателем и другими учащимися. Главная цель интерактивных технологий – развивать критическое мышление учащихся как конструктивную интеллектуальную деятельность, предложить осмысленное восприятия информации и последующее ее усвоение» [2,268].

Бұл платформалар өзге тілді студенттердің қазақ тілін оңтайлы меңгеруіне де септігін тигізуде. Өзіміздің тәжірибеден түйе отырып мысалға алсақ, соңғы кездегі интербелсенді жүйелердің арасында ең үздіктері – Canva, Socrative, ZipGrade, Quizlet, т.б. Бұл платформалар сабақ өткізуге көптеген ыңғайлы, қызықты, заманауи әрі қолжетімді қосымшалары арқылы студенттердің тіл үйрену тәжірибесіне жақсы әсер етеді. Зерттеушілердің айтуынша, қазіргі ақпараттық технологияны қолданған кезде тұлғаның тілдік ойлау қабілетін мүмкіндігінше дамиды. Ауқымды ақпаратты есте ұзақ сақтайды. Сондай-ақ, әңгімелесушімен қарым-қатынасты оңай сабақтастырып, шығармашылық ойлау қабілетін дамытуға оң әсер алады [3,203].

Жаңаша оқыту технологияларын пайдалану кезінде оқытылатын пәнге деген қызығушылық арта түседі. Электронды түрде қосымша білім алудың және сабақты түрлендірудің ерекшелігі – тапсырмалар білім мекемесі қолданатын электрондық платформаға байланысты түрленіп отыратындығында. Солардың ең үздіктері деп санауға болатын біразына қысқаша тоқтала кетейік.

Сурет 1.

– онлайн қызмет желісі, онда әлеуметтік суреттерден бастап, графикалық дизайн элементтеріне дейін жасауға болады. 2012 жылы Австралияда негізі қаланған бұл редактордың басты артықшылығы – оның қарапайымдылығы. Сурет өнеріне ебі жоқтардың өзі пайдалана алатындай етіп құрастырылған. Алдын ала дайындық пен графикалық тәжірибені қажет етпейтін Canva редакторымен жұмыс істеу қолдану-шыларға өте пайдалы. Сонымен қатар, бұл бағдарлама материалды қалай дұрыс жобалау керектігіне емес, тақырыпты зерттеуге тікелей назар аударуға мүмкіндік береді. Canva редакторының көмегімен қызықты визуалды мазмұн жасауға, кәсіби дизайнерлер жасаған шаблондармен үнемі жұмыс істеуге, көп уақыт жұмсамай-ақ материалдарды дайындауға мүмкіндік алады. Макеттерді автоматты түрде баптау құралдары визуалды сауаттылықты дамытуға көмектеседі.

Біз өзіміздің сабақтарымызда бұл жүйені өте жиі қолданамыз. Себебі 15-20 минут ішінде қажет презентацияны жасап бітіруге болады. Тек презентация ғана емес, электронды кластерлер, инфографика, логотип және де т.б. көптеген жобаларды аз уақыт ішінде жасауға болады. Бұл бағдарламаның артықшылықтарына жинаған материал, фото, видеоларды жобаға қосуға, сонымен қатар YouTube сияқты желілерден тікелей сілтемелер қоюға болады. Фотода көрсетілгендей, дайын презентацияның дизайндарын ауыстырып, өзіңе ұнайтындай етіп ыңғайын келтіруге болады.

Сурет 2-3.

Мысалы, осындай екі дайын үлгіні алдық дейік. Осы суреттерді Canva редакторлық дизайнын қолдана отырып, түрлі ренкте, боялары өз қалауыңыздай, сөздерді көлемі жағынан да, сан жағынан да көбейтіп, не азайтып, өз нұсқаңызды жасауыңызға болады. Бағдарламаның ішіндегі көп функциялар тегін. Сондықтан ол көпшілікке қолжетімді.

Socrative бағдарламасы – бұл жылдам викториналар, сауалнамалар мен тестер жасауға мүмкіндік беретін тегін қызмет желісі. Socrative нақты уақыт режимінде тестілеу нәтижелерін жылдам көруге және бүкіл топтың ғана емес, сонымен қатар әрбір студенттің үлгерімін бағалауға мүмкіндік береді. Бұл бағдарламаны қолданған кезде бір уақытта 50 адамға дейін сынақтан өтуге болады. Артықшылықтарын айтар болсақ, мұнда мобильді құрылғылардың қосымшаларын пайдалануы және білім алушылардың тіркелуі қажет емес, онда тіркелу және сайтқа кіру арқылы оқытушының қолданып отырған тегіні пайдаланып, кез келген адам бірегей код пен сайтқа қосыла алады. Сондай-ақ бұл бағдарламада 3 сынақ режимі бар.

1. Instnt Feedback – студенттер реттелген сұрақтар бойынша жауаптарды тандайды, жауапты өзгертуге құқығы жоқ, тіпті кейінге қалдырып, сұрақты уақытша өткізіп жібереді.

2. Open Navigation – студенттер сұрақтың реттік қатарын сақтамай жауап беруге және жауаптарын өзгертуге мүмкіндіктері бар. Дегенмен оқытушы тест аяқталмай тұрып студенттің қалай жауап бергенін көре алады.

eg Paced – оқытушы келесі сұрақты тандайды және сұрақты өткізіп жіберуге немесе қайталауға құқылы.

Тестілеу кезінде оқытушы нақты уақыт режимінде тестің өту барысын бақылай алады: кестеде ол әртүрлі сұрақтарға кім және қалай жауап бергенін белгілейді. Ғалым Н.Л. Федотованың пікірінше, «Тестілеуді сөйлеу дағдыларын қаншалықты меңгергенін, тілдік құзыреттілік деңгейін анықтаудың ең тиімді құралдарының бірі дей аламыз, өйткені бұл бақылаудың ең объективті және оңтайлы әдісі. Тест нәтижелері оқу жоспарлары мен бағдарламаларды түзету және жақсарту үшін де қолданылады, бұл жалпы білім алушылардың тілді сапалы оқып, түсінуіне көмектеседі» [4, 120].

Бұл ойға қосымша біз тестілеудің дұрыс құрастырылған дистракторлары білім алушыларды ойлануға, қорытынды жасай білуге үйрететінін айтқымыз келеді. Сонымен қатар тестілеу аяқталғаннан кейін оқытушы нәтижелерді Google Drive-қа сақтай алады, оларды пошта арқылы жібере алады, нәтижелерді көрсете алады. Socrative – техникалық кемшіліктері жоқ, пайдалануға оңай және жылдам меңгерілетін сервис деуге болады. Бұл керемет қосымшаны күнделікті сабақ уақытында жиі қолдану жақсы жетістіктерге апаратын.

ZipGrade мобильді бағдарламасы оқытушыларға арналған. Қосымшаны «Play market» пен «App Store» қызметінен жүктеуге болады, оның тегін және ақылы түрлері бар. Бұл бағдарлама тестілеу нәтижелерін тексеру үшін жасалған. Zipgrade қосымшасы

мұғалімнің тестерді тексеру жұмысын едәуір жеңілдетуге және жеделдетуге мүмкіндік береді.

Name				
Date		Period		

	A	B	C	D	E		A	B	C	D	E
1	☐	☐	☐	☐	☐		11	☐	☐	☐	☐
2	☐	☐	☐	☐	☐		12	☐	☐	☐	☐
3	☐	☐	☐	☐	☐		13	☐	☐	☐	☐
4	☐	☐	☐	☐	☐		14	☐	☐	☐	☐
5	☐	☐	☐	☐	☐		15	☐	☐	☐	☐
6	☐	☐	☐	☐	☐		16	☐	☐	☐	☐
7	☐	☐	☐	☐	☐		17	☐	☐	☐	☐
8	☐	☐	☐	☐	☐		18	☐	☐	☐	☐
9	☐	☐	☐	☐	☐		19	☐	☐	☐	☐
10	☐	☐	☐	☐	☐		20	☐	☐	☐	☐

Test Version: A B C D

Get this form and more at: [ZipGrade.com](https://www.zipgrade.com)

Сурет 4.

Бұл қосымшаны пайдалану үшін жауап нұсқалары бар тест қажет (ол басып шығарылуы немесе экранда орналастырылуы керек), таңдау мүмкіндігі бар жауаптар тізімі (a, b, c, d, e) және смартфон қажет болады. Бұл қосымша жауаптарды сканерлеуге және нәтижені бірден көруге мүмкіндік береді. Тексеру нәтижелерін сақтау автоматты түрде жүреді. Тексеру аяқталғаннан кейін тест парағына оралып, Review Papers бөлігіне өтіп, әр студенттің нәтижелерін көруге болады [5]. Біз өз сабағымызда бұл сервистің ұтымды нұсқаларын қолданып, білім алушылардың алған нәтижелерін нақты бағалауға қол жеткізіп жүрміз.

Көптеген цифрлық платформалардың арасында тағы бір ерекшесі деп *Wordwall платформасын* айтуға болады. Платформа – интерактивті сабақты түрліше құруға арналған көп функциялы құрал. Дегенмен тапсырмаларды басып шығаруға да болады. Платформада 33-ке дейін интерактивті үлгілер және 21-ге дейін басып шығарылатын үлгілер бар, олардың саны таңдалған тарифтік жоспарға байланысты. Бұл қызмет «Жұпты табу» сияқты қарапайым интерактивті тапсырмаларды ғана емес, сонымен қатар бірнеше сұрақтары бар викториналарды құруға да зор мүмкіндік жасайды.

Өзіміз таңдаған дайын шаблондарда ағылшынша да, орыс тілінде де нұсқалар бар. Оның арасынан өз сабағыңыздың мақсатына, мәтін мазмұнына қарай іріктеу қиын емес. Интерактивті жаттығуларды кез келген құрылғыда орындауға болады: компьютерде, планшетте, телефонда немесе интерактивті тактада. Бұл ресурсты таңдаудағы маңызды фактор лексикалық, грамматикалық, ауызекі сөйлеу, фонетикалық дағдыларды қалыптастыруда нақты дидактикалық бағыт болды. Wordwall платформасында жеке сауалнаманы да ұйымдастырып, топтық сайыс секілді жұмыс түрлерін ұсынуда өте ыңғайлы деп есептейміз. Себебі оның ең қолайлы тұсы – жасалып жатқан ойындардың иллюстрациялық сипатта болу мүмкіндігі дер едік. Бұл туралы ғалым Н.Д. Гальскова мынадай тұжырым жасайды: «Мұғалім өзінің кәсіби іс-әрекетінде өзге тілде білім алып жатқан студенттер үшін оқу үдерісін ұйымдастыруына ерекше мән беруі керек. Себебі

оқу мазмұнына қойылатын заманауи талаптар тұрғысынан да, студенттердің жекелей қабілеті жағынан да тілді меңгерудің онтайлы нұсқасын қарастыруы абзал. Қазіргі білім жүйесінің заңдылықтарын ескере отырып жоспарлау арқылы болашақтағы сенімді маман даярлаудың салмағын сезіндірткен жөн. Ұстаз өзіндегі оқу материалдарын, соның ішінде компьютерлік бағдарламаларды, олардың көзқарасы бойынша оқытудың мақсаттары мен шарттарына барынша сәйкес келетінін талдай білуі керек.

Сондай-ақ мұғалімнің оқыту материалдары оқу орнының қабылдаған бағдарламасына бейімдей отырып таңдауы, жағдаяттарға қатысты талдау және әдістемелік тұрғыдан түсіндіру қабілеті де өзекті бола бермек. Бұған білім алушылардың сабақта шығармашылық қабілеті, интерактивті жұмыс түрлерімен айналысуы да жемісін береді [6, 119]. Білім алушылардың білім деңгейіне сәйкес түрлі интерактивті ойындарды ұйымдастыру тіл үйретушінің шеберлігіне байланысты екендігі анық. Мысал ретінде «Қоғам және жастар» деп аталатын тақырыпты өту барысындағы мына бір тапсырмаға назар аударайық:

«Саясаттанушы Айдос Сарым: Осыдан 10-15 жыл бұрын жүргізілген әлеуметтік зерттеулерге сүйенсек, сол кезде студенттер бизнесмен, банк қызметкері, зангер боламын, кәсіп үйренемін деп ұмтылатын. Өкінішке қарай, бүгінгі студенттердің 60-70 пайызы шенеунік, прокурор, судья болуға тырысады. Яғни, бүгінгі қоғамда ең оңай ақша жасаудың жолы – ол мемлекеттік қызметке бару. Жемқорлық арқылы ақша тауып, бедел жинауға деген құштарлық бар. Әрине, әрбір адам дүниеге кедей болайын деп келмейді. Жетістікке жетуге ынтық болады. Бірақ басым көпшіліктің осындай жеңіл, заңсыз жол іздеуі бүгінгі қазақ қоғамында үлкен қауіптің бар екенін, мәдени құндылықтардың төмендегенін көрсетеді. ХХІ ғасыр қазақ қауымы, әсіресе, қазақ жастары үшін ар-ұяттың заманы болуын калар едім».

Үзінді ретінде алынған осы шағын мәтінді студенттерге ұсына отырып, мынадай тапсырма берейік.

Мәтінде берілген сөз тіркестерінің мағынасын сәйкестендіріңіз.

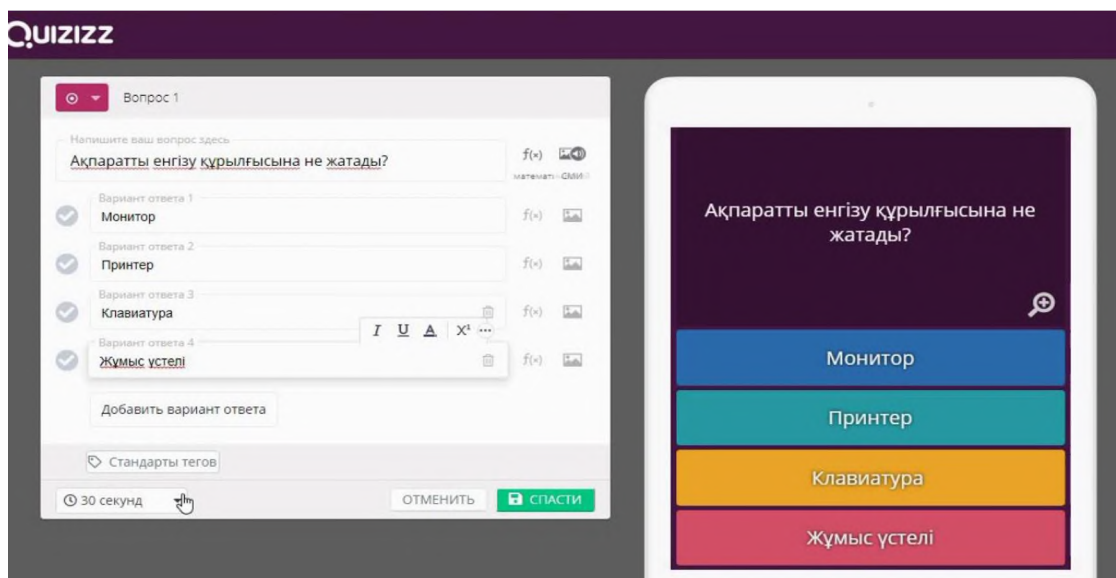
1. Кәсіп үйрену	А. адамдық, парасат, намыс кезеңі
2. Бедел жинау	Ә. жұртшылық, ел, ұлттық орта
3. Дүниеге келу	Б. іске икемділік, жұмыс істеу
4. Ынтық болу	В. оңай, жылдам жетістікке ұмтылу
5. Жеңіл жол	Г. абыройлы болу
6. Қазақ қауымы	Д. туылу, жарыққа шығу, пайда болу
7. Ар-ұяттың заманы	Е. Бір нәрсеге құмарту

Берілген тапсырманы Wordwall платформасындағы «сәйкесін табыңыз» деп аталатын бағдарламаға салып тексеруге болады. Егер білім алушы сәйкестік бойынша қателессе, онда ұяшықтағы сөздер қатарласып тұруға «көнбейді», қызыл түспен белгі береді. Ал дұрыс сәйкестендірілсе, онда жасыл түске ие болып, қатарласып орналасады. Осындай үлгілерге қарай отырып, студенттер қатемен жұмыс жасағаннан бөлек, дұрыс нұсқаны есте сақтау дағдысын да қалыптастырады.

Студенттердің білім деңгейін анықтау барысында жүргізілетін жұмыстың тағы бір түрі – *Quizizz бағдарламасы*. Бұл бағдарлама жаңа ақпараттық технологияларды қолданудың бір мысалы деуге болады. Quizizz – викториналар мен тестер жасауға арналған салыстырмалы түрде жаңа білім беру бағдарламасы. Бұл сайтқа тіркелу оңай, жүйеге кіру үшін Google есептік жазбасы болса жеткілікті. Оны пайдалану арқылы оқу

процесіне қызығушылықты арттыру, ойындар мен викториналар өткізу, жарыстар ұйымдастыру, тестер өткізу, үй тапсырмасын орындау, нәтижелерді бақылауға болады. Бұл платформа қолданушылармен автоматты түрде кері байланысты қамтамасыз етеді. Себебі ол студенттерді іс-әрекет жасау үшін ынталандырады, ал студенттер жаңа нәрселерді меңгергенді ұнатады. Оқуға қызығушылықтары бар және белгілі бір жетістікке жету үшін жағдайлар жасайтын Quizizz платформасының берері мол.

Сурет 5.

Сабақ барысында осындай жаңаша технологиялық мүмкіндіктерді қолдана отырып, тіл үйрету әдістерін үнемі жетілдіріп отырған жөн. Себебі бұлар арқылы студенттер өтілмек мәтінді жақсы түсініп, сөйлеу дағдыларына бейімделеді. «Естіп-байқау құралдарын қолданудың ауызекі сөйлеуге үйретудегі рөлі өте зор:

- сөйлеу жағдаятында тілді тұтынушылардың (носители языка) қалай сөйлегенін, сөйлеу мәнерін тыңдауға және көруге мүмкіндік береді;
- бейне көріністермен жұмыс істеу тек қана есту мүмкіндігін қажет етпейді, сонымен бірге көзбен байқау түсінігін де дамытады;
- сөйлеу жағдаятының көрнекілігі және телеэкранда бейнеленген қозғалыс үйренушінің ойлау қызметіне себепші болады;
- бейне көріністер арқылы жаңа сөздерді, лексиканы ұғынуға және синонимдік қатарларды кенейтуге, қабылдауға көмектеседі [7, 158] дегендей аудио, бейне, иллюстративті материалдардың барлығы да сабақтың қызықты, танымды, мазмұнды болуына үлкен ықпал етеді.

Қорытынды

Мақаламызда көрсетілген оқытушының белсенді әдістерді жүйелі және мақсатты түрде пайдалануы тіл үйренушілерге жоспарланған мақсаттарына жетуді қамтамасыз етеді. Біздің оқу үдерісімізде үздік платформалар мен технологияларды пайдаланудың мынадай тиімділігін атап көрсете аламыз:

- студенттердің өз бетімен жұмыс істеуіне көп мүмкіндік беріледі;
  - студенттердің және оқытушылардың уақытын үнемдейді;
  - студенттердің білімін тест тапсырмалары арқылы тексеруде де өте тиімді;
- жекелей, жұптық, топтық жұмыстарды ұйымдастыруда тіл меңгеруді оңтайландырады;

- өзінің білім деңгейін тексеруіне, қателескен тұстарын дұрыстауға мүмкіндіктер қарастырылады;

- студенттің ой-өрісін, дүниетанымын кеңейтуге мүмкіндік береді.

Сабақта жаңа компьютерлік технологияларды, атап айтқанда қазіргі заманауи электронды білім беру платформаларына арналған үздік қосымшаларды қолдану білім алушылардың танымдық және қызықты мазмұндық қажеттіліктерін қолжетімді түрде пайдалануға мүмкіндік береді, оқытылатын пәнге деген ынтасы мен қызығушылығын арттыруға көмектеседі деп ойлаймыз.

Бүгінде мемлекеттік тілді меңгеру талабы кең тараған. Орыс тілді топтар үшін қазақ тілін заманауи технологияның тиімді бағдарламаларын пайдалана отырып, оқытқан жөн. Тіл үйренуге ниеттілердің тілегін орындап, оқып-үйрену әдістерін жетілдіріп отыру маңызды. Білімді бағалауда түрлі тәсілдерді қолданып, шынайы баға қою қажет. Білім алушылардың қажеттілігіне орай үздік платформаларды қолдану, ең алдымен, оқытушы мен білім алушылардың өзара бірлескен әрекеттегі диалогтық оқыту жүйесінен туындайды.

Әдебиет:

1. ҚАЗТЕСТ. Қазақ тілін меңгеру деңгейін бағалай жүйесі. <http://kazakhtest.kz/kz/metodika/oku>.
2. Капитонова Т.И., Московкин Л.В., Шукин А.Н. Методы и технологии обучения русскому языку как иностранному. – М.: Русский язык. Курсы, 2009. – 312 с.
3. Қадашева Қ., Асанова У.О., Ашиқбаева Б.Г. Қазақ тілін туыс тіл ретінде оқыту әдіс темесі (түркі тілдерінде сөйлейтіндер үшін). – Алматы, 2012. – 400 б.
4. Федотова Н.Л. Методика преподавания русского языка как иностранного. – Санкт-Петербург, 2016. - 190 с.
5. Корзун О.Ф., Острейко С.В. Использование приложения ZipGrade для оценивания знаний студентов и учащихся. – Минск, 2021.
6. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам. – М., 2000. – 155 с.
7. Қадашева Қ. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы: «Мұрагер» баспа үйі, 2005. – 176 б.

References:

1. ҚАЗТЕСТ. Қазақ тілін меңгеру деңгейін бағалай жүйесі. <http://kazakhtest.kz/kz/metodika/oku>.
2. Капитонова Т.И., Московкин Л.В., Шукин А.Н. Методы и технологии обучения русскому языку как иностранному. – М.: Русский язык. Курсы, 2009. – 312 с.
3. Қадашева Қ., Асанова У.О., Ашиқбаева Б.Г. Қазақ тілін туыс тіл ретінде оқыту әдіс темесі (түркі тілдерінде сөйлейтіндер үшін). – Алматы, 2012. – 400 б.
4. Федотова Н.Л. Методика преподавания русского языка как иностранного. – Санкт-Петербург, 2016. - 190 с.
5. Корзун О.Ф., Острейко С.В. Использование приложения ZipGrade для оценивания знаний студентов и учащихся. – Минск, 2021.
6. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам. – М., 2000. – 155 с.
7. Қадашева Қ. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы: «Мұрагер» баспа үйі, 2005. – 176 б.

DOI 10.54596/2958-0048-2023-2-114-122

УДК 82.09

МРНТИ 10.01.08

**СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ
К ИССЛЕДОВАНИЮ РЕГИОНАЛЬНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ****Агибаева С.С.^{1*}, Леонтьева А.Ю.¹**^{1*}*НАО «Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева»,
Петропавловск, Республика Казахстан***E-mail: sabieva1969@mail.ru***Аннотация**

Статья посвящена изучению одной из форм литературных связей, исследованию художественных характеристик региональной литературы. На примере ряда произведений казахстанских писателей и авторов, связанных с историей и культурной жизнью региона, доказывается типологическая общность системы выразительных средств, морально-нравственных ценностей и, в целом, картины мира. Пристальное внимание в работе уделяется анализу центральноазиатской мифологической парадигмы, особенностей животного символизма и смысловой наполняемости ландшафтных образов. Топосы пустыни, горы и города рассматриваются на материале разножанровых поэтических и прозаических текстов как явления многокомпонентные, архетипически значимые и отражающие ментальность народа, населяющего регион.

Ключевые слова: региональная литература, мифологическая парадигма, Центральная Азия, картина мира, пространственные образы, восточный город.

**АЙМАҚТЫҚ ӘДЕБИЕТТЕРДІ ЗЕРТТЕУГЕ АРНАЛҒАН ЗАМАНАУИ
ТӘСІЛДЕР****Агибаева С.С.^{1*}, Леонтьева А.Ю.¹**^{1*}*«М. Козыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті» КеАК
Петропавл, Қазақстан Республикасы***E-mail: sabieva1969@mail.ru***Аңдатпа**

Мақала әдеби байланыстардың бір түрін зерттеуге, аймақтық әдебиеттің көркемдік сипаттамаларын зерттеуге арналған. Өңірдің тарихы мен мәдени өміріне байланысты қазақстандық жазушылар мен авторлардың бірқатар шығармаларының мысалында мәнерлі құралдар жүйесінің, моральдық-адамгершілік құндылықтардың және жалпы әлем бейнесінің типологиялық ортақтығы дәлелденді. Жұмыста Орталық Азия мифологиялық парадигмасын, жануарлар символизмінің ерекшеліктерін және ландшафт бейнелерінің семантикалық толықтығын талдауға баса назар аударылады. Шөлдің, таулардың және қалалардың орыны, әр түрлі жанрлық поэтикалық және прозалық мәтіндердің материалында көп компонентті, архетиптік маңызды және аймақты мекендейтін халықтың менталитетін бейнелейтін құбылыстар ретінде қарастырылады.

Түйінді сөздер: аймақтық әдебиет, мифологиялық парадигма, Орталық Азия, әлем бейнесі, кеңістіктік бейнелер, шығыс қалалары.

MODERN APPROACHES TO THE STUDY OF REGIONAL LITERATURE

Agibayeva S.S.^{1*}, Leontyeva A.Yu.²

^{1*}NLS «M. Kozybayev North Kazakhstan university», Petropavlovsk, Republic of Kazakhstan

^{*}E-mail: sabieva1969@mail.ru

Abstract

The article is devoted to the study of one of the forms of literary connections, the study of the artistic characteristics of regional literature. On the example of a number of works of Kazakh writers and authors related to the history and cultural life of the region, the typological commonality of the system of expressive means, moral values and, in general, the picture of the world is proved.

Close attention is paid to the analysis of the Central Asian mythological paradigm, the features of animal symbolism and the semantic content of landscape images. Topoi of the desert, mountains and cities are considered on the material of poetic and prose texts of different genres as multicomponent phenomena, archetypally significant and reflecting the mentality of the people inhabiting the region.

Key words: regional literature, mythological paradigm, Central Asia, picture of the world, spatial images, eastern city.

Введение

На современном этапе развития литературоведения особый интерес привлекает проблема исследования художественного своеобразия и типологического сходства национальных литератур. Изучение региональной литературы, в которой отражается национальное самосознание народа, некие итоги его исторического и культурного развития, его быт, окружающие природные условия – одно из приоритетных направлений филологической науки в целом.

Литературные регионы представляют собой «культурные гнезда», характеризующиеся особой местной ментальностью, разнообразием территориального и этнического состава, отмечают авторы коллективной монографии «Литература Центральной Азии. Архетипы. Мифологемы. Концепты» [1; 7]. Категорию пространства как важнейший элемент мифопоэтической картины мира рассмотрел в ряде своих работ советский и российский филолог В.Н. Топоров.

По мнению культуролога Г.Д. Гачева, национальная логика, склад мышления, а также растительный или животный символизм берут своё начало в природной среде. Истоком образного арсенала национальной культуры являются природа и история труда представителей данного народа по её преобразованию [2; 30]. В Республике Казахстан литературу Центральной Азии как региона, объединенного общим историческим прошлым, сходством традиций, обычаев и языковой культуры, изучают сотрудники Казахского национального университета им. аль-Фараби.

Методы исследования

В работе использованы культурно-исторический, сравнительно-исторический, культурологический, этнологический (этнофилологический) методы анализа художественного текста. Материалом для изучения выступают произведения художественной словесности Казахстана XX века, а также отдельных авторов, биографически связанных с культурной жизнью региона.

Результаты исследования и дискуссия

А) *Истоки мифологической парадигмы центральноазиатского региона. Особенности животного символизма.*

Ключевыми элементами мифологической парадигмы центральноазиатского региона, являются, по мнению У.К. Абишевой, тенгрианская религия, культы огня, очага

и предков [1; 20-36]. Культура тюркских народов включает в себя множество обрядов и фольклорных текстов, манифестирующих тенгрианские верования.

Другим истоком постепенно сформировавшейся тюркской картины мира, является, по мнению ряда исследователей, шаманизм, рассматриваемый отдельно от тенгрианского вероучения. Различные формы шаманизма присущи культуре многих народов, образ шамана – носителя древнейшего знания обнаруживается как в фольклоре, так и в современной литературе Казахстана. Первые свидетельства формирования шаманизма относятся к эпохе конца неолита – начала бронзового века. С точки зрения Е.Д. Турсунова, шаманистское мироощущение оставалось ведущим в системе моделирования мира кочевыми тюрками до XVIII – начала XIX столетия.

Об уникальном значении шаманизма для тюркской культуры писал М. Элиаде, отмечая концентрацию магико-религиозной жизни общества вокруг шаманов [4; 46]. Основная задача шамана – посредничество между миром человека и миром первозданных природных сил. Со временем, однако, бинарная структура превратилась в тернарную. Трёхуровневая модель мира шаманистов состоит из верхнего уровня (небо), нижнего (обиталище грешников и злых духов) и среднего – мира человека.

Отдельно У.К. Абишева рассматривает мифологемы, связанные с фауной региона, например, образы бактриана (т.е., двугорбого верблюда), волка и коршуна на материале произведений Сатимжана Санбаева, Оралхана Бокеева, Аслана Жаксылыкова и др. Волк – герой древнетюркского генеалогического мифа, сакрально-тотемное животное и покровитель тюркских родов. Известен евразийский мифологический сюжет о спасении волчицей ребенка, будущего родоначальника племени [3; 98]. Бактриан в культуре тюркских народов – не только посредник между человеком и небом, но и символ выносливости, упорства, победы жизни над смертью [1; 42].

Герои романа классика казахской литературы Г. Мусрепова «Улпан её имя» (1976) неоднократно ассоциируются с сакральными животными. Знакомая по ранним образцам романической прозы начала XX в. ситуация брачного союза между юной красавицей из бедной семьи и богачом – почти стариком, получает в произведении Г. Мусрепова неожиданную интерпретацию. Богач, влиятельный бий Есеней – мудрый, доблестный батыр, сумевший оценить Улпан. Автор создает портрет Есеней в традициях богатырского эпоса, причём герой больше походит на великана-антагониста: у него большая голова, массивное тело и тёмное лицо, подпорченное оспой. Но для Улпан Есеней – чёрный бура, а значит, бура добрый. Улпан же в романе не раз называют «Акнар».

Б) Ключевые образы естественного и освоенного человеком пространства: пустыня, город, гора.

Образ *пустыни* является одним из значимых в литературе Центральной Азии. Пустыня – это знаковая метафора центральноазиатского пространства, запечатлеваемая художниками по-разному:

- 1) образ пустыни репрезентует конкретное пространство, место действия в произведении, окружающий природный ландшафт.
- 2) Пустыня в ряде произведений оказывается не только пространством, но и действующим лицом [1; 80], ведущим диалог с персонажами-людьми. В пустыне не только выживают, борются за существование, но и, согласно монотеистической традиции, получают откровение, некое сакральное знание. Это место одиночества, отрешения, размышлений и перерождения, не случайно пустыня также связана с темами рода и памяти.

Подобное восприятие пустыни наблюдается в древнеарабской поэзии бедуинских племён. Например, бывалый воин-скиталец Абуль-Ала аль-Маарри в стихах «изведал все пустыни». Жизнь среди людей герой воспринимает как пребывание «в гостях», а подлинный дом и последнее пристанище возможно обрести лишь в объятиях «матери-пустыни» [5; 464].

Пустыня учит смирению, перед ней все равны. Персидский поэт, суфий Саади Ширази, утверждал, что жемчуг в пустыне не дороже ракушки [6; 191]. Чтобы постичь уроки пустыни, необходимо отринуть подобное шумливому рынку привычное земное существование, писал Абу аль-Атахия [5; 289]. Генетически связанный с Казахстаном по материнской и отцовской линиям поэт Леонид Мартынов (1905-1980) органично усваивает и воссоздаёт сущность топоса пустыни. В стихотворении «Торговцы тенью» (1925) философская проблема расплаты за всё, подлинной ценности мгновенья репрезентируется в бинарной оппозиции пятак / капитал, город / пустыня. Если в городе место в тени дерева или нише стоит пятак, то посреди пустыни тень бесценна, за неё готовы отдать весь свой капитал [7; 51]. Позиция Л.Н. Мартынова соответствует общевосточной традиции, ассоциативно сближаясь с лирикой Саади.

Пустыня Л.Н. Мартынова не вступает в прямой диалог с лирическим героем, но он воссоздаёт её речь силой творческого воображения. В единстве с густыми лесами святые пустыни могут рассказать о героических женщинах, разведчицах и лётчицах [7; 129]. Воспринимая мир как единый макрокосм, поэт слышит шипение пустыни, заявляющей, что под нею море. И пески уподобляются волнам, в которых она купается. Пустыне корреспондирует разрушительное бешенство Атлантики. Триединство песчаного, водного и воздушного океанов обеспечивает воля человека, готового к полилогу со всеми объектами мироздания. Мир предстаёт единым телом, за целостность и спасение которого берёт на себя ответственность лирический герой [7; 204]. Ориентируясь на футуристическую традицию, Л.Н. Мартынов рисует пустыню и как освоенное человеком пространство. Поэтому в его произведениях присутствие и творческая активность человека обеспечивают пустыню водой и прокладывают мосты в страны грёз («Баллада про Великий путь», 1945) [7; 104-105]. Первооткрыватель (1955), прошедший суровым и долгим путём, видит не только горько-солёную зарю, встающую из полыни, но и будущие каналы, сады, корабли, ибо в глубине пустыни ему ведомы подземные моря [7; 180]. Лирическому герою в пустыне слышится не только бурление нефти, но и шелест оливы [7; 199]. Детские сны-фантазии в зарослях полыни о городах, встающих в пустыне, угле, руде, нефти реализуются наяву, технологическая действительность опережает фантазию [7; 302]. Нагие пустыни, одетые в удивительные одежды, становятся органичной деталью внутреннего мира, а поэт убеждён, что внешний мир пока не готов вместить весь внутренний мир человека [7; 311].

В отличие от арабских поэтов Средних веков лирический герой Л.Н. Мартынова всё же в пустыне гость, странник, проходящий испытания, медитирующий, подводящий итоги. Поэтому в позднем творчестве («Латынь», 1976) пустыня сопрягается с кладбищем «всё летальней, всё тотальной» [7; 475]. В последний год жизни поэт ощущает себя затерявшимся, как в пустыне, не имеющим возможности что-либо воскресить [7; 511].

Почтительно, с глубоким пониманием описывает пустыню казахстанская поэтесса Фариза Онгарсынова. Её лирическая героиня сравнивает себя не с восточной благоухающей розой, не с библейской лилией долин, а с верблюжьей колючкой –

символом «многожилности», внутренней силы. В пустыне небо «песок равнодушьем оспорит», но именно там душа героини проникается жаждой жизни [8; 27].

Для героя «Правдивой истории об Увенькае, воспитаннике азиатской школы толмачей в городе Омске» (1935-1936) пустыня Сары-Ишик-Отрау – любимая родина, прекрасный тёплый край, куда омский пленник мечтает вернуться. Недаром милой малой родине даётся прозвание «Тулуп-носить-кончай» [7; 538]. Интересно отметить такую особенность поэмы Л.Н. Мартынова: пустыня как малая родина оказывается в оппозиции омской степи. И упоминание родной пустыни становится гранью, разрушающей иллюзии Увенькая, формирующей его позицию в национально-освободительной борьбе.

3) Наконец, пустыня - это сфинкс, скрывающий загадки истории, ждущий мудрецов и исследователей, дабы поведать некие тайны.

В романе А. Алимжанова «Возвращение Учителя» (1979) мудреца и странника аль-Фараби посещает видение, в котором он на плато Гизы вступает в спор с «Голосом пустыни и неба». Голос утверждает, что под вечными песками укрыты все тайны бытия и вселенной. А люди, даже мудрейшие из них, настолько ничтожны перед лицом вечности, которую пустыня олицетворяет, что напоминают тлю, оседлавшую песчинку [9; 173].

Частью парадигмы центральноазиатского региона является образ *восточного города*, который рассматривает алматинская исследовательница Э.Р. Когай. Средневековый восточный город представлял собой цитадель, улицы в таких городах плотно застраивались торговыми лавками, мастерскими, постоянными дворами и т.д. Восточный город напоминал шумный суетливый базар, отмечает Э.Р. Когай [1; 128]. Теснота азиатского города, пронизанного северо-восточным ветром, передаётся Л.Н. Мартыновым через перечисление бань, храмов, церквей, мечетей, костёла [7; 254].

В меньшей степени восточные города были центрами науки и культуры. Хорошо известна Самаркандская обсерватория Улугбека – исторический памятник и пример торжества средневековой науки. «Лицо» восточного города также представляли многочисленные мечети, медресе, книгохранилища. В романе «Возвращение Учителя» аль-Фараби в каждом городе бродит по улицам в поисках книготорговцев, пишет книги, мечтает о них, тратит на них последние медные дирхемы и даже в момент ареста думает о спасении книг. По мнению аль-Фараби, уничтожение книг по приказу правителей-тиранов и религиозных фанатиков – худшее преступление против человечества.

Поскольку восточные города в местах с засушливым климатом особенно зависели от источников воды, оазисов и рек, то их отличительной особенностью стала сеть арыков, снабжавшая влагой сады, овощи и зерновые культуры [1; 140]. Образ Алматы, современного южного города в поэзии Б. Канапьянова, включает описание арыков как традиционного элемента Востока. Арык воспринимается лирическим героем как признак неразрывной связи города с природой, арык «поёт», что противопоставляет его «кричащим», шумным проспектам дневного города. Нужно прислушаться, чтобы уловить пение арыка, вдоль которого плещется луна. Журчанию вторит биение сердца героя, вспоминающего детство [10; 27].

Для Леонида Мартынова восточный город, большой и сорный, - это топос поликультурного единства Европы и Азии, где сегодняшний европеец имеет восточные корни, а звёзды уподобляются глазёнкам киргизят («Сонет», 1923) [7; 44]. При этом рукотворный город, созданный дерзкой фантазией, воспринимается в органичном единстве со степью. Если до градостроительства степь тонула в багровом мареве,

кочевали бедные аулы, страдающие от солёных ветров, степи угрожал подземный Океан, то появление города обеспечило безопасность природному миру. Город, созданный на дне высохших солёных озёр, не может наглядеться на степь, а человек удобряет и вспахивает древнюю землю, защищая её от угрозы акулы как метафоры природной агрессии. Архетипический конфликт культурного героя, дерзкого фантазёра, позволившего появиться городу на дне исчезнувших озёр, и дикой, враждебной природы, зоологизированной в образах хищной акулы, выплывающей как призрака древнего тритона, мифологемы Океана как разрушительной стихии, первоначально мотивируется тем, что основатель не чтит степных законов. Но это законы природного хаоса, а не людского социума. Угрожающая цветовая символика багрового марева, багрово-матовых полей, сохранение султанов ковыля и победа над солёными смерчами, интерес города к степи знаменуют победу творческих усилий человека над стихийными силами природы [7; 52-53]. Поэт убеждён, что нет житья без воды кочевому народу [7; 555]. Поэтому строительство каналов и городов интерпретируется им позитивно, как творческий созидательный акт.

В стихотворении «Маркиз и матрос» (1976) Л.Н. Мартынов воссоздаёт образ Акмолы через символы казахской культуры и воспоминания бабушки: город пушной, как горб верблюжий, заснеженный, а снега «копытом рыла, и клубила, и мела / Серая кобыла Тюкала». Поэт актуализирует цветовую символику, сопрягая семантику топонима и зимний колорит: белая могила Акмола «будто тайны степи хоронила» [7; 477]. Воспоминания детства органично соединяют Акмолу с Петербургом бабушки и Ленинградом внука, репрезентируя казахский топос как пространство поликультурного единства.

Цветовая палитра образа восточного города включает яркие, насыщенные цвета. Сразу вспоминаются знаменитые голубые купола Самарканда. Золотой и синий цвета в мифологии Центральной Азии связаны с представлениями об устройстве Вселенной: золотой (или жёлтый) – цвет солнечного бога Ахурамазды, создателя священного огня. Синий цвет символизирует небо и небесные тела [1; 145].

Массу солнечного света и стены, парящие в бело-голубом тумане, отмечает герой Ю. Домбровского в романе «Хранитель древностей» (1964), рассматривая алматинский кафедральный собор. Этот православный храм как будто существует в координатах иной, восточной культуры. Северяне, по определению Ю. Домбровского, привыкли к темным, тесным и даже страшным храмам с низкими потолками, где все «зажато и стиснуто» «угловатыми» сводами. Алматинский собор «не очень похож» на церковное здание, его своды «распахнуты, как шатёр», купол словно летит ввысь, а через его «прорезы» видно небо. Православный собор выглядит «самым настоящим дворцом Шахерезады» [11; 17-18]. Кафедральный собор «вписан» в снега величественного Тянь-Шаньского хребта, размышляет герой Ю. Домбровского.

Знаменитый собор предстаёт и в «Рассказе о русском инженере» (1936) Л.Н. Мартынова. Поэт в модернистских традициях совмещает разновременные и пространственные реалии, даёт городу и скверу условные названия (город Знойный, Александровский сквер), но характеристики собора остаются узнаваемыми: это храм огромный, крупнейшее в мире деревянное здание. Выбор материала для его строительства обусловлен сейсмическими причинами – из-за подземных ударов местности рухнет каменный свод. Стоит отметить единый мотив полёта в восприятии Ю. Домбровского и Л.Н. Мартынова, однако у прозаика сам храм кажется летящим, у

поэта – «В высочайшие двери / Мог бы, крылья раскинув, влететь небожитель. / Свод просторен, широк» [7; 554].

По мнению Э.Р. Когай, не только степь, но и *гора* является ландшафтообразующим объектом, повлиявшим на национальное мышление тюрков-кочевников [1; 169]. Гора на языке символов репрезентует вертикаль, связь между небом и землёй. Кроме того, в шаманизме гора – прародительница, сакральный центр земель рода. Переселяясь на новое место, род часто сохранял связи с прежней родовой горой, и шаманы были вынуждены отправляться в далёкое «путешествие», чтобы достичь её.

В повести С. Муратбекова «Горький запах полыни» (1976) образ горы не только возникает в ряде сюжетных ситуаций, но и является частью идентификации героя. В повести описана жизнь аула периода Великой Отечественной войны. Аян – сирота, у которого нет матери, а отец ушел на фронт, сочиняет свою сказку. Героем её оказывается не богатырь, а мальчик-сирота, и в помощниках у него не могучий Тайбурыл, а уродливый жеребёнок со складными крыльями.

Сказка в метафорической форме указывает на архетипическую ситуацию прохождения героем посвященных испытаний. Жеребёнок рассказывает мальчику о самой высокой в мире горе, которую днем не сможет перелететь даже птица, так как она побоится опалить крылья под лучами солнца. Гора настолько велика и высока, что достаёт до самого солнца. Перелететь её можно лишь ночью, но нужно держаться крепче, чтобы не упасть.

О какой горе говорится в сказке Аяна? Через какую вершину должен перелететь мальчик-сирота? В повести есть две горы: поросшая полынью Ешкиольмес и сказочная гора-символ, гора-препятствие. Бабушка рассказывает Аяну, что родила его отца на Полынном холме. Запах полыни в повести – это запах родины, в круг смыслов которой прочно вписаны образы Ешкиольмес, бабушки, отца и друзей Аяна. Ветер качает не только полынью, но и гору, которая поднимается и опускается, «точно тундук юрты» [12; 29].

В сказке под горой обитает злой дух, одноглазое чудовище. Однорукий оказывается «озверевший» Туржан, жестоко избивший мальчика. Возникает соблазн посчитать монстром Туржана, но Аян называет войну виновницей всех бед. Война – то чудовище, что живёт под горой, с которым бьётся мальчик-сирота.

Образ горы в тюркской мифологии актуализировал идею Праматери. Земледельческие народы отождествляли погребенного в земле человека с посеянным зерном, которое прорастет из матери-земли. Курганное погребение было характерно для кочевников. Тюркские курганы отмечались копьём или шестом, такая структура означала мужское начало. Структура с шестом или копьём на вершине являет образ Матери-Горы и рожденного ею Сына-героя. Аян – зерно, брошенное в землю, сын Полынной горы. Прощаясь, одна из героинь говорит мальчику, что он «пророс от хороших семян» [12; 44].

Исторический и мифологический аспекты художественного восприятия казахстанских гор свойственны лирике Л.Н. Мартынова. Поэт включает в свои произведения реальные оронимы: Тарбагатай, Каратау, Баян-Аул. При этом в раннем стихотворении «Балхаш» горбы Тарбагатая, зной степного края, горько-солёные лужи становятся топосом испытания лирического героя на пути к Балхашу, который встаёт перед ним зелёною стеной. Мучения, попытка ослабить зной, намочив отрепья в солёных лужах, вознаграждаются достижением цели. Эмоциональное состояние трансформируется: на пути испытаний герой плетётся через горбы Тарбагатая, страдает

от зноя, но на берегу Балхаша жизнеутверждающий пафос передаётся двумя восклицаниями, картиной грохочущего вала, встающего дыбом, жирный ослепительный песок вызывает восхищение. Эмоциональный подъём лирического героя распространяется и на сонных рыб, плещущихся в озере. Даже грохочущая вдалеке гроза лишь оттеняет общий позитивный настрой [7; 44].

Каратау и Баян-Аул в «Правдивой истории об Увенькае, воспитаннике азиатской школы толмачей в городе Омске» Л.Н. Мартынова предстают в двух ипостасях – как населённые пункты и горы. Из Каратау приходят вести о мятеже [7; 535]. На пути правительственных войск на юг, через солончаки, к горам Каратау, меняется повествовательная перспектива. Вершина голубой горы, увиденная из-за реки Сары, розовые горы показаны с точки зрения автора и степняка, любящего свой край, а засевающие в горных пещерах барантаци-мятежники, условное расстояние от Сары до горы, исчисляемое для всадника (10 вёрст) и пешего (120 вёрст), – перспектива восприятия карателей [7; 548]. Баян-Аул в горах – один из мятежных станов, куда Увенькай привозит свинцовый шрифт, надеясь предотвратить жестокую расправу над друзьями [7; 551]. Конфликт слова и пули Увенькай решает по-своему, обещая перевести и распространить в степи произведения А.С. Пушкина, чьи песни «из серебра, не из свинца». Художественный мир Л.Н. Мартынова обогащается тюркской и национальной традицией, поэтому бояны для его героя Увенькай – это и аксакалы, и А.С. Пушкин. Звуковой образ финального стиха поэмы объединяет русскую и казахскую культуру: «Но песни вольного бояна услышишь ты, Баян-Аул!» [7; 553].

Заключение

Таким образом, современные подходы к исследованию региональной литературы аккумулируют значительную часть литературоведческой методологии: изучение художественных произведений в аспекте мифопоэтики, теории архетипа, пространственно-временной организации текста; в диалоге этносов, культур и национальных ценностных ориентаций.

Сходство традиций, путей развития, базовых ценностей, а также общее историческое прошлое позволяет рассматривать Центральную Азию как единое культурное пространство [1; 14]. На наш взгляд, чрезвычайно плодотворным представляется выявление этнокультурных «кодов» не только новейшей, но и советской, а также классической литературы. Этнофилологический «региональный» подход обогатит наше понимание литературного процесса и будет способствовать новому, более глубокому истолкованию уже известных произведений.

Литература:

1. Абишева У.К., Когай Э.Р. Литература Центральной Азии. Архетипы. Мифологемы. Концепты. – Алматы: «Қазақ университеті», 2016. – 212 с.
2. Гачев Г.Д. Ментальности народов мира. – М.: Алгоритм, Эксмо, 2008. – 544 с.
3. Кондыбай С. Казахская мифология. Краткий словарь. – Алматы: Издательство «НурлыАлем», 2005. – 272 с.
4. Элиаде М. Шаманизм и архаические техники экстаза. – М.: Ладомир, 2015. – 552 с.
5. Библиотека всемирной литературы. Серия первая. Том 20. Арабская поэзия средних веков. – М.: Издательство «Художественная литература», 1975. – 778 с.
6. Библиотека всемирной литературы. Серия первая. Том 21. Ирано-таджикская поэзия. – М.: Издательство «Художественная литература», 1974. – 613 с.
7. Мартынов Л.Н. Стихотворения и поэмы. – Л.: Советский писатель. Ленинградское отделение, 1986. – 768 с. – (Библиотека поэта. Большая серия).
8. Джуанышбеков Н. Фариза Онгарсынова. – Алматы, 2004. – 28 с.

9. Алимжанов А. Собрание сочинений в пяти томах. Т. 4. Роман, статьи, очерки. – Алматы: Издательский дом «Жибек жолы», 2013. – 352 с.
10. Канапьянов Б. Избранное: в 2 т. – Алматы: ИД «Жибек жолы», 2011. – Т. 1. – 480 с.
11. Домбровский Ю.О. Хранитель древностей: Роман, новеллы. – Алма-Ата: Жазушы, 1989. – 352 с.
12. Муратбеков С. Запах полыни. Повести, рассказы. – Астана: Аударма, 2010. – 624 с.

References:

1. Abisheva U.K., Kogaj E.R. Literatura Centralnoj Azii. Arhetipy. Mifologemy. Koncepty. – Almaty: «Қазақ университети», 2016. – 212 s.
2. Gachev G.D. Mentalnosti narodov mira. – M.: Algoritm, Eksmo, 2008. – 544 s.
3. Kondyбай S. Kazahskaya mifologiya. Kratkij slovar. - Almaty: Izdatelstvo «Nurly Alem», 2005. - 272 s.
4. Eliade M. Shamanizm i arhaicheskie tehniki ekstaza. - M.: Ladomir, 2015. - 552 s.
5. Biblioteka vseмирnoj literatury. Seriya pervaya. Tom 20. Arabskaya poeziya srednih vekov. – M.: Izdatelstvo «Hudozhestvennaya literatura», 1975. – 778 s.
6. Biblioteka vseмирnoj literatury. Seriya pervaya. Tom 21. Irano-tadzhikskaya poeziya. – M.: Izdatelstvo «Hudozhestvennaya literatura», 1974. – 613 s.
7. Martynov L.N. Stihotvoreniya i poemy. – L.: Sovetskij pisatel. Leningradskoe otdelenie, 1986. – 768 s. – (Biblioteka poeta. Bolshaya seriya).
8. Dzhuanyshbekov N. Fariza Ongarsynova. – Almaty, 2004. – 28 s.
9. Alimzhanov A. Sbranie sochinenij v pyati tomah. T. 4. Roman, stati, ocherki. – Almaty: Izdatelskij dom «Zhibek zholy», 2013. – 352 s.
10. Kanapyanov B. Izbrannoe: v 2 t. – Almaty: ID «Zhibek zholy», 2011. – Т. 1. – 480 s.
11. Dombrovskij Yu.O. Hranitel drevnostej: Roman, novelly. – Alma-Ata: Zhazushy, 1989. – 352 s.
12. Muratbekov S. Zapah polyni. Povesti, rasskazy. – Astana: Audarma, 2010. – 624 s.

DOI 10.54596/2958-0048-2023-2-123-132

УДК 81

МРНТИ 10.02.19

**СПОСОБЫ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ ОЦЕНКИ СУБЪЕКТА / ОБЪЕКТА
ВИЗУАЛЬНОГО ВОСПРИЯТИЯ В РУССКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ
(НА ПРИМЕРЕ ГЛАГОЛА ЛЮБОВАТЬСЯ)**

Бочкова Л.А.^{1*}, Пузиков Е.Ю.¹

*^{1*}Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева,
Петропавловск, Республика Казахстан*

*E-mail: labochkova@ku.edu.kz

Аннотация

В работе рассматриваются особенности использования глаголов визуального восприятия, в частности глагола *любоваться*, в русском и английском языках. В целях выявления специфики синтагматических и парадигматических отношений данной лексемы со смежными языковыми единицами, определения места в структуре семантического поля «визуальное восприятие объекта» проведено исследование её семантического наполнения, прагматических функций, определяемых интенциями автора, особенностей контекстуального использования и участия в формировании образных средств языка. В результате исследования мы пришли к выводам, что специфика употребления рассматриваемого глагола обусловлена синкретизмом его грамматических функций, в число которых входят: номинация процесса, характеристика отношений между участниками ситуации, выражение аксиологической оценки как объекта, так и субъекта визуального восприятия. Репрезентативность исследования обеспечивается цитатами из текстов классической литературы разных временных периодов. Иллюстративные примеры заимствованы из Национального корпуса русского языка [<https://ruscorpora.ru>] и Корпуса современного американского английского языка [<https://www.english-corpora.org/coca/>].

Ключевые слова: семная структура, семантико-прагматические коннотации, субъект/объект визуального восприятия, аксиологическая оценка, синтагматические и парадигматические отношения, лексическая валентность.

**ОРЫС ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕ КӨРНЕКІ ҚАБЫЛДАУ
СУБЪЕКТИСІНІҢ/ОБЪЕКТИСІНІҢ БАҒАСЫН БЕРУ ЖОЛДАРЫ
(ТАҢДАНУ ЕТІСТІГІ МЫСАЛЫНДА)**

Бочкова Л.А.^{1*}, Пузиков Е.Ю.¹

*^{1*}М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті,
Петропавл, Қазақстан Республикасы*

*E-mail: labochkova@ku.edu.kz

Андапта

Жұмыста көрнекі қабылдау етістіктерінің, атап айтқанда, тамсану етістігінің орыс және ағылшын тілдерінде қолданылу ерекшеліктері қарастырылады. Бұл лексеманың іргелес тілдік бірліктермен синтагматикалық және парадигматикалық қатынасының ерекшелігін анықтау, оның «объектіні көру арқылы қабылдау» семантикалық өрісі құрылымындағы орнын анықтау, оның мағыналық мазмұнын, прагматикалық қызметтерін зерттеу, автордың ой-пікірлері, контекстік қолдану ерекшеліктері және бейнелі тілдік құралдарды қалыптастыруға қатысуы жүзеге асырылды. Зерттеудің нәтижесінде қарастырылып отырған етістіктің спецификалық қолданылуы оның грамматикалық қызметтерінің синкретизміне байланысты деген қорығындыға келдік, олар мыналарды қамтиды: процестің номинациялануы, қатысушылар арасындағы қатынас белгілері, жағдай, көрнекі қабылдау объектісінің де, субъектінің де аксиологиялық бағасының көрінісі. Зерттеудің репрезентативтілігі әртүрлі уақыт кезеңіндегі классикалық әдебиет мәтіндерінен алынған мысалдармен қамтамасыз етіледі. Көрнекі

мысалдар Орыс тілінің ұлттық корпусынан [<https://ruscorpora.ru>] және Қазіргі американдық ағылшын корпусынан [<https://www.english-corpora.org/coca/>] алынған.

Түйін сөздер: семалық құрылым, семантикалық-прагматикалық коннотациялар, көрнекі қабылдау субъектісі/объектісі, аксиологиялық бағалау, синтагматикалық және парадигматикалық қатынастар, лексикалық валенттілік.

WAYS OF PRESENTING THE ASSESSMENT OF THE SUBJECT / OBJECT OF VISUAL PERCEPTION IN RUSSIAN AND ENGLISH (ON THE EXAMPLE OF THE VERB ‘ЛЮБОВАТЬСЯ’ {LYUBOVAT’SYA})

Bochkova L.A.^{1*}, Puzikov E.Yu.¹

^{1*}*M. Kozybayev North-Kazakhstan University, Petropavlovsk, Republic of Kazakhstan*

*E-mail: labochkova@ku.edu.kz

Abstract

The article discusses the features of the use of verbs of visual perception, in particular, the verb ‘любоваться’ {lyubovat’sya}, in Russian and English. In order to identify the specifics of the syntagmatic and paradigmatic relations of this lexeme with adjacent linguistic units, to determine its place in the structure of the semantic field "visual perception of an object", a study of its semantic content, pragmatic functions determined by the author's intentions, features of contextual use and participation in the formation of figurative language tools was carried out. As a result of the study, we came to the conclusion that the specific use of the verb under consideration is due to the syncretism of its grammatical functions, which include: the nomination of the process, the characteristics of the relationship between the participants in the situation, and the expression of the axiological assessment of both the object and the subject of visual perception. The representativeness of the study is provided by examples from the texts of classical literature of different time periods. Illustrative examples are taken from the National Corpus of the Russian Language [<https://ruscorpora.ru>] and the Corpus of Contemporary American English [<https://www.english-corpora.org/coca/>].

Keywords: seme structure, semantic-pragmatic connotations, subject / object of visual perception, axiological assessment, syntagmatic and paradigmatic relations, and lexical valency.

Введение

Одной из основных функций языка является выражение оценки. Оно осуществляется путем использования единиц разных языковых уровней, взаимодействие которых и дает комплексное представление как об объекте, так и о субъекте оценки. Первичное представление о физическом объекте формируется на основе сенсорного восприятия, при этом его визуальный компонент является, как правило, первоочередным, базовым. Лексемы визуального восприятия используются, как правило, в рамках репродуктивного речевого регистра, когда «говорящий воспроизводит непосредственно, сенсорно наблюдаемое, в конкретной длительности или последовательной сменяемости действий, состояний – находясь в реальности или в воображении – в хронотопе происходящего» [1, с. 29]. Сема субъективной оценки часто представлена в семантической структуре дополнительных маркеров – адвербиальных компонентов, характеризующих основное действие (*ласково* посмотрел), но может содержаться и непосредственно в составе семемы. По мнению С.Д. Кацнельсона, глагольные слова отличаются от качественных, связанных с понятием предмета, специфическими наборами функций: «в отличие от качественных слов, выражающих чувственно-восприятийные признаки предметов, глагольные слова выражают события со свойственными им специфическими взаимоотношениями между участвующими в этих событиях предметами» [2, с. 419]. С этой точки зрения глагол *любоваться* по-своему уникален: в качестве глагольного слова он не только характеризует отношения

между участниками ситуации, но и маркирует их атрибутивные (оценочные) признаки, выполняя функцию качественных слов. При этом категория оценки во многом тесно связана с особенностями языкового сознания определенного этноса. Таким образом, синкретизм функций данной лексемы позволяет определить как узуальную, так и национально-языковую специфику её использования. Рассмотрим особенности функционирования глагола *любоваться* в русском языке и его аналогов в английском.

Методология

В работе используются как общенаучные, так и частные методы лингвистических исследований. В качестве ведущих выступают методы компонентного анализа и структурно-семантический, предполагающий, с одной стороны, анализ семной структуры слова, дополнительных семантических приращений, а с другой стороны – наблюдение над структурными особенностями функционирования лексемы. Так, для определения лексической валентности данного глагола, а также случаев семантической и эмотивной дизъюнкции использовался метод дистрибутивного анализа. В связи с наличием глубинной семантической структуры характеризуемой лексемы, так называемых вложенных иерархий, использовались методы когнитивной лингвистики, в частности – метод непосредственных составляющих. В ходе описания стилистических особенностей текстов, включающих глагол *любоваться*, в том числе и случаев полистилизма, использовался метод стилистического анализа, а также элементы оппозиционного анализа (например, в процессе описания возможностей употребления видовой пары). В целях выявления этноспецифических особенностей функционирования данного глагола использовались методы контрастивной лингвистики, такие как контекстуально-функциональный анализ, включающий два аспекта: качественный и количественный; сравнительное исследование общих закономерностей расхождений и другие. Таким образом, использование совокупности методов лингвистического исследования, разностороннее рассмотрение базовых, дифференциальных и интегральных составляющих данной языковой единицы способствует формированию комплексного представления о семантико-прагматических особенностях её функционирования в разных языках.

Основная часть

Семантическое поле глагола *любоваться* в русском языке чрезвычайно неоднородно. Его семантика зачастую осложняется появлением прагматических компонентов оценки, при этом слово может использоваться и в противоположном значении (антифразис). В «Толковом словаре» С.И. Ожегова и Н.Ю. Шведовой дается следующее толкование его лексического значения: «ЛЮБОВАТЬСЯ, -буюсь, -буешься; несов., кем-чем и на кого-что. Рассматривать, наблюдать с удовольствием, с восхищением. *Л. картиной. Л. на себя в зеркало.* II сов. полюбоваться, -буюсь, -буешься. *Полюбуйтесь на этого чудака!* (посмотрите, каков чудака; ирон.). II сущ. любование, -я, ср.» [3, с. 336].

В семной структуре слова выделяются три основных компонента: зрительное восприятие, позитивная оценка наблюдаемого объекта и возможность иронического использования лексемы. Кроме того, характеризуется и эмоциональное состояние субъекта (*с удовольствием*). Еще более ярко этот эмотивный компонент представлен в словаре В.И. Даля: «...смотреть на что с любовью...; осматривать, что нравится; наслаждаться созерцанием» [4, с. 283].

К особенностям функционирования данного глагола можно отнести отсутствие у него однословного семантико-стилистического эквивалента. В словарях синонимов, как

правило, предлагаются аналитические сочетания, выражающие семантику оценки расчлененно: с адвербиальным конкретизатором образа действия: *смотреть с удовольствием/ с радостью/ с восхищением* [5] или с модальным компонентом при отрицании: *не могу наглядеться* [6]. Возможны и однословные приблизительные аналоги, не всегда включающие компонент «зрительное восприятие»: *восхищаться, нравиться* – либо ситуативные единицы, предполагающие, в основном, гендерное восприятие объекта, обусловленное личной заинтересованностью наблюдателя, и имеющие разговорную стилистическую окраску: *заглядываться, засматриваться* [6]. Таким образом, семантического синонима, сохраняющего базовые семы, у данного слова как цельной лексической единицы нет. Этим определяется его контекстуальная полифункциональность и наличие множества смысловых и эмотивных приращений. При этом, как правило, на первый план выходит имплицитная характеристика субъекта, а не объекта восприятия. Такие прагматические приращения, обусловленные интенциями автора, могут быть обозначены несоответствием глагола положительной оценки *любоваться* наблюдаемому объекту. Семантическая дизъюнкция, нарушающая возможности смысловой сочетаемости глагола *любоваться*, может объясняться стремлением автора подчеркнуть негативные черты характера наблюдателя, такие как:

– непонимание опасности сложившейся ситуации вследствие возраста или недалековидности наблюдателя:

Бабы с криком спешили спасти свою рухлядь, ребятишки прыгали, любуясь на пожа. [А.С. Пушкин. Дубровский]; *Поутру над ее брегами Теснился кучами народ, Любуясь брызгами, горами И пеной разъяренных вод.* [А.С. Пушкин. Медный всадник]; *Страшись к той славе прикоснуться, Которою прельщает Свет — Обвитый розами скелет; Любуясь издали, поэт, Чтобы вблизи не ужаснуться.* [В.А. Жуковский. К кн. Вяземскому и В.Л. Пушкину. Послание («Друзья, тот стихотворец – горе...»)];

– сознательное игнорирование этических норм социума:

– *Тожже человек был! — проговорил он, видимо любуясь мертвецом.* [Л.Н. Толстой. Казаки]; *...когда олень начинал стонать, терзаемый их зубами, он живо сваливал его одним быстрым ударом — и любовался яростью псов, пожиравших рассеченные куски его туши на дымившейся шкуре.* [И.С. Тургенев. Легенда о св. Юлиане Милостивом]; — *Vous-avez qu'à ordonner, sir, — сказал маршал Даву, и Наполеон приказал тотчас же атаковать и слез с лошади, чтобы спокойнее любоваться зрелищем.* [Л.Н. Толстой. Война и мир].

Авторы особо подчеркивают неодобрительное отношение общества к такому явлению, как самолюбование – внешнее проявление эгоцентризма: *Они не понимают, что такое сильное желание любоваться собой в разговоре — дурной способ нравиться другим или убеждать их.* [Л.Н. Толстой. Избранные афоризмы и максимы Ларошфуко]; *Его оставили любоваться своею железною волею и более с ним не разговаривали — и он, бедный, не знал, как много над ним все смеялись.* [Н.С. Лесков. Железная воля]; *«Elles sont b..... gentilles», говорил он сам с собою, подмигивая глазом и любуясь перед зеркалом своим припимаженным освежившим лицом и усами.* [Л.Н. Толстой. Война и мир]. Писатели зачастую противопоставляют ненадлежащий объект позитивного самовосприятия нравственным образцам: *Никогда она не учила тому, как надо жить, словами, ...а наружу выходили только ее дела — и не дела — дел не было, а вся ее жизнь, спокойная, кроткая, покорная и любящая не тревожной, любующейся на себя, а тихой, незаметной любовью.* [Л.Н. Толстой. Воспоминания];

– скудость духовного мира, отсутствие эстетического начала, мешающие правильной расстановке приоритетов:

Чудные картины. Но некому было ими любоваться. Николаша и Алексаша ...думали о Москве, о кондитерских, о театрах, о которых натолковал им заезжий из столицы кадет. [Н.В. Гоголь. Мертвые души]; *Работали перья писцов и, понюхивая табак, трудились казусные головы, любуясь, как художники, крючкохватой строкой; Ему не гулялось, не ходилось...и прекрасный вид деревни, которым не мог равнодушно любоваться никакой посетитель, точно не существовал для самого хозяина.* [там же].

В подобных случаях наряду с примерами негативной характеристики субъекта возможно появление и мелиоративных коннотаций, когда объект наблюдения не соответствует общепринятым эстетическим нормам, но имеет ценностное значение для говорящего, или наблюдатель проявляет социально одобряемые качества, такие, например, как любовь к детям, щедрость:

Я не помню, как исчезли с моих глаз Кирилл и мой Пеньковский, — но они во всяком случае сделали это как-то так хорошо и деликатно, что ни одной минуты не помешали мне любоваться священными чертами лица моей неизмеримо постаревшей матери. [Н.С. Лесков. Детские годы. (Из воспоминаний Меркула Праотцева)]; *... (видели) владыку киевского и галицкого, стоявшего для них на страже у косяка своего окошечка и весело любовавшегося, как они обворовывают его сад...* [Н.С. Лесков. Мелочи архиерейской жизни].

Следующая разновидность контекстуальной прагматической осложнённости глагола *любоваться* связана с противоречием модальных характеристик осуществления действия: семы «свободное волеизъявление» (в выборе объекта восприятия, определении характера отношения к нему) и семы «долженствование», вводимой другими участниками ситуации, например:

Вот тебе твой Камознс, твой образец: изволь Им любоваться! [В.А. Жуковский. Камознс. Драматическая поэма]; *Гостья, принужденная любоваться семейною сценой, сочла нужным принять в ней какое-нибудь участие.* [Л.Н. Толстой. Война и мир]; — *Да я уж знаю, что когда ты говоришь, то все должны слушать и любоваться твоим красноречием.* [Л.Н. Толстой. Кто прав?].

Подобное противоречие вызывает естественное сопротивление субъекта визуального восприятия и свидетельствует о нарушении норм этикета со стороны инициатора ситуации.

Близки к описанному и случаи искусственного навязывания реципиенту объекта «любования»:

Забудьте гордый Нил И дале ближнего ручья не разлучайтесь. Чем любоваться вам? Друг другом восхищайтесь; Пускай один в другом находит каждый час Прекрасный, новый мир, всегда разнообразный. [В.А. Жуковский. О басне и баснях Крылова].

Свобода волеизъявления субъекта-наблюдателя подчеркивается и необязательностью осуществления данного действия, его сугубо эстетической функцией, вторичностью по отношению к жизненно важным делам:

Мелькает сверху прояснившееся ночное небо; но не далеким небом и не синим лесом любитесь пан Данило: глядит он на выдавшийся мыс, на котором чернел старый замок. [Н.В. Гоголь. Вечера на хуторе близ Диканьки / Страшная месь]; — *Я не для себя одного, я для своего семейства, я для другого бедняка в нем щищу варю, — и прежде чем любоваться красотой истукана ... мое право, моя обязанность накормить своих!* [И.С.

Тургенев. Воспоминания о Белинском]; *Я любовался видами с дороги, но не хотел для них собственно сворачивать с большого пути, чувствуя, что ждущее нас впереди должно быть и лучше и неизменной...* [Н.В. Гоголь. Письмо А.С. Данилевскому]

Часто этот способ визуального восприятия маскируется наблюдателем в силу однозначности интерпретации характера отношения к воспринимаемому объекту, при этом используются контекстуальные антонимы, например, «любоваться – отводить взор»:

Юный красавец сидел горделиво задумчив и, смехом Горьким смеясь, на него мужи казали перстом; Девы, тайно любуясь челом благородно-открытым, Нехотя взор отводя, хмурили брови свои. [Е.А. Баратынский. Алкивиад: «Облокотясь перед медью, образ его отражавшей...»].

Характерной особенностью семантики рассматриваемого глагола является невозможность полной реализации обозначенного им действия. Это нашло отражение и в грамматике: потенциальная видовая пара «налюбоваться» употребляется преимущественно в отрицательных конструкциях: «не могу налюбоваться»:

Всю русскую землю озирает он от края до края с какой-то светлой вышини, любуясь и не налюбуюсь ее беспредельностью и девственной природой. [Н.В. Гоголь. Выбранные места из переписки с друзьями / В чем же наконец существо русской поэзии и в чем её особенность].

К семантическим особенностям использования лексемы *любоваться* можно отнести:

1) векторную двойственность объекта восприятия, когда любование чем / кем-либо каузирует появление негативной самооценки:

Кити любовалась ею еще более, чем прежде, и всё больше и больше страдала. [Л.Н. Толстой. Анна Каренина]; *Наташа восторженно любовалась ею и с грустью думала о своем ничтожестве в сравнении с этой красотой.* [Л.Н. Толстой. Война и мир];

2) метафоризацию лексемы, когда сема «визуализация» нейтрализуется, физическое восприятие уступает место духовному. При этом в качестве объекта наблюдения выступают реалии, связанные с миром искусства (музыки, литературы), нравственными качествами личности:

Так певал [бывало] ей, И красавицы моей Сердце песнью любовалось; Но блаженство миновалосью. [А.С. Пушкин. С португальского: «Там звезда зари взошла...»]; *Если вы любовались вымыслами гораздо более ужасными и уродливыми, отчего же этот характер, даже как вымысел, не находит у вас пощады?* [М.Ю. Лермонтов. Герой нашего времени]; *... в небольшое время прожитой мной жизни мне случилось сделать много тесных душевных связей., доставивших мне случай вкушать высшее наслаждение — любоваться красотой души, которая есть перл и жемчужина божьих творений.* [Н.В. Гоголь. Письмо П.В. Анненкову (31.08.1847)]; *И страстную любовь итальянца Пьер теперь заслужил только тем, что он вызывал в нем лучшие стороны его души и любовался ими* [Л.Н. Толстой. Война и мир];

3) формирование тропов и риторических фигур, таких как:

– ирония на основе полистилизма:

Наконец я доехал до — Франкфурта и вот уже три дня люблюсь гнуснейшею погодою, какая когда-либо была в мире, и благородными физиогномиями жидов. [Н.В. Гоголь. Письмо Н. М. Смирнову (03.09.1837)];

– антифразис (при использовании лексемы в противоположном значении: *любоваться / с ужасом отводить глаза*):

Гляди и любуйся красотой души своей, лжесвидетель, клятвенпреступник, первый нарушитель закона и святыни, думающий быть христианином и не умеющий пожертвовать пылью земной небесному, дорожающий презренным достояньем [Н.В. Гоголь. Записная книжка, 1846-1851];

– эмотивный оксюморон:

Я был назад тому десять лет в нем и любовался им холодно [Н.В. Гоголь. Письмо В.А. Жуковскому (24.11.1846)].

• нарушение каузативных связей:

– Вы находите мое поведение неприличным, — казалось, говорило ее лицо, — всё равно: я знаю, вы мной любуетесь. [И. С. Тургенев. Ася]

Ярко выраженная эмоциональная окраска лексемы *любоваться* зачастую коррелирует и с невербальными характеристиками субъекта восприятия, в частности мимикой:

Девочка, любуясь и улыбаясь, смотрела на нее. [Л.Н. Толстой. Анна Каренина]; — *Где же знать, мы только теперь узнали, — отвечал Борис, не переставая любуясь [и] улыбаясь на своего друга.* [Л. Н. Толстой. Война и мир].

В качестве объекта восприятия может выступать не только предмет, но и ситуация. Так, в академическом Словаре русского языка (в 4-х т.) под ред. А.П. Евгеньевой к толкованию лексического значения слова *любоваться* добавляется еще один компонент: в качестве объекта наблюдения может выступать не только предмет / лицо, но и «чья-л. деятельность, поступки и т.п.» [7; 209]. Неверифицируемость качества объекта (ситуации/предмета/лица) может привести к формированию искаженного представления о происходящем, например:

На каждом шагу он испытывал то, что испытывал бы человек, любовавшийся плавным, счастливым ходом лодочки по озеру, после того как он бы сам сел в эту лодочку. [Л.Н. Толстой. Анна Каренина].

Тем не менее такая верификация становится возможной при описании в последующем контексте особенностей развития ситуации или ответной реакции объекта восприятия: *Мне особенно понравилось в нем то, что он не мог не улыбнуться, заметив, что мы любуемся им.* [Л.Н. Толстой. Набег. Рассказ волонтера]. Ироничное отношение лица (объекта восприятия) к подобному проявлению симпатии свидетельствует о наличии у него таких качеств, как объективность самооценки, отсутствие притязаний на исключительность.

Таким образом, особенности использования лексемы *любоваться* в русском языке во многом определяются её прагматическими и семантическими приращениями в условиях контекста.

В английском языке отсутствует эквивалентный глагол, который мог бы использоваться для описания всех ситуаций, охватываемых лексемой русского языка *любоваться*. В англо-русском параллельном корпусе Национального корпуса русского языка из 131 употребления (на 03.07.2023) данной лексемы на русском языке соответствуют 44¹ употребления лексемы *admire*, а также 15 – *look (get a look)*, 10 – *see*; 10 – *delight (take delight)*; 9 – *enjoy*, 3 – *gaze*; 3 – *love (fall in love)*, 3 – *wonder (and pleasure)*; 2 – *appreciate*; 2 – *feel (a passion or affection / about)*; 2 – *sight*; 2 – *stare*; 2 – *watch*; 1 – *adore*; 1 – *be fixed*; 1 – *delectation*; 1 – *examine*; 1 – *fast one's eyes*; 1 – *gloat over*; 1 – *haunt*; 1 – *observe*; 1 – *please someone*; 1 – *remind*; 1 – *survey*.

¹ В данный перечень лексем включены как имена существительные, так и глаголы.

Из этого перечня лексемами, в семантической структуре которых компонент «зрительное восприятие» присутствует постоянно, являются *look, see, gaze, sight, stare, watch, observe*. Лексемы *look, see, sight, stare, watch, observe* чаще всего требуют сопровождения дополнительными компонентами характеристики, иногда даже посредством включения других лексем из этого списка, например, *admire*:

Vous avez changé tout cela {Вы все это изменили (франц.)}, дай вам Бог здоровья и генеральский чин, а мы только любоваться вами будем, господа... как бишь? [И.С. Тургенев. Отцы и дети]. *Vous avez changé tout cela. God give you good health and the rank of a general, while we will be content to look on and admire, worthy... what was it? [Ivan Turgenev. Fathers And Children (Constance Garnett)].*

Включения подобного рода могут быть как прямыми, так и нет. Во втором случае активируется явление контекстуальной энантиосемии:

Извольте любоваться, — двадцать марковой, чтобы их черт подрал. [В. Набоков. Машенька]. *Look and admire, twenty marks, God damn it. [Vladimir Nabokov. Mary (Michael Glenny)].*

В данном примере лексема *admire* не соответствует своему прямому значению. Но особенность явления такова, что оно присуще в большей степени русскому языку, что обуславливается наличием лексемы *любоваться*. Она может появляться там, где в оригинале использована лексема с устойчивыми нейтральными или отрицательными компонентами, например, лексема *stare*:

The valley of ashes is bounded on one side by a small foul river, and, when the drawbridge is up to let barges through, the passengers on waiting trains can stare at the dismal scene for as long as half an hour. [F.S. Fitzgerald. The Great Gatsby] *С одной стороны Долина Шлака упирается в сильно загаженную речонку, и, когда мост на ней разведен для пропуска барж, пассажирам местного поезда приходится иной раз битых полчаса любоваться унылым пейзажем. [Ф.С. Фицджеральд. Великий Гэтсби (Е. Калашникова)]*

В данном контексте демонстрируется вынужденность действия, столкновение противоположных модальных компонентов со значением долженствования и свободного волеизъявления.

Что касается близких по компонентному составу «лексем без поддержки», то здесь ближе всего оказывается *gaze*:

И Пандион стал часто любоваться камнем, находя в его прозрачной глубине ту крохотную долю отрады, без которой никому невозможно жить. [И. Ефремов. На краю Ойкумены] *And Pandion began to gaze frequently at the stone, finding in its transparent depths that joy without which it would have been impossible to live. [Ivan Efremov. The Land of foam (George H. Hanna, 1957)]*

В приведённых выше контекстах глагол *gaze* не дополняется какими-либо другими компонентами с положительной оценкой, что позволяет предположить, что он является

самодостаточным и соответствует лексеме *любоваться*. Словари дают следующие определения данной лексемы: *to look long and fixedly, esp in wonder or admiration* [8]; *look steadily and intently, especially in admiration, surprise, or thought he could only gaze at her in astonishment* [9]. Указывается, что данный процесс зрительного восприятия дополнительно сопровождается эмоциями *wonder admiration*. Однако данная лексема может быть использована в качестве непереходной, в таком случае теряется компонент «получение эстетического удовольствия от созерцания объекта»:

That is the great message that has uplifted and inspired so many here over the last 100 years here. And so we hold onto that hope as we gaze toward the future. Across a hundred years, there have been more prayers in this parish than you can count. And that is our story. That is who we are. [Homily for November 18, 2012: 33rd Sunday in Ordinary Time].

Также следует отметить, что среди 131 словоупотребления из параллельного корпуса имеется 12 случаев, когда отсутствует дополнительный акцент на эмотивной составляющей:

It changes every night with the various cloud covers. I never get tired of them. Leah finally managed to break away from Gareth's strangely hypnotic gaze and offer the tray around. [M. Lee. Fugitive Bride]

Каждый вечер облака меняют цвет. Я никогда не устаю любоваться ими. Лия наконец избавилась от странного оцепенения, вызванного гипнотическим взглядом Гаретта, и предложила напитки всем присутствующим. [М. Ли. В любви все средства хороши (М. Авдокушина, 2000)]

So after awhile, who would notice? Better, for a minute or two, a sunset. After that, let's have something else. [R. Bradbury. Dandelion Wine]

Ведь ко всему этому привыкаешь и уже просто перестаешь замечать. Закатом хорошо любоваться минуту, ну две. А потом хочется чего-нибудь другого.

[Р. Брэдбери. Вино из одуванчиков (Э. Кабалевская, 2013)]

В данных примерах положительная оценка объекта восприятия представлена имплицитно, на основе пресуппозиций – общих фоновых знаний, являющихся достоянием всех носителей языка (например, в ситуациях визуального восприятия природных явлений).

Заключение

Таким образом, можно сделать вывод относительно специфики использования глагола *любоваться* в русском языке, обусловленной синкретизмом его функций и возможностью появления дополнительных семантико-прагматических приращений в условиях контекста. В отличие от семантических аналогов, употребляемых в английском языке, рассматриваемый глагол содержит в составе семемы компоненты, не только именующие способ восприятия, но и характеризующие участников ситуации с точки зрения соответствия их поведения морально-этическим нормам социума, при этом аксиологическая оценка объекта представлена эксплицитно, а субъекта, как правило, имплицитно. Особенности представления ситуации в английском языке связаны с необходимостью использования в подобных ситуациях наряду с глаголом зрительного

восприятия лексемы, характеризующей эмотивную составляющую восприятия, которая вместе с тем может быть представлена и имплицитно.

Литература:

1. Золотова Г.А., Онипенко Н.К., Сидорова М.Ю. Коммуникативная грамматика русского языка. / Российская академия наук. Институт русского языка им. В.В. Виноградова. – М., 1998. – 528 с.
2. Кацнельсон С.Д. Категории языка и мышления: Из научного наследия. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 864 с.
3. Ожегов С.И. и Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка / Российская академия наук. Институт русского языка им. В.В. Виноградова. – М., 2003. – 944 с.
4. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: Т. 1-4. – М.: Рус.яз., 1989. Т.2.: И – О. – 779 с.
5. Словарь синонимов русского языка. <https://gufo.me>
6. Словари онлайн. <https://slovaronline.com>
7. Словарь русского языка. В 4 томах. – М: «Русский язык», 1981–1984. Т.2. К – О. – 1983. – 736 с.
8. Collins English Dictionary. 8th Edition first published in 2006. – Harper Collins Publishers, 2006.
9. Oxford Dictionary of English. Oxford University Press, 2005.

References:

1. Zolotova G.A., Onipenko N.K., Sidorova M.Yu. Kommunikativnaya grammatika russkogo yazyka. / Rossiyskaya akademiya nauk. Institut russkogo yazyka im. V.V. Vinogradova. – M., 1998. – 528 s.
2. Katsnel'son S.D. Kategorii yazyka i myshleniya: Iz nauchnogo naslediya. – M.: Yazyki slavyanskoy kul'tury, 2001. – 864 s.
3. Ozhegov S.I. i Shvedova N.Yu. Tolkovyy slovar' russkogo yazyka / Rossiyskaya akademiya nauk. Institut russkogo yazyka im.V.V. Vinogradova. – M., 2003. – 944 s.
4. Dal' V.I. Tolkovyy slovar' zhivogo velikorusskogo yazyka: T. 1-4. – M.: Rus.yaz., 1989. T.2.: I – O. – 779 s.
5. Slovar' sinonimov russkogo yazyka. <https://gufo.me>
6. Slovare onlayn. <https://slovaronline.com>
7. Slovar' russkogo yazyka. V 4 tomakh. - M: «Russkiy yazyk», 1981-1984. T.2. K – O. – 1983. – 736 s.
8. Collins English Dictionary. 8th Edition first published in 2006. – Harper Collins Publishers, 2006.
9. Oxford Dictionary of English. Oxford University Press, 2005.

DOI 10.54596/2958-0048-2023-2-133-139

ӘОЖ 82-83

ҒТАМА 17.82.90

Ж. СҮЛЕЙМЕНОВ ӘНГІМЕЛЕРІНІҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ-ИДЕЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қадыров Ж.Т.^{1*}, Куандықова Д.К.¹, Ахметова Т.А.¹

^{1*}КЕАҚ «М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті»,

Петропавл, Қазақстан Республикасы

*E-mail: zhkadyrov_777@mail.ru

Аңдатпа

Мақалада Ж. Сүлейменов әңгімелерінің тақырыптық-идеялық ерекшеліктері қарастырылады. Ж. Сүлейменов әңгімелерінің тақырыбының сан-алуандылығы сипатталып, әңгіме жанрындағы детективтік сюжеттерді шебер пайдалана білген суреткер екендігі көрсетіледі. Урбанизациялану тақырыбының негізінде ауыл және адам мәселесін көтеріп, ескі мен жаңа, ауыл мен қала тартысына қатысты көріністердің ерекшелігіне назар аударылады. Тағдырларына қарай әр алуан көркем бейнелер образдарының сомдалуы беріледі.

Түйінді сөздер: әңгіме, әңгіме жанры, детективтік сюжет, әңгіме желісі, көркем бейне, ауыл мәселесі, адам мәселесі, әңгіменің тартысы, ескі мен жаңа, ауыл мен қала тартысы, әдеби дәстүрдің сабақтастығы, жалғастығы.

ТЕМАТИКО-ИДЕЙНЫЕ ОСОБЕННОСТИ РАССКАЗОВ

Ж. СУЛЕЙМЕНОВА

Қадыров Ж.Т.^{1*}, Куандықова Д.К.¹, Ахметова Т.А.¹

^{1*}НАО «Северо-Казакстанский университет имени М. Козыбаева»,

Петропавловск, Республика Казахстан

*E-mail: zhkadyrov_777@mail.ru

Аннотация

В статье рассматриваются тематико-идейные особенности рассказов Ж. Сүлейменова. Ж. Сүлейменов описывает многообразие тематики ваших рассказов и показывает, что он художник, умело использующий детективные сюжеты в жанре рассказа. На основе темы урбанизации поднимают сельскую и человеческую проблему, обращают внимание на специфику сцен, касающихся старой и новой, сельской и городской борьбы. В зависимости от судеб дается изображение различных художественных образов.

Ключевые слова: рассказ, жанр рассказа, детективный сюжет, сюжетная линия, художественный образ, сельская проблема, человеческая проблема, перетягивание каната, старое и новое, сельская и городская потасовка, преемственность, продолжение литературной традиции.

THEMATIC AND IDEOLOGICAL FEATURES OF Zh. SULEIMENOV'S STORIES

Kadyrov Zh.T.^{1*}, Kuandykova D.K.¹, Akhmetova T.A.¹

^{1*}NAO "North Kazakhstan University named after M. Kozybayev",

Petropavlovsk, Republic of Kazakhstan

*E-mail: zhkadyrov_777@mail.ru

Abstract

The article discusses the thematic and ideological features of Zh. Suleimenov's stories. Zh. Suleimenov describes the variety of subjects of your stories and shows that he is an artist who skillfully uses detective stories in the genre of the story. On the basis of the theme of urbanization, they raise rural and human problems, pay

attention to the specifics of scenes concerning the old and new, rural and urban struggles. Depending on the fate, the image of various artistic images is given.

Keywords: short story, genre of short story, detective story, storyline, artistic image, rural problem, human problem, tug of war, old and new, rural and urban brawl, continuity, continuation of literary tradition.

Кіріспе

XXI ғасырда техникалық, өндірістік, экономикалық, әлеуметтік өзгерістер адамның санасының трансформациясына да алып келді. Бұл өз кезегінде әдебиеттен көрініс тапты. Себебі, әдебиет – замана айнасы. Жаңа ғасырдағы жаңа әдебиетті шартты түрде екі арнаға бөлуге болады деп ойлаймын. Біріншісі – классикалық дәстүрдің жалғасы, болса екінші арнаға постмодернизм, концептуализм, интеллектуалды әдебиет, магиялық реализм, киберпанк, фэнтези, графикалық романдар (комикстер), теннофэнтези секілді жанрларды жатқызуға болады. Сонымен қатар бүгінгі оқырман талғампаз, олардың ой-сана деңгейі биік. Бүкіл әлемдегі әдебиет сүйерлердің жата-жастана оқитын авторларына қарасак: Бегбедир Фредерик, Харукими Мурками, Мо Янь ж.т.б., дені – шебер әңгімешілер. Әңгіме жанры – қарқынды дамыған қоғамның, өмірдің ағымына ілескен, оның қажеттіліктерін өтей аталын жанр. Біздің ғасыр ықшамдылықты, жүйелілікті, уақытты үнемді жұмсау мен барынша минимализмді қажет ететінін ескерсек, әңгіме жанрының өзектілігін түсінуге болады.

Әңгіме жазу да жеке дауыста ән салуға ұқсас өнер. Адам көзінің еш нәрсені жасыра алмайтыны сияқты, әңгіме жанрында да жазушы жетістігі мен кемістігін жасыра алмайды. Әңгіме – жазушы шеберлігінің айнасы, мұнда бәрі көктамырланып көрініп, бәрі алақандағыдай анық әрі сайрап тұрады. Бұл жанр туралы көрнекті әдебиеттанушы З. Қабдолов: «Әңгіме – қиын жанр. Алдымен, көлемі шағын. Ол жазушыдан барынша жинақы болуды талап етеді. Содан соң оқырманды бірден үйіріп әкету үшін сол шағын көлемдегі өмір эпизодының өзі соншалық тартымды, сюжет желісі қызғылықты болуы тиіс», – дейді [1; 211]. Қазақ әдебиетіндегі бұл жанрдың бастауында – Ы. Алтынсарин тұрады. Жанрдың бойына қан жүгірткен қаламгерлер ретінде Б. Майлин, М. Әуезов, Ғ. Мүсіреповтің есімдерін атаймыз. Тәуелсіздік жылдарында аталмыш салада келелі еңбек еткендер – Т. Нұрмағамбетов, М. Мағауин, Қ. Жұмаділов, Б. Нұржекеев ж.т.б. Бұл бағытта қалам сілтеп жүрген жазушылардың сабында жерлесіміз, дарынды жазушы – Жарасбай Сүлейменов та бар.

Ж. Сүлейменов әңгімелерің тақырыбы сан-алуан. Жазушы әңгімелерінің қамтитын уақыттықтары да әрқилы. Жазушы әңгімелері арқылы Сегіз Сері өмір сүрген XIX ғасырға аттансаңыз, енді бірде Мағжан өмір кешкен XX ғасырдан бірақ шығасыз. Қырғынға толы қызыл төңкеріс, соғыстан кейінгі азапты жылдардың, сергелдеңге толы социализм кезеңінің де куәгері боласыз. Негізінен, әңгімелерің өзегі – біздің өмір сүріп отырған заман, оның негізгі кейіпкерлері барлығымыз күнделікті көретін, кездестіретін адамдар, тіпті сіз бен біз де болуымыз мүмкін.

Зерттеу әдістері

Жарасбай Сүлейменов – әңгіме жанрында детективтік сюжеттерді шебер пайдалана білген суреттер екендігін баса айта кеткен жөн. Жалпы детективтік әдебиет – шытырман оқиғалы қылмыстық істерді ашуға құрылған шығарма. Детективтік көркем шығарманың сюжеті жұмбақ қылмыс салаларын логикалық пайымдаулар арқылы ашып көрсетуге құрылып, басты кейіпкерлері ретінде із кесуші заң қызметкерлері немесе тыңшы, барлаушылар алынады. Осы кейіпкерлер арасындағы алуан түрлі ашық та астыртын қақтығыстардан соң қылмыс әшкереленеді.

Қоғамның кеселі, көлеңке жақтары қылмысты істер арқылы көрініс табатындығын ескерсек, сол дертті анықтап беретін тамыршы жанр – детектив. Солай бола тұра, детектив қазақ әдебиетіндегі кенже қалған жанрлардың бірінен саналады. Әдебиетшілер арасында детективті жанр ретінде менсінбеушілік те байқалатыны жасырын емес. Алайда, детективті әдебиеттің толыққанды жанры деп қарап, осы салада қалам тартып жүрген отандық жазушыларымыздың күн санап көбеюі аузымызды қу шөппен сүртуге болмайтынын дәлелдеуде. Қазақ әдебиетіндегі детектив жанрына қалам тербеушілер туралы айтқанда, ең алдымен ойымызға Кемел Тоқаев, Қалмұқан Исабаев, Арман Әлменбет, Сабыр Ұзақбаев, Болат Бодаубай сынды қаламгерлер оралады. Аталмыш қаламгерлердің легінде жерлес жазушымыз Жарасбай Сүлейменовтің де есімі ерен аталады.

Зерттеу нәтижелері

Жазушы Ж. Сүлейменов оқырманы көп, қоғам үшін өзекті – шытырман оқиғалы детектив жанрында өнімді еңбек етіп келеді. Жазушының тектив жанрында жазылған «Көмескі із» повесі, «Кәсіпкердің өлімі», «Көгілдір мазда», «Мезгілсіз атылған мылтық», «Ала биенің әлегі», «Қақпан», «Бір қап ақша» әңгімелері бар.

«Мезгілсіз атылған мылтық» әңгімесінің сюжеті бірден қылмыстық оқиғаның орын алуынан басталады. Жасы жиырмадан жана ғана асқан, бұрын сот алдын көрмеген жас жігіт – Александр Усов аялдамадан төменде жатқан бұлаққа су ішкелі тоқтаған жас жұпты тасада бағып тұрып, аңшы мылтығымен қас қағым сәтте жайратып салады да, алды-артына қарамай тайып тұрады. Орын алған қанды оқиғаның ақ-қарасын ажыратып, қанды қол қылмыскерді қолға түсіру үшін жүргізілетін тергеу амалдары аға инспектор Кәкен Әлімовке тапсырылады. Бұған дейін де талай істі ашып, аса қауіпті қылмыскерлерді ұстаған сұңғыла әрі тәжірибелі қызметкер Әлімов екі кісінің өліміне себепкер болған Усовтың аяғын аспаннан келтіре ала ма? Әңгіменің желісі енді осы сұрақтың төңірегінде өрбиді. Қылмыстық оқиға орын алған жерден аңшы мылтығының бірнеше гильзасы, оқ-дәріні тығындаған киіз, қағаз қиындыларынан өзге елеулі айғақ табылмағандығын, тіпті куәлердің де жоқтығын білген оқырман тергеушінің ендігі іздестіру амалдары қалай болар екен деп ынтыға түседі. Қастандыққа ұшыраған жас жігіт қаныпезер қарақшының қолынан қаза болатындай әлдекімдерге тізесі батқан дөкей, көп ақшаның ортасында жүрген адам емес. Олай болса, мұндай бейбіт жандардың өлімі кімнің жерін кеңітпек? Жазушы қысқа да нұсқа баяндаулары арқылы оқырман санасына интрига туғызып алады да, әңгіме желісінің тізгінін толықтай тергеуші Әлімовтің «қолына» табыстайды. Қылмыскерді қолға түсіруге көмектескен ең басты айғақ көлденең кезіккен адамға мүлде елеусіз боларлық нәрсе. Кәдімгі қағаз. Қағаз болғанда да, оқ дәріні тығыздаған қағаздың қалдығы, ал тіпті дәлірек айтсақ, аяғында «ка» деген екі әріп көрінетін мөрдің жұрнағы бар ескі журналдың қиындысы. Осы бір болмашы қағаз қиындысының құпиясы мол қылмыстық істі ашқан кілт болғанына, оны аңғара білген полковник пен аға инспектордың байқампаздығына еріксіз қайран боласың. Қылмыскердің ізі расымен де оқиға болған маңайдағы «ка»-ға аяқталатын екі селонның бірі – Веселовкадан табылады. Одан әрі қылмыскердің ізіне түсу қиындық тудырмай, ақыр аяғында қылмыскер құрықталып, қанша жалтарғысы келгенмен, ашу үстінде жас жұпты жер жастандырған қылмысы бұлтартпайтын айғақтармен дәлелденіп, жазасын алады.

Бүгінде жастар қылмысы – қоғамның қаны сорғалаған ауыр жарасы, айықпас дерті болып отыр. Тіпті сол қылмыстардың көбі жалған намыс, ауыздықталмаған агрессия үстінде орын алады. Жас ғұмырын тар қапаста өткізуге мәжбүр қылатын осы бір

сабырсыз мінез, алды-артын ойлатпайтын ит ашу біз тілге тиек етіп отырған шағын әңгімеде де көрініс тапты. «Веселовкадан шыққан соң мен жаяулап, күн батардың алдында бұлақ басына келдім. Беті-қолымды жуып алайын деп еңкейе бергенім сол еді, «суды неге лайлайсың» деп біреу кимелей жөнелді. Қасында қызы бар екен. «Соның алдында қоқиланып тұр ғой» деп ойладым да: «Сен, немене, бұл жерді сатып алып па едің» деп ығыса қоймадым. Сол-ақ екен, ол мені итеріп жіберді. Оның күші басым екенін сездім де, одан әрі ілігіспей, баспалдақпен жоғары көтеріліп кеттім... Аялдаманың тасасына барып мылтығымды оқтап алдым да, олардың жоғары көтерілуін күттім...» [2; 149]. Міне, жас жігіттің екі адамның қанын мойнына жүктеуіне себеп болған жағдай осы ғана. Қорытындылай айтқанда, детектив жанрында оқиғасы сан алуан, ширақ әрі тартымды повесть-әңгімелер дүниеге әкелген қаламгер Жарасбай Сүлейменовтің қаламгерлік қабілеті де дәл осы жанрда айқын танылады. Оқиғасы қызу, тартысты, оқыс оқиғалар мен тосын шешімдерге, шынайы көркем бейнелерге толы әңгімелері шытырман оқиғаға құрылған шығармалар қатарынан лайықты орнын алары сөзсіз.

«Туған үйдің түтіні» әңгімесінде қазақ халқы үшін аса ауыр мәселелердің бірі – ауылдардың азуы, жаппай урбанизациялану тақырыбы көтерілген. Соңғы жиырма жыл ішінде қазақ қоғамының мәдени, саяси және әлеуметтік құрылымы нарықтық түрлену жағдайына байланысты үлкен өзгерістерге ұшырады. Ақын-жазушы қауымы үшін бұл жай ғана әлеуметтік мәселесі емес, бәлкім тамырын тереңге ұрған ұлттық мәселе. Ауыл – қазақылықтың ұйытқысы. Қазақылық дегеніміз – кең пейілділік, бауырмалдық, берік ағайынгершілік, қонақжайлық, мәрттік, үлкенге құрмет, кішіге ізеттілік көрсету. Қазақылық дегеніміз – мән-мағынасы терең салт-дәстүр, тәлімді тәрбие, шежірелі тарих. Ал, урбанизация – жаһанданудың жемісі. Жаңа ғасырда бұл үдерістен қашып құтыла алмайтынымыз бесенеден белгілі. Алайда, бұл сынақ көпірінен қалай өтеміз, мәселе сонда.

Ж. Сүлейменовтің ақын жерлесі Т. Зікірин:

«Үміт жібі үзіліп, кесілді ақыр,

Бірте-бірте шамдары өшіп жатыр.

Қимаса да туған жер топырағын,

Ауылдастар амалсыз көшіп жатыр...», – деп ауыл мәселесін, ауылға байланған адам мәселесін жырмен көтерсе, Ж. Сүлейменов прозаға түсіреді. Жазушы «Туған үйдің түтіні» әңгімесінде ауылдағы үй деталін негізге ала отырып, әңгіме идеясын аша түседі. Әкенің ұрпағына арнап салған үйі – балалар үшін бал балалықтың, өткен шуақты күндердің белгісі болса, ана үшін – өмірдің өзі. Сондықтан, оны тастап кету – өсімдікті тамырынан жұлумен барабар. Кез-келген шығарма тартыстан тұрады десек, бұл шағын әңгіменің үлкен тартысы – ескі мен жаңа, ауыл мен қала тартысы.

Қазақ қоғамындағы сана мен өмір салтының өзгеруі жазушының «Қуырдақ» әңгімесінде де сөз болады. Жазушы бүгінгі әлеумет өміріндегі туыстық байланыстардың әлсірей бастауы мен «омыртқа беру» дәстүрінің бірте-бірте сиреуінің арасында сәтті параллел жүргізген. Бір ғана дастархан басындағы ситуациядан жазушы келелі мәселелер алып шығады. Ол: қазақ қоғамындағы тозықтың озықты басуы, біздің жағдайда, омыртқа берудің орнына жұртты қуырдаққа шақырып, арақ-шараппен маз қылу; мақтанқұмарлық мақсатындағы орынсыз аста төк ысырапшылық (қонақтарға қымбат ішімдіктер құю), орынсыз астамшылық (келіннің «бүйректен» бас тартуы).

«Бүкір шал» әңгімесінде жазушы әкенің ерекше образын жасайды. Әңгімедегі Берік – өз өмірінде түрлі өткелдерден өтіп, көпті көрген дана қария. Заман қанжары оның тағдырында өз жараларын сызбай қоймады. Кеңестің өктемшіл өкіметі өрістеп, жүйеге

жағынған коммунистер есіріп, кәмпескелеу, колхоздастыру деген заңдастырылған тонау мен қорлаудың құрбаны болғандардың бірі – Берік ақсақалдың жанұясы. Берік – ауқатты, көзі ашық, көкірегі ояу, тектілердің ұрпағы бөлтірігі болса да, заман өзгеріп, шибөрілердің талауына тап болған. Жазушы бұл сол бір азапты жылдардың зардабын мына бір эпизод арқылы керемет суреттейді: «Әжем марқұм қазан төңкерісі басымызды қаңбақша домалатты ғой, – деп отырушы еді... Мен сол кісінің бауырында өстім ғой. Бір түнде бала-шағасын улатып-шулатып, күйеуін алып кетеді. Артынан өздерін де жер түбіне жаяу айдапты. Қыс іші, қоңыл таяқ етік... Талайлар ит-құсқа жем болып, жолда қалыпты. «Қырық жыл соғыс болса да, ажалды өледі» деген емес пе, әйтеуір әжемелге аман-есен оралыпты. Оралғаны не керек, көшеге шығуға, біреуге тура қарауға қорқатын. Бала кезім, бірде даладан жүгіріп келіп: «Әже, біздің үйге бастықтар келе жатыр» демеймін бе, «құлыным-ай» деп еңірей жөнелген әжемнің көз алдымызда талып қалмасы бар ма. Бақсам, бір күні ошағын ойрандап кеткендер қайта айналып соғады-ау деп үрейленіп жүреді екен ғой» [2; 109]. Қарт әже осылайша заманнан үрейленіп қайтса, Берік ақсақал булығып өмір кешкенін көреміз. Бай тұқымы деген мазақ қалпағы тіпті егде тартқан жасына шейін шешілмеді. Керісінше, бұған «Бүкір шал» деген лақап желімше жабысты. Басқа таптан болғандығы үшін сапалы білімнен, сапалы жұмыстан аластатылған қарт қажымады, қайта қайраттанды. Саналы ұрпақ тәрбиеледі, ерінбей еңбек етті. Жасының молдығына қарамастан күреске түсуі, күресіп қана қоймай белдесуде күші тасыған жас жігіттерді жерге алып жығуы – оның өмірлік қуатының әлі де болсын маздап тұрғанының белгісі. Жазушы осы бір шағын әңгімесі арқылы оқырманды өмір сынақтарынан мойымай, күресуге шақырады. Күрес бар жерде – өмір де бар деген идея өздігінен менмұндалайды. Автор, сонымен қатар, кері кеткен кеңестік жүйенің кемшіліктері мен озбырлықтарын орынды сынайды. Әңгіме соңында оқырман еріксіз түрде басқыншы кеңес жүйесінің зардаптары турасында ойға батады. Жазушы осы бір шағын әңгімесі арқылы, кеңес жүйесінің құрбандарының рухына тағзым етіп, тарихтан сабақ алуға шақырады. Біздің қоғамдағы кеңестік сана шырмауынан шыға алмаған жандардың әлі де болсын көп екендігін ескерсек, декоммунизациялық процестердің қажеттілігіне тағы бір мәрте көзіміз жете түсетіндей.

«Аллергия», «Дауасыз дерт» – жазушының сатиралық мәнде жазылған әңгімелері. Екі әңгімеде де автор қазіргі қоғамдағы адамдардың ұнамсыз қылықтары мен ауру, дерт арасында психологиялық паралелизм жүргізу арқылы, оны шымыма сатирамен әрлеп, аша түседі. Бірінші әңгімеде туыс-туған, дос-жарандарды қонақ қылудан әбден мезі болған Айманның мінезі ширатыла суреттелінеді. Қазақы мінезден алыстап, қала тұрмысына көндіккен әйел мен ауылдан ағылып, қаладағы үйге түсетін туыстар арасындағы мәміле, ондағы долы әйелдің өзін-өзі ұстауы оқырманның езуіне күлкі үйіріп қана қоймай, бір сәт ойландырады. Әңгіменің шарықтау шегінде үйге бейтаныс туыс келеді. Бұған, әдетінше Айманның «аллергиясы» реакция бере бастайды. Алайда, Айманның бейтаныс туысты көргені сол, дертінен бірден айығып кетеді. Әлгі бейтаныс туыс – Айманның жиеншары болып шығады. Бұл тұста Айман – сатиралық образ. Автор Айманның «дертін» мысқылдау арқылы тұтас қоғамдағы осы тектес әйелдердің типтік бейнесін сәтті жасап шыққан. «Дауасыз дерт» әңгімесінде автор жемқорлықтың кеселді кесепаты турасында сөз етеді. Бірінші жақтан баяндаушы – шағын мекеме бастығы, қатардағы төменгі рангтағы көп шенеуніктің бірі. Автор бұл шығармасында қарапайым жұрттың жарбандаған, жалпақтанған, жарамсақтанған, жағымпазданған жағымсыз қылықтарын қағытпа қалжыңмен әшкерелейді. Сәліктің жалған пара беріп мекеме бастығымен ойнауы, сол тұстағы пара алушының психологиялық жай-күйі, оның кейінгі

санасының сарсаңға түсуі, бір сөзбен айтқанда шығармадағы психологиялық ахуал дәл беріледі. Әңгіменің шешімі: «Пара – пәле. Бұл дүниеде оның тамырына балта шабыла қоймас. Оның қасында өкпенің өзгеше қабынуы да, СПИД-тің де, тауықтың тұмауы да түк емес. Түптің түбінде бұл аурулардың емі табылады. Ал параның емі жоқ», – деген келелі оймен түйінделеді. А

«Жалғыздың үні» әңгімесінде жесір ана мен жетім қатал тағдыры мен ауыр тұрмысы көрініс тапқан. Соғыстан кейінгі суық жылдар, жадау тұрмыс, азулы атқамінерлердің әлсіздерге тіс батырған өктемдігі. Осындай азапты тұрмыс Ұмсын секілді әйелдің тұлғалық қасиеттерін жаншып, өмірлік жігер-күшін қажытқан. Ұмынның алдағы өмірі белгісіздікке толы тұман іспеттес. Ол өміріне үреймен қарайды. Ананың жасыған соншалық, колхоз төрағасы Қажыбайдың өрімдей қызы Меруертті 60 асқан Қожахметке бер дегенде, үстіне жай түскендей абдырап, тұшымды жауап бере алмайды. Тіпті, таңартенге дейін бір шешімі табылар деп, жалған үмітпен ұйықтап та қалады. Өмірдің ауыр соққылары Ұмсынды осындай халге түсірсе, қызы Меруертті керісінше шыңдаған. Меруерт – алдағы қиындықтар мен өмір текпісінен қорықпайды, өз бақыты үшін, анасының бақыты үшін күресуге, белдесуге даяр. Өмір майданы қаршадай қыздың мінезін жасық емес, өршіл, күрескер етіп тәрбиелегенін автор бір ғана эпизодпен береді. Құда түскелі келген өктемшіл Қажыбай мен Қожахметке Меруерт: «Неге үндемейсіңдер, қайсына қатын керек? Дәмелерің зор екен, жесір кемпір мен жетім баланы басынғыларың келген екен! Қатын керек болса, мына кемпірді алыңдар, өздеріңмен түйдей құрдас, басы да бос! Әйтпесе, басты қатырмай, үйден шығыңдар!», – деп зекіп сөйлеп, әлгі екеуін ауыз аштырмастан қуып шығады. Жұдырықтай қыздың жұдырықтай жүрегіндегі осыншалық кек, ыза, запыран – заманның ызғары. Осы бір қысқа әңгімеде автор майданнан тыс соғысты көрсетеді. Бұл соғыста тылда қалған жетім-жесір азапты тұрмыспен, қорлықты өмірмен, сұрқия үстем-тап өкілдерімен күреседі.

«Іштегі қазақтар» әңгімесінде Ресей қазақтарының жайы-күйі сөз болады. Әңгіменің негізгі материалы – тарихи оқиғаларға байланысты бір ұлттың екіге айрылған тағдырлары, адамдары. Әңгіменің негізгі идеясы – жат жұртта жасаған қазақ қоғамының психологиялық дерті. Жалпы, өзге мемлекеттерде өмір сүріп жатқан қазақтардың бүгінгі таңдағы ұлттық болмысы, мінез-құлқы, психологиясы жазушылармыздың назарынан тыс қалған тақырып. Әсіресе, Ресей қазақтары туралы әдебиет пен публицистика беттерінен арагідік оқимыз. Жазушы өзінің өмірлік һәм жазушылық тәжірибесі негізінде осы бір олқылықтың орнын толтырады. Ресейдегі қандастарымыз бен Қазақстандағы қазақтар арасында байланыстардың солғын тартып жатқандығына жазушы қатты налиды. Ол беттегі ағайынның да Қазақстанға оралу, тіпті ата-жұрт туралы ойлары да көңіл көншітпейді. Оны мына бір детальден көрсек болады: « – Қазақстаныңда не жаңалық? – жеп бір қойды. Қазақстаным демей, Қазақстанның дегені көңіліме дың ете қалса да, сыр бермей:

– Тыныштық, бәрі жақсы, – дедім» [2; 133-134]. Әңгіменің шешімін жазушы жұбайының сөзімен түйіндейді:

«Айтуыңның бәрі орында, ұлттық рухы жоқ, атамекен, Отан дегеннің не екенін білмейтін балалардың болашағы бұлыңғыр ғой. Жаңа шай үстінде әйелдер сөз етіп отырды, ана Сорокинода тұратын жиеннің құдалары бар еді ғой, соның ортаншы қызы негрге тиіп, мұхит асып кетіпті» [2; 134]. Жазушы жүрегі ұлт басына түскен осындай қасіретті көріп қанжылайды, дерттенеді.

Қорытынды

Қорыта келе, Ж. Сүлейменов әңгімелері ұлттық бояуы қанық детальдер мен сөз өрнектеріне толы. Автор әңгімелерінде баяндау тәсілінің жеңіл түрін қолданады. Әңгімелер бір демде, бір леппен жеңіл оқылады. Композициялық, сюжеттік құрылысы жинақы, көркемдік жүйесі мығым, орынсыз суреттеулер мен тәптіштеулер мүлдем жоқ. Автор әңгімелерінде адам өмірі, тағдыры, белгілі бір мәселедегі әрекеттеріне көп мән береді. Сол себептен, автор образдардың ішкі сезімдеріне терең сүнгіп, олардың мінездерінің меруерттерін шебер тізбектейді. Шығармаларындағы тартыс мәселесі де орынды шешімін тапқан. Қорыта айтқанда, Жарасбай Сүйлейменовті Б. Майлин, Ғ. Мүсірепов, Қ. Жұмаділов сынды әңгіме майталмандарының мектебінің бүгінгі таңдағы көрнекті өкілі деп бағалауға болады. Бұл – әдеби дәстүрдің сабақтастығы, жалғастығы. Сонымен қатар, Ж. Сүлейменов – қазақ әңгіме жанрына детективті, шытырман оқиғалы әңгімелер шоғырын қалыптастырған, өзіндік өлшемі мен әдеби қолтаңбасы бар дарынды жазушы. Болашақта, жазушының қазақ прозасының арнасын кеңейтіп, оны жаңа идеялар иірімімен, жаңа көркемдік ағыстармен толықтырады деген үміттемін.

Әдебиет:

1. Классикалық зерттеулер: Көп томдық. Т.15. – Алматы: Әдебиет Әлемі, 2013. – 225 б.
2. Жұмалиев Қ., Қабдолов З., Ахметов З. Әдебиет теориясы. – Алматы, 2014. – 412 б.
3. Сүлейменов Ж. Көмескі із. – Петропавл: Полиграфия, 2006. – 204 б.
4. Сүлейменов Ж. Еменнің иір бұтағы. – Астана: Фолиант, 2007. – 156 б.

References:

1. Klassikalıyq zertteuler: Kөp tomdyq. T.15. – Almaty: Әdebiyet Әleми, 2013. – 225 b.
2. Zhұmaliev Q., Qabdolov Z., Ahmetov Z. Әdebiyet teoriyası. – Almaty, 2014. – 412 b.
3. Sұlejmenov Zh. Kөmeski iz. – Petropavl: Poligrafiya, 2006. – 204 b.
4. Sұlejmenov Zh. Emenniң iir bұtaғы. – Astana: Foliant, 2007. – 156 b.

DOI 10.54596/2958-0048-2023-2-140-145

УДК 801.73

МРНТИ 17.81.99

**О НЕКОТОРЫХ МОДЕЛЯХ ОБРАЗОВАНИЯ ЖАРГОННЫХ ЕДИНИЦ
В ТЕКСТАХ СОВРЕМЕННОЙ ПУБЛИЦИСТИКИ****Киреева Е.В.^{1*}***^{1*}НАО «Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева»,
Петропавловск, Республика Казахстан***E-mail: leninwasi@mail.ru***Аннотация**

В статье рассматриваются морфологические способы образования жаргонных единиц, активно функционирующих в текстах СМИ. Автором охарактеризованы некоторые модели образования жаргонизмов, имеющих место в современной публицистике, выявлены их семантические особенности и специфика функционирования. Установлено, что образование новых жаргонных единиц осуществляется по моделям, существующим в литературном языке. В работе представлены и проанализированы примеры текстов современной публицистики, в которых жаргонизмы используются авторами в прагматических целях.

Ключевые слова: язык, жаргонизм, публицистика, словообразование, языковые модели.

**ҚАЗІРГІ ЖУРНАЛИСТИКА МӘТІНДЕРІНДЕГІ ЖАРГОНДЫҚ БІРЛІКТЕРДІҢ
ЖАСАЛУЫНЫҢ КЕЙБІР ҮЛГІЛЕРІ ТУРАЛЫ****Киреева Е.В.^{1*}***^{1*}КЕАҚ «М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті»,
Петропавл, Қазақстан Республикасы***E-mail: leninwasi@mail.ru***Аңдатпа**

Мақалада медиамәтіндерде белсенді әрекет ететін сленгтік бірліктерді қалыптастырудың морфологиялық әдістері қарастырылады. Автор қазіргі публицистикада орын алып жатқан жаргондарды қалыптастырудың кейбір үлгілеріне сипаттама беріп, олардың мағыналық ерекшеліктері мен қызмет ету ерекшеліктерін ашты. Жаңа жаргондық бірліктердің жасалуы әдеби тілде бар үлгілер бойынша жүзеге асырылатыны анықталды. Бұл мақалада авторлар прагматикалық мақсатта жаргон қолданатын заманауи публицистикалық мәтіндердің мысалдары келтірілген және талданған.

Негізгі сөздер: тіл, жаргон, публицистика, сөзжасам, тілдік модельдер.

**ON SOME MODELS OF THE FORMATION OF SLANG UNITS IN THE TEXTS
OF MODERN JOURNALISM****Kireyeva E. V.^{1*}***^{1*}Non-profit limited company «M. Kozybayev North Kazakhstan University»,
Petropavlovsk, Republic of Kazakhstan***E-mail: leninwasi@mail.ru***Abstract**

The article deals with morphological ways of forming slang units that are actively functioning in media texts. The author characterizes some models of jargon formation that take place in modern journalism, reveals their semantic features and specifics of functioning. It has been established that the formation of new slang units is carried out according to the models that exist in the literary language. The paper presents and analyzes examples of modern journalism texts in which jargon is used by the authors for pragmatic purposes.

Key words: language, jargon, journalism, word formation, language models.

Введение

Практически любая деятельность человека непосредственно связана с языком и, следовательно, отражается в нем, изменяя его лексический состав. Пополнение языка новыми лексическими единицами происходит за счет словообразовательных процессов, ведущих к появлению новых слов на базе уже существующих, а также переосмысления старого значения. Огромное значение для расширения состава языка играет и процесс заимствования из других языков, однако полностью выполнить задачи, которые ставит общество перед языком для обеспечения своих языковых потребностей, возможно только с помощью образования слов по своим «родным» словообразовательным моделям. Эти закономерности касаются не только литературного языка, но и его стилистически сниженного варианта – жаргона.

Актуальность исследования заключается в изучении новейших текстов СМИ с точки зрения их лексического состава, в частности, наличия стилистически сниженной лексики (жаргонизмов), а также установлении наиболее распространенных моделей образования этих единиц.

Методы исследования

Цель исследования определила использование методов описания, сопоставления, сравнительного анализа.

Результаты исследования

Традиционная русская грамматика выделяет морфологический, лексико-семантический, лексико-синтаксический и морфолого-синтаксический способы словообразования.

Наиболее обширное пополнение словаря обеспечивается за счет морфологического способа. «Именно этот способ является богатым, поистине неиссякаемым источником пополнения словаря новыми словами», - отмечает М.У. Сулейбанова [1; 153]. Одной из разновидностей морфологического способа словообразования является *сложение* – образование нового слова путем объединения в одно словесное целое двух и более основ. Анализируя язык современных СМИ как наиболее прогрессивный по отношению к распространению жаргонных новообразований, мы можем наблюдать активное использование сложения. Данным способом образованы жаргонизмы типа *сладковещатели*, *удобопонятность*, *самореклама*, *младореформаторы* [2; 26]. Интересный пример жаргонизма, образованного путем сложения, приводит О.А. Шишкарева при анализе газетного материала: *жабовоз* – название автомобиля, на котором нарисованы жабы: «Таким хитрым способом молодожены, оказывается, протестуют против «жаб» - по терминологии жениха и невесты, женщин, живущих за счет богатых мужчин» [3; 277]. Приведем примеры из современных газетных статей, где встречаются окказиональные образования: «Осторожно, *плиткопад!*» [8]. Окказионализм *плиткопад* возникает на базе сложения двух основ слов – *плитка* и *падать*, по аналогии со словом *листопад* (речь идет об отпадающих с фасадов новых домов керамических плитках). В заглавии статьи «Юаньбол» [9] окказиональное образование состоит из основ *юань* (китайская денежная единица) и *-бол* (вторая часть слов, называющих игры с мячом, – футбол, баскетбол и т.д.). В таком названии имеется двойной смысл: во-первых, речь идет о китайской сборной (в данном случае - по футболу - как ясно далее из статьи), а во-вторых, дается намек на деньги, связанные с этой игрой, которые и становятся определяющим фактором всей игры: «К началу февраля китайские

футбольные клубы потратили на покупку игроков больше, чем ведущие чемпионаты Европы вместе взятые. Так появилась новая футбольная супердержава...» [9]. При помощи сложения образуются не только окказиональные существительные, но и прилагательные: «Госзаказное убийство. Литературы» [10]. Арготическое выражение *заказное убийство*, бытующее в криминальных кругах или свидетельствующее о причастности к ним, получает «государственный статус» в окказионализме *госзаказное убийство*. Данным заголовком автор статьи пытается привлечь внимание читателей к проблеме свободы слова и свободы совести современных писателей: «Стремление казахстанских властей контролировать все сферы общественной жизни наиболее противоречиво выглядит в культуре. Корреспондент «Новой» - Казахстан выяснил, как государство *подмяло* под себя казахстанскую литературу» [10].

Сложение основ от словосочетания «Единая Россия» породило жаргонное новообразование с ярко выраженной негативной окраской – *едрос* (его варианты в языке – *единораст*, *недрос*, *едро*) – приверженец указанной партии. «На некоторые такие плакаты анонимные ... клеят ярко-желтые стикеры «Осторожно, едрос!» Всего в ярославской облдуме 50 мест, ... будут избраны по одномандатным округам» [11], «ЕдРо на одре» [12]. Такие лексемы имеют явную агрессивную и уничижительную коннотацию, поэтому их употребление в текстах СМИ накладывает на автора определенную ответственность: он становится «соучастником» публичной вербальной агрессии. Однако неопределенно-личные конструкции предложения указывают на стремление автора снять с себя ответственность за переданную информацию, стать своеобразным «ретранслятором», таким образом журналист «снимает с себя ответственность за чужие слова, что позволяет ему чувствовать себя свободно, включать в журналистский текст максимально негативные оценки, даже нецензурную брань» [4; 191]. Схожую коннотацию с жаргонизмом *едрос* имеет и лексема *креакл*, образованная от словосочетания «креативный класс» путем сложения и имеющая значение «творческая интеллигенция, разделяющая либеральные взгляды»: «Ну ладно, скажет какой-нибудь недоверчивый «креакл», допустим, в ракетных и ядерных ... потребителя, чем можете похвастать?» [13].

В публицистике имеет место быть другой тип морфологического словообразования – *безаффиксный* способ. Это такой способ, при котором основа глагола или прилагательного становится основой имени существительного без добавления каких-либо аффиксов. Среди других способов образования слов данный способ менее распространен, однако, как отмечает Валгина Н.С., в последнее время [5; 132]. Особенно распространяются безаффиксные формы в профессиональной и жаргонной речи: быть в отпаде, получить отлуп, схлопотать принуд – от основы глагола; безнал, неформал, наив – от основы прилагательного [5; 132]. К примеру, в газете «Время» встречаем заголовок: «Тарифный отлуп» [14] (*отлуп* – от глагола *отлупить* – «сильно бить, хлестать»). Значение быстроты в действии *отлупить* сохраняется и в существительном *отлуп*, в данном контексте имеющем значение «быстрый и неожиданный удар»: «В Шымкенте возросли тарифы на отопление. Правда, к великому огорчению тепловиков, не настолько резко, как им хотелось». В других заголовках встречаем: «Мировой *прикид* министра» [15], «И прическу им, и *прикид*. Актюбинские власти в эти морозные дни взяли под особую опеку местных бомжей» [16], «*Облом* в стиле модерн» [17], «Курортный *облом*» [18], «*Обнал* для фортепиано с оркестром» [19], «Экс-финполовец и руководящий работник банка осуждены за «обнал» почти 4 млрд тенге в Алматы» [20], «Уходим в *безнал*» [21], «Борьба за безнал» [22].

Менее продуктивным способом образования жаргонных единиц является *лексико-синтаксический способ словообразования*. Такой способ подразумевает возникновение новых слов в результате сращения двух или более лексических единиц в одно слово, при котором исходные слова теряют свою самостоятельность и грамматические свойства. Данный способ образования новых жаргонизмов достаточно редко встречается, по сравнению с другими; его можно встретить, например, в русских прозвищах: Хакамода от-Кутюр (от имени И. Хакамады), Маша-Мерседес (Маша Распутина) [6; 21].

Новые окказиональные наименования в современных СМИ появляются на базе сращения в результате переосмысления общественно-политических событий. Примером может служить номинация «крымнаш», появившаяся в прессе в связи с политическими событиями, происходящими в Украине и России. Синтаксическая единица «Крым наш», построенная на предикативных отношениях, вскоре перешла в разряд лексических единиц: «крымнаш» уже расценивается как существительное, которое приобрело другое значение – это уже некодифицированная номинация определенных исторических и политических событий, связанных с переходом Крыма в состав Российской Федерации. Интересно отметить, что по типу новообразования «крымнаш» возникло новое наименование – «курилнаш»: «Курилнаш» ... в августе несколько министров российского правительства один за другим осуществили целую серию десантов на Южные Курилы. Их кульминацией стала поездка туда премьер-министра Дмитрия Медведева, который с предельной ясностью сформулировал позицию России по территориальному вопросу. Москва, заявил он, стремится к развитию отношений с Японией и считает ее важным соседом — но об островах забудьте, они навсегда стали нашими в соответствии с итогами Второй мировой войны» [23]. Долгая историческая дискуссия о принадлежности территории Курил России или Японии и, казалось бы, разрешенная после Второй мировой войны, возрождается в XXI веке и получает в публицистике яркое, экспрессивное и многозначное наименование «курилнаш», однозначно отправляющее к производящему «крымнаш».

Достаточно редко, по сравнению с другими словообразовательными способами, на страницах СМИ появляются окказионализмы, образованные *морфолого-синтаксическим способом*. В результате данного способа новые слова образуются путем перехода слов одного грамматического класса в другой. Примерами могут служить жаргонизмы *кривой* – «некорректно работающий» (об аппаратном обеспечении мобильного телефона); *задумчивый* – «работающий иногда слишком медленно», *хвостатая* – «манипулятор типа мышь» [7; 48]. Так, в газете «Время» находим заголовок: «Мясновидящие» [24]. Окказионализм образован по аналогии со словом *ясновидящие* (возникшего на базе сращения двух единиц – *ясно* и *видящие* и перешедшего в результате субстантивации в разряд существительного). Замена первой основы в окказионализме (*мясн-*) создает комический эффект и передает ироническое отношение автора к ситуации (речь идет о методике определения уровня жизни казахстанцев по «индексу бесбармака», в соответствии с которым «казахстанцы в среднем могут приготовить 45 бесбармаков в месяц, то есть полтора «беша» в день!» [24].

Заключение

Таким образом, в современном публицистическом дискурсе происходит активное словообразование, ведущее к появлению новых жаргонных единиц, нередко имеющих окказиональное происхождение. Проанализировав газетный текст, мы пришли к выводу, что часто авторы используют жаргонные новообразования в прагматических целях: в

качестве оценки происходящего в обществе, иронии, сарказма, привлечения внимания читателя и получения его ответной реакции. Образование новых единиц, имеющих стилистически сниженную окраску, происходит преимущественно по моделям, существующим в русском литературном языке, а преобладающим способом образования является морфологический.

Литература:

1. Сулейбанова М.У. Словообразование и его роль в обогащении лексики русского языка / Гуманитарные и социальные науки. - №4. - 2019. – С. 179-158.
2. Костикова О.Ф. Лингвостилистическая специфика русской публицистики начала XXI века / Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – М., 2008.
3. Шишкарева О.А. Особенности словотворчества в современных нижегородских СМИ / Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского, 2009, № 1, с. 276–281.
4. Скоробач Н.Ю. Способы и особенности средств выражения вербальной агрессии в текстах современных англоязычных СМИ / Известия ВГПУ. Филологические науки. - Самара, 2022. - С. 190-195.
5. Валгина Н.С. Активные процессы в современном русском языке. – М., 2003.
6. Дьяченко В.В. Основные способы образования субстандартных антропонимов в английском и русском языках / Вестник Ставропольского государственного университета, 2007.
7. Ефимова. Происхождение и словообразование жаргона пользователей сотовых телефонов / Вестник Вятского государственного университета. – 2009. – С.47-50.
8. Гузеева М. Осторожно, плиткопад! // Время. Режим доступа: 10.02.2016. <https://time.kz/articles/territory/2016/02/10/ostorozhno-plitkopad> (Дата обращения: 19.03.2023).
9. Мозговой В. Юаньбол // Новая газета. Режим доступа: 12.02.2016 <https://novayagazeta.ru/articles/2016/02/12/67419-yuanbol> (Дата обращения: 19.03.2023).
10. Половинко В. Госзаказное убийство. Литературы // Новая газета. Режим доступа: 18.02.2016 <https://www.novgaz.com/index.php/component/content/?view=featured&start=1715> (Дата обращения: 19.03.2023).
11. Козенко А. Бой с тенью Урлашова // Лента.ру. Режим доступа: 26.08.2013 <https://lenta.ru/articles/2013/08/26/yaroslav/> (Дата обращения: 20.03.2023).
12. Шкляр В. Едро на одре // Лента.ру. Режим доступа: 24.11.2019 <https://novayagazeta.ru/articles/2019/10/24/82475-edro-na-odre> (Дата обращения: 20.03.2023).
13. Фролов С. Непересекающиеся России // Лента.ру. Режим доступа: 29.07.2015 <https://lenta.ru/columns/2015/07/29/russia/> (Дата обращения: 20.03.2023).
14. Мирзаходжаева З. Тарифный отлуп // Время. Режим доступа: 09.00.2008 <https://time.kz/news/archive/2008/09/09/6612>(Дата обращения: 20.03.2023).
15. Кирбетов Т. Мировой прикид министра // Время. Режим доступа: 23.04. 2015 <https://time.kz/articles/zloba/2015/04/23/mirovoj-prikid-ministra> (Дата обращения: 20.03.2023).
16. Молдин А. И прическу им, и прикид // Время. Режим доступа: 05.02.2015 <https://time.kz/search?q=%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BA%D0%B8%D0%B4> (Дата обращения: 20.03.2023).
17. Шумилина Н. Облом в стиле модерн // Время. Режим доступа: 21.12.2016 <https://time.kz/articles/territory/2015/12/21/oblom-v-stile-modern> (Дата обращения: 20.03.2023).
18. Масалёва А. Курортный облом // Время. Режим доступа: 09.11.2022 <https://time.kz/articles/territory/2022/11/09/kurortnyj-oblom> (Дата обращения: 20.03.2023).
19. Бурдин В. Обнал для фортепиано с оркестром // Время. Режим доступа: 24.04.2010 <https://time.kz/news/archive/2010/04/24/15752> (Дата обращения: 20.03.2023).
20. КазТАГ. Экс-финполовец и руководящий работник банка осуждены за «обнал» почти 4 млрд тенге в Алматы // Время. Режим доступа: 23.04.2021 <https://time.kz/news/society/2021/04/23/eks-finpolovets-i-rukovodyashhij-rabotnik-banka-osuzhdeny-za-obnal-pochti-4-mlrd-tenge-v-almaty> (Дата обращения: 20.03.2023).
21. Аимбетова М. Уходим в безнал // Время. Режим доступа: 02.11.2015 <https://time.kz/articles/territory/2015/10/02/uhodim-v-beznal> (Дата обращения: 20.03.2023).
22. Волкова И. Борьба за безнал // Время. Режим доступа: 03.03.2021 <https://time.kz/articles/territory/2021/03/03/borba-za-beznal> (Дата обращения: 20.03.2023).

23. Головин В. Курилнаш // Новая газета. Режим доступа: 16.10.2015 <https://novayagazeta.ru/articles/2015/10/15/66008-171-kurilnash-187>(Дата обращения: 20.03.2023).
24. Байтуkenov Т. Мясновидашие // Время. Режим доступа: 18.12.2015. <https://time.kz/articles/tulegennaya-inzheneriya/2015/12/18/mjasnovidjashie> (Дата обращения: 20.03.2023).

References:

1. Sulejbanova M.U. Slovoobrazovanie i ego rol' v obogashchenii leksiki russkogo yazyka / Gumanitarnye i social'nye nauki. - №4. - 2019. – S. 179-158.
2. Kostikova O.F. Lingvostilisticheskaya specifika russkoj publicistiki nachala HKHI veka / Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata filologicheskikh nauk. – M., 2008.
3. Shishkareva O.A. Osobennosti slovtvorchestva v sovremennyh nizhegorodskih SMI / Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N.I. Lobachevskogo, 2009, № 1, s. 276–281.
4. Skorobach N.Yu. Sposoby i osobennosti sredstv vyrazheniya verbal'noj agressii v tekstah sovremennyh angloyazychnyh SMI / Izvestiya VGPU. Filologicheskie nauki. - Samara. - 2022, S. 190-195.
5. Valgina N.S. Aktivnye processy v sovremennom russkom yazyke. – M., 2003.
6. D'yachenko V.V. Osnovnye sposoby obrazovaniya substandartnyh antroponimov v anglijskom i russkom yazykah / Vestnik Stavropol'skogo gosudarstvennogo universiteta, 2007.
7. Efimova. Proiskhozhdenie i slovoobrazovanie zhargona pol'zovatelej sotovyh telefonov / Vestnik Vyatskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2009. – S.47-50.
8. Guzeeva M. Ostorozhno, plitkopad! // Vremya. Rezhim dostupa: 10.02.2016. <https://time.kz/articles/territory/2016/02/10/ostorozhno-plitkopad> (Data obrashcheniya: 19.03.2023).
9. Mozgovoj V. Yuan'bol // Novaya gazeta. Rezhim dostupa: 12.02.2016 <https://novayagazeta.ru/articles/2016/02/12/67419-yuanbol> (Data obrashcheniya: 19.03.2023).
10. Polovinko V. Goskaznoe ubijstvo. Literatury // Novaya gazeta. Rezhim dostupa: 18.02.2016 <https://www.novgaz.com/index.php/component/content/?view=featured&start=1715> (Data obrashcheniya: 19.03.2023).
11. Kozenko A. Boj s ten'yu Urlashova // Lenta.ru. Rezhim dostupa: 26.08.2013 <https://lenta.ru/articles/2013/08/26/yaroslav/> (Data obrashcheniya: 20.03.2023).
12. Shklyarov V. EdRo na odre // Lenta.ru. Rezhim dostupa: 24.11.2019 <https://novayagazeta.ru/articles/2019/10/24/82475-edro-na-odre> (Data obrashcheniya: 20.03.2023).
13. Frolov S. Neperesekayushchiesya Rossii // Lenta.ru. Rezhim dostupa: 29.07.2015 <https://lenta.ru/columns/2015/07/29/2russia/> (Data obrashcheniya: 20.03.2023).
14. Mirzahodzhayeva Z. Tarifnyj otstup // Vremya. Rezhim dostupa: 09.00.2008 <https://time.kz/news/archive/2008/09/09/6612>(Data obrashcheniya: 20.03.2023).
15. Kirbetov T. Mirovoj prikid ministra // Vremya. Rezhim dostupa: 23.04.2015 <https://time.kz/articles/zloba/2015/04/23/mirovoj-prikid-ministra> (Data obrashcheniya: 20.03.2023).
16. Moldin A. I prichesku im, i prikid // Vremya. Rezhim dostupa: 05.02.2015 <https://time.kz/search?q=%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BA%D0%B8%D0%B4> (Data obrashcheniya: 20.03.2023).
17. Shumilina N. Oblom v stile modern // Vremya. Rezhim dostupa: 21.12.2016 <https://time.kz/articles/territory/2015/12/21/oblom-v-stile-modern> (Data obrashcheniya: 20.03.2023).
18. Masalyova A. Kurortnyj oblom // Vremya. Rezhim dostupa: 09.11.2022 <https://time.kz/articles/territory/2022/11/09/kurortnyj-oblom> (Data obrashcheniya: 20.03.2023).
19. Burdin V. Obnal dlya fortepiano s orkestrom // Vremya. Rezhim dostupa: 24.04.2010 <https://time.kz/news/archive/2010/04/24/15752> (Data obrashcheniya: 20.03.2023).
20. KazTAG. Eks-finpolovec i rukovodyashchij rabotnik banka osuzhdeny za «obnal» pochtii 4 mlrd tenge v Almaty // Vremya. Rezhim dostupa: 23.04.2021 <https://time.kz/news/society/2021/04/23/eks-finpolovets-i-rukovodyashchij-rabotnik-banka-osuzhdeny-za-obnal-pochtii-4-mlrd-tenge-v-almaty> (Data obrashcheniya: 20.03.2023).
21. Aimbetova M. Uhodim v beznal // Vremya. Rezhim dostupa: 02.11.2015 <https://time.kz/articles/territory/2015/10/02/uhodim-v-beznal> (Data obrashcheniya: 20.03.2023).
22. Volkova I. Bor'ba za beznal // Vremya. Rezhim dostupa: 03.03.2021 <https://time.kz/articles/territory/2021/03/03/borba-za-beznal> (Data obrashcheniya: 20.03.2023).
23. Golovnin V. Kurilnash // Novaya gazeta. Rezhim dostupa: 16.10.2015 <https://novayagazeta.ru/articles/2015/10/15/66008-171-kurilnash-187>(Data obrashcheniya: 20.03.2023).
24. Bajtukenov Т. Myasnovidyashchie // Vremya. Rezhim dostupa: 18.12.2015. <https://time.kz/articles/tulegennaya-inzheneriya/2015/12/18/mjasnovidjashie> (Data obrashcheniya: 20.03.2023).

DOI 10.54596/2958-0048-2023-2-146-154

UDK 82-31

IRSTI 17.82.31

INTERTEXTUALITY IN R. ZELAZNY “NIGHT IN THE LONESOME OCTOBER”**Pismenyuk A.B.^{1*}, Khismatullina A.N.¹**^{1*}*Non-profit limited company “M. Kozybayev North Kazakhstan University”,
Petropavlovsk, Republic of Kazakhstan***E-mail: abpismenyuk@ku.edu.kz***Abstract**

This article delves into the concept of intertextuality in R. Zelazny’s novel, “Night in the Lonesome October.” It examines the presence and significance of intertextual elements within the narrative, showcasing how Roger Zelazny skillfully incorporates references to other works, myths, and cultural elements. Through these examples, the article demonstrates how intertextuality enriches the thematic depth and engages readers in broader cultural and literary discussions. The inclusion of insights from prominent researchers in the field enhances the theoretical framework, providing a comprehensive understanding of intertextuality in literature. The article concludes by reflecting on the overall importance of intertextuality in R. Zelazny’s work, highlighting its impact on the narrative’s meaning and its ability to invite readers into a captivating exploration of literature, mythology, and human imagination. This article serves as a valuable resource for scholars, enthusiasts, and anyone interested in understanding the intricate layers of intertextuality within “Night in the Lonesome October” and its broader implications.

Keywords: intertextuality, narrative, meaning, cultural discourse, references, allusions, literary theory.

**Р. ЖЕЛАЗНЫЙДЫҢ «ЖАБЫРҚАҢҚЫ ҚАЗАНДАҒЫ ТҮН» РОМАНЫНДАҒЫ
ИНТЕРТЕКСТУАЛДЫҚ****Письменюк А.Б.^{1*}, Хисматуллина А.Н.¹**^{1*}*КЕАҚ «М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті»,
Петропавл, Қазақстан Республикасы***E-mail: abpismenyuk@ku.edu.kz***Аңдатпа**

Бұл мақалада Р. Желазныйдың «Жабырқаңқы қазандағы түн» романындағы интертекстуалдылық концепциясы қарастырылады. Мақалада баяндаудағы интермәтіндік элементтердің болуы мен маңызы зерттеліп, Роджер Желазный басқа шығармаларға, мифтерге және мәдени элементтерге сілтемелерді қалай шебер енгізгенін көрсетеді. Осы мысалдарды пайдалана отырып, мақала интермәтіндіктің тақырыптық тереңдікті қалай байытатынын және оқырмандарды кеңірек мәдени және әдеби пікірталастарға тартатынын көрсетеді. Осы саладағы көрнекті зерттеушілердің идеяларын біріктіру әдебиеттегі интермәтіндік ұғымды жан-жақты түсінуді қамтамасыз ете отырып, теориялық шеңберді кеңейтеді. Мақала Р.Желазный шығармашылығындағы интертекстуалдылықтың жалпы маңыздылығы туралы ой толғаумен аяқталады, оның оқиғаның мағынасына ықпалын және оқырмандарды әдебиетті, мифологияны және адам қиялын қызықты зерттеуге шақыру қабілетін атап өтеді. Бұл мақала ғалымдар, энтузиастар және «Жабырқаңқы қазандағы түн» романындағы интермәтіндіктің күрделі қабаттарын және оның кең мағыналарын түсінуге қызығушылық танытатын кез келген адам үшін құнды ресурс ретінде қызмет етеді.

Түйін сөздер: интертекстуалдық, баяндау, мағына, мәдени дискурс, сілтемелер, аллюзия, әдеби сын.

**ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТЬ В РОМАНЕ Р. ЖЕЛАЗНЫ
«НОЧЬ В ТОСКЛИВОМ ОКТЯБРЕ»**

Письменюк А.Б.^{1*}, Хисматуллина А.Н.¹

*^{1*}НАО «Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева»,
Петропавловск, Республика Казахстан*

*E-mail: abpismenyuk@ku.edu.kz

Аннотация

В данной статье рассматривается концепция интертекстуальности в романе Р. Желязны «Ночь в тоскливом октябре». Исследуется наличие и значение интертекстуальных элементов в повествовании, которые демонстрируют умелое включение Роджером Желязны разнообразных аллюзий к другим произведениям литературы, мифам и культурным элементам. С помощью примеров статья демонстрирует, как интертекстуальность обогащает тематическую глубину повествования и вовлекает читателей в более широкие культурные и литературные дискуссии. Включение в статью идей выдающихся исследователей в этой области расширяет теоретическую основу, обеспечивая всестороннее понимание интертекстуальности в литературе. Статья завершается размышлениями об общей важности интертекстуальности в творчестве Р. Желязны, подчеркивая ее влияние на смысл повествования и ее способность приглашать читателей к увлекательному исследованию литературы, мифологии и человеческого воображения. Эта статья служит ценным ресурсом для ученых, энтузиастов и всех, кто интересуется пониманием сложных слоев интертекстуальности в «Ночь в тоскливом октябре» и ее более широких смыслов.

Ключевые слова: интертекстуальность, нарратив, смысл, культурный дискурс, референции, аллюзии, литературоведение.

Introduction

Roger Zelazny's "Night in the Lonesome October", first published in 1993, is an intriguing novel that captivates readers with its intricate storytelling and imaginative world. However, beneath the surface of this enchanting tale lies a rich tapestry of intertextuality, combining together great amount of literary references, myths, and historical allusions. In this article, we dive deeper into the realm of intertextuality to explore the layers of meaning, concepts and connections that arise from the interplay between R. Zelazny's work and the broader literary landscape.

Intertextuality, a concept at the heart of literary analysis, refers to the giant and constantly growing web of relationships between texts. It includes the delicate mixture of concepts, themes, and forms, creating a peculiar dialogue that spans a wide range of literary text components. Through intertextuality, authors engage in a dynamic conversation with other authors, their works, and readers of different times, building up a strong palette of cultural and literary references to enrich their own narratives or to find new angles of view on the classic stories, characters and representations of the universal concepts.

"Night in the Lonesome October" is a bright example of intertextuality in modern literature. Within its pages, R. Zelazny skillfully introduces allusions to other works of literature, references to myths and folklore, and hints to popular culture and historical events. These intertextual elements are used not as just author's respect to predecessors in literature and history. They help to deepen the story's meaning, invite readers to be active participators in a much wider literary discourse, and contribute to the novel's aesthetic and thematic coherence.

Throughout this article, we will explore the intertextual tapestry woven by R. Zelazny in "Night in the Lonesome October." We will examine the key intertextual references found within

the novel, analyze their purpose and effect, and uncover the general thematic and symbolic significance they hold.

By unraveling the intertextual layers of “Night in the Lonesome October,” we aim to broaden our understanding of R. Zelazny’s masterful storytelling and appreciate the interplay between literature, culture, and the human imagination.

Research methods. The following research adopts a discourse analysis to investigate the presence and significance of intertextual elements in the narrative. Intertextuality’s enrichment of the narrative and its invitation to engage with broader cultural and literary discourse are examined. The study incorporates references to prominent researchers in the field to establish a solid theoretical framework for understanding intertextuality’s implications in literary analysis. Specific examples from the novel are examined to illustrate R. Zelazny’s use of intertextuality, enhancing readers’ comprehension of the layers of meaning and thematic resonance in the narrative. The article concludes by emphasizing intertextuality’s significance in R. Zelazny’s work, deepening the narrative’s meaning and encouraging readers to explore the realms of literature, mythology, and human imagination. Through a discourse analysis this article provides important insights into the intertextual aspects of “Night in the Lonesome October,” making it a valuable resource for scholars, enthusiasts, and those interested in intertextuality and R. Zelazny’s literary contributions.

Research results. The novel “Night in the Lonesome October” by R. Zelazny is introduced as the focus of the study. The significance of intertextuality in literature is highlighted, acknowledging its role in creating connections and enriching narratives. An overview of the main points to be discussed in the article is provided, setting the stage for further exploration.

Intertextuality is defined as a key concept in literary analysis, emphasizing its relevance in understanding the relationships between texts. The concept of intertextuality as a dialogue between authors, works, and readers is explained, highlighting its dynamic nature and its impact on the interpretation of literary works.

Key intertextual references in the novel are identified, including literary allusions, references to myths and folklore, as well as connections to popular culture or historical events. The purpose and effect of these intertextual references are analyzed, considering how they enhance the story, deepen the meaning, and provide additional layers of interpretation. The engagement of the reader and the contribution of these intertextual elements to the overall narrative are explored.

The research results provide insights into the intertextual aspects of “Night in the Lonesome October,” demonstrating how R. Zelazny employs intertextuality to create connections, deepen meaning, and engage readers in a broader cultural and literary discourse. The analysis showcases the significance of intertextuality in enhancing the narrative experience and contributing to the interpretation of the novel.

Discussion. Intertextuality is a concept that lies at the heart of literary analysis, facilitating a deeper exploration of the intricate relationships between texts. By understanding the nature and significance of intertextuality, we can fully appreciate the layers of meaning and connections that arise within a work of literature such as “Night in the Lonesome October.” Let us delve into this concept and draw upon the insights of two prominent researchers in the field.

According to Roland Barthes, a renowned literary theorist, intertextuality creates a vast network of references that transcend individual texts. In his work “The Death of the Author,” originally published as an essay in 1967, Barthes asserts that every text is a “tissue of quotations drawn from the innumerable centers of culture” [1, p. 146]. He suggests that no text exists in

isolation, but rather, it is woven into a complex structure of other texts, constantly referring to them. This intertextual web enriches the reading experience, as readers can uncover hidden layers of meaning by recognizing and interpreting these textual connections.

Building upon R. Barthes' ideas, Julia Kristeva, a prominent psychoanalytic literary theorist, expands the concept of intertextuality to embrace the idea of interdiscursivity. In her influential work "Desire in Language: A Semiotic Approach to Literature and Art," J. Kristeva argues that intertextuality is not limited to the realm of literature but extends to various types of texts, discourses and signifying systems within society. She emphasizes that texts are constructed through the interplay of diverse cultural, historical, and ideological elements, which shape their meaning and invite readers to navigate the intertextual maze [2, p. 160].

In other words, intertextuality is a kind of dialogue between texts, what was also mentioned by M.M. Bakhtin in his 1924 work "The problem of content, material and form in verbal artistic creativity", where he reflects on the ideas that the writer, in the process of creating a work, relies not only on the present reality, but also on different texts: both contemporary and those, created by his/her ancestors [3, p. 35]. Thus, an intertext is created, that is, where a polyphonic interaction of texts takes place. It can also be expressed in the form of the author's opposition to multifarious cliches, already existing forms of literature and stereotypes in an effort to create something new and unique, and sometimes even ridicule the existing one.

Applying these insights to "Night in the Lonesome October," we can discern the strings of intertextuality skillfully woven by R. Zelazny into his picture of the world, presented in the story. The novel is filled with literary allusions, referencing works such as Mary Shelley's "Frankenstein" and Bram Stoker's "Dracula." These references not only show respect to these classic texts but also provides R. Zelazny's narrative with layers of meaning that resonate with the themes and motifs explored in his own work.

Moreover, R. Zelazny draws upon myths, folklore, and religious texts, entwining them with the canvas of his storytelling. These intertextual references serve as touchstones, imbuing the narrative with a sense of mythic resonance and archetypal depth. They invite readers to draw connections between various cultural narratives and to uncover hidden symbolic meanings within the story. Now, readers not only define the way the author perceives, but accept well-known literature, cultural and historical phenomena as an intricate three-dimensional conceptual representation of the world.

Furthermore, R. Zelazny's intertextual engagement extends beyond the realm of literature and folklore. He incorporates references to popular culture and historical events, creating a previously mentioned multi-dimensional reading experience. In the concluding article of the edition of the novel by "Eksmo" publishing house Alexandra Zlotnitskaya distinguishes tight entwinement of some literary references with their most popular and influencing presentations in the cinematographic world [4, p. 244]. Thus, all these references act as signposts that anchor the novel within specific socio-cultural context, adding richness and depth to the narrative while inviting readers to reflect on the intersections between fiction and reality.

By understanding the concept of intertextuality and drawing upon the insights of researchers like Roland Barthes, Julia Kristeva and Mikhail Mikhailovich Bahtin, and contemporary philologists as Alexandra Zlotnitskaya we gain a deeper appreciation for the interplay of texts within "Night in the Lonesome October." The intertextual references in the novel not only serve as threads that connect it to a wider literary tradition but also invite readers to participate in a broader cultural and intellectual dialogue.

"Night in the Lonesome October" by R. Zelazny is a treasure trove of intertextual references, where the author masterfully weaves together literary allusions, myths, and

historical connections. By examining these intertextual elements, we can uncover the purpose, effect, and thematic significance they bring to the narrative, as well as appreciate R. Zelazny's skill in crafting a multi-layered story.

One notable intertextual aspect of the novel is R. Zelazny's extensive use of literary allusions. For instance, the character of Snuff, the protagonist's loyal animal companion, evokes the spirit of Mary Shelley's iconic creation, Frankenstein's monster. R. Zelazny cleverly subverts this reference by imbuing Snuff with intelligence, loyalty, and a distinct personality, thus challenging the preconceived notions associated with Shelley's monster.

At this time, his master, Jack, shares similarities with the character of Victor Frankenstein from Mary Shelley's classic novel "Frankenstein." Both Jack and Victor are portrayed as brilliant and ambitious individuals with a penchant for scientific experimentation and a desire to create something extraordinary. They both possess a certain level of genius and possess the ability to manipulate and harness natural forces for their own purposes.

Furthermore, the themes of creation, monstrosity, and the blurred lines between life and death are prominent in both "Night in the Lonesome October" and "Frankenstein." Victor Frankenstein's creation of the monster, who is both feared and pitied, echoes the theme of bringing life to something unnatural and the consequences that follow. Similarly, Jack's involvement in the ritual of opening doors to alternate dimensions and his interactions with other creatures in the story reflect a similar exploration of the boundaries between life and death, creation and destruction what is revealed gradually, throughout the story, and it is spoken about openly at the very end of the novel:

"Those of us who remain will gather atop the hill at midnight. We will bring kindling, and we will cooperate in the building of a big fire. <...> Forces will wrestle within it, play about it, giving to it a multicolored nimbus, and occasionally causing it to produce musical sounds and wailings amid its crackling and popping. Then we will position ourselves in an arc before the thing our divinations have shown us to be the Gateway – which we have already determined to be the stone bearing the inscription. The openers and their friends will stand at one end of the arc, the closers at the other. <...> Jill holds the Opening Wand, my master [Jack] the Closing Wand." [5, p. 254]

The intertextual connection between Jack and Frankenstein allows readers to draw parallels and find deeper layers of meaning. By referencing Frankenstein, Zelazny enhances the characterization of Jack and explores the complex ethical and philosophical questions surrounding the pursuit of scientific knowledge, the limits of human ambition, and the potential consequences of playing god.

Overall, the connection between Jack from "Night in the Lonesome October" and Frankenstein lies in their shared characteristics, thematic elements, and the exploration of the moral and existential dilemmas associated with creation and the boundaries of life and death. It is through this intertextual connection that R. Zelazny expands the narrative and invites readers to engage with broader literary and philosophical discourses.

Thus, through this audacious intertextual reference, R. Zelazny explores themes of identity, companionship, and the nature of monstrosity in a fresh and thought-provoking manner.

Another intertextual thread can be found in R. Zelazny's nod to Bram Stoker's "Dracula." The presence of the Count in "Night in the Lonesome October" serves as a homage to the vampire legend, but R. Zelazny introduces a twist by portraying Dracula as an ally to Jack and the forces of good in the final of the story:

“... the Count stood at Jack’s side, smiling a totally evil smile. He laid his left hand – the dark ring visible upon it – upon Jack’s right shoulder.

– I stand with him, – he said, – to close you out.

Vicar Roberts stared at him and licked his lips.

– I would think one of your sort more inclined to our view in this matter, – the vicar stated.

– I like the world just the way it is, – said the Count.” [5, p. 274]

This intertextual reference not only adds depth to the character of Dracula but also creates a thematic parallel between light and darkness, blurring the lines between hero and villain, rising a question of divisive points of view. R. Zelazny’s intertextual engagement with B. Stoker’s classic work enriches the narrative and prompts readers to reconsider their assumptions about familiar literary characters, deepen and broaden the character’s identity.

In addition to literary allusions, R. Zelazny incorporates references to myths and folklore. For instance, the presence of the full moon and the ancient rituals performed by the characters evoke the imagery of werewolf mythology. Through intertextuality, R. Zelazny taps into the collective cultural understanding of werewolves, infusing the narrative with a sense of primal power and the juxtaposition of the human and animal nature. This intertextual layer deepens the exploration of transformation, duality, and the blurred boundaries between the natural and the supernatural, real and unreal, refreshing hackneyed vision of natural phenomena.

R. Zelazny skillfully incorporates historical references and popular culture allusions into the fabric of the story. For example, the mention of the infamous Jack the Ripper, the notorious serial killer from Victorian London, adds an air of historical authenticity and intrigue to the narrative. The allusion to this character is brightly evident from the scene of Jack’s meeting with the criminals dismembering animals on someone’s order:

“The others picked up scalpels, also.

– I’d guess you’ve never met a man as really knows how to cut, – the beefy one said, advancing now.

Dzzp! It was into him, and that funny light came into his eyes, and his hand came out of his pocket and captured starlight traced the runes on the side of his blade.

– Well-met, – Jack said then, through the teeth of his grin, and he continued to walk straight ahead.” [5, p. 202]

By incorporating this historical reference, R. Zelazny not only grounds the story in a specific time period but also taps into the cultural fascination with unsolved mysteries and the darker aspects of human history.

Furthermore, R. Zelazny includes popular culture references, such as nods to famous detective fiction and horror films. Although such a popular character as Sherlock Holmes appears only occasionally in this novel, he also provides readers with a historical anchor. Moreover, the appearance of this person is to be expected by the readers, who has already, thanks to Jack, set the time frame for the story. Thus, intertextuality in this work is not only a tool in the hands of a skilled author: at a certain stage, the interweaving of allusions begins to impose conditions in order for the level of intertextuality to be evenly distributed throughout the main narrative.

Surprisingly, Roger Zelazny not only pays tribute to English culture, but also does not turn away from those foreign characters, due to which the novel expands geographically, while remaining limited to one locality on a map. A reference to the historical personality of the Russian peasant Grigory Rasputin would be faded without reference to the mystical image of this man, who, nevertheless, in R. Zelazny’s work reveals the theme of the real in the illusory, and the topic of a real human in the world of monsters and supernatural forces.

Moreover, coming back to the identity of the main character in “Night in the Lonesome October” by Roger Zelazny, we accept that there is a strong connection between the character of Jack and the concept of a Jack-o’-lantern. In the context of the novel, Jack is depicted as a pivotal character, a mysterious and complex protagonist who embarks on a journey surrounded by supernatural elements. The connection to the Jack-o’-lantern comes from the character’s association with Halloween and the folklore surrounding it.

The first lines of the story support this idea:

“Jack is under a curse from long ago and must do much of his work at night to keep worse things from happening. I keep watch while he is about it. If someone comes, I howl.

We are the keepers of several curses and our work is very important. I have to keep watch on the Thing in the Circle, the Thing in the Wardrobe, and the Thing in the Steamer Trunk – not to mention the Things in the Mirror.” [5, p. 7]

A Jack-o’-lantern is a carved pumpkin with a light source inside, often associated with Halloween and the folklore of wandering spirits or will-o’-the-wisps. The flickering light within the pumpkin strongly symbolizes the boundary between the natural and supernatural worlds. So, the connection between Jack and the Jack-o’-lantern in the novel can be interpreted symbolically. Both entities represent a bridge between the mundane and the supernatural realms. Jack, with his mysterious nature and his involvement in the occult, embodies the spirit of Halloween and the enigmatic atmosphere that permeates the story.

Through this distinct connection, R. Zelazny highlights the sense of mystique and the intertwining of mythical elements within the narrative. The accuracy of the allusion to this character from English folklore is also supported by the engagement of such a fascinating female character as Jill. Jill is depicted as a clever and resourceful character, often serving as a counterpart to Jack’s actions. She is portrayed as having a deep understanding of the occult and the mystical events taking place around them. Jill’s knowledge and abilities contribute to their shared mission, which unfolds gradually throughout the novel.

While Jill’s exact nature and backstory may vary depending on the reader’s interpretation, she is generally portrayed as an essential ally to Jack, working alongside him to navigate the intricate web of supernatural occurrences and intertextual references that populate the narrative. The following abstract from the novel showcases that together, Jack and Jill form a dynamic duo, balancing each other’s strengths and weaknesses as they unravel the mysteries of the October events, as well, as their animal companions, what is openly presented at the very end of the story:

“– Hi, cat, – I said. – I’ll buy you that drink yet.

– Hi, dog, – she said. – I think I’ll let you.

Jack and Jill went down the hill. Gray and I ran after.” [5, p. 285]

It is noteworthy that the novel symbolically and intertextually ends with a modified line of a poem from “Tales of Mother Goose”, a collection of English traditional nursery rhymes and children’s stories:

“Jack and Jill went up the hill

To fetch a pail of water;

Jack fell down and broke his crown,

and Jill came tumbling after.” [6, p. 53]

Together, these allusions serve as playful Easter eggs for readers who are familiar with these works, adding an extra layer of enjoyment and creating a sense of camaraderie between the author and the audience. Through these intertextual connections, R. Zelazny invites readers to participate in a shared cultural conversation and deepen their engagement with the narrative.

In “Night in the Lonesome October,” R. Zelazny utilizes intertextuality to enrich the story, expand its thematic scope, and engage readers on multiple levels. By drawing upon literary allusions, myths, historical events, and popular culture references, R. Zelazny creates a tapestry of intertextuality that enhances the narrative of “Night in the Lonesome October.” These intertextual elements serve several purposes within the novel.

Firstly, intertextuality deepens the story’s meaning by providing layers of interpretation. The literary allusions to Frankenstein and Dracula, for example, invite readers to reconsider familiar characters and themes through R. Zelazny’s unique perspective. By subverting expectations and offering fresh insights, R. Zelazny adds complexity to the narrative, prompting readers to question their preconceived notions and engage in a deeper exploration of the characters and their motivations.

Secondly, intertextual references contribute to the overall aesthetic and thematic coherence of the novel. The interplay between the mythical resonances of werewolf lore, the historical backdrop of Victorian London, and the atmospheric elements of horror films creates a distinct atmosphere that permeates the narrative. These intertextual layers enhance the reader’s immersion in the story, evoking emotional responses and enriching the reading experience.

Furthermore, intertextuality in “Night in the Lonesome October” fosters a sense of interconnectivity between different cultural and literary traditions. By weaving together diverse references, R. Zelazny invites readers to engage in a broader literary discourse. Whether it is recognizing the parallels between characters and themes in different works or delving into the historical and cultural contexts that underpin the intertextual references, readers are encouraged to explore the wider tapestry of human creativity and storytelling.

However, it is important to acknowledge that intertextuality also presents challenges for readers. According to the funnel approach, presented in V.A. Kukhareenko’s book “Text Interpretation”, it requires a certain level of literary and cultural literacy to fully appreciate the intertextual nuances and connections in every piece of literary work [7, p. 11]. For those who are unfamiliar with the referenced works or cultural contexts, some of the deeper layers of meaning may remain elusive. Nevertheless, even for readers who may not grasp every intertextual reference, this novel still offers an engaging and immersive story on its own merits.

Therefore, intertextuality is a vital aspect of R. Zelazny’s “Night in the Lonesome October.” Through literary allusions, mythological references, historical connections, and popular culture nods, Roger Zelazny weaves a complex intertextual fabric that enriches the narrative, adds depth to its significance, and encourages readers to engage in a wider cultural and literary conversation. Through active engagement with these intertextual components, readers have the opportunity to uncover concealed levels of interpretation, fully grasp the thematic echoes, and embark on a captivating voyage through the intertwined domains of literature, mythology, and the boundless realm of human imagination.

Conclusion

In conclusion, “Night in the Lonesome October” by R. Zelazny is a captivating example of intertextuality in literature. By skillfully incorporating literary allusions, myths, historical references, and popular culture nods, R. Zelazny creates a multi-layered narrative that engages readers on multiple levels.

Through intertextuality, R. Zelazny deepens the story’s meaning and expands its thematic scope. The literary allusions to works like Frankenstein and Dracula, Holmes and Jack the Ripper and different folkloric characters like Jack-o’-lantern provide fresh perspectives on familiar characters and themes, challenging readers’ expectations and prompting deeper

exploration. The incorporation of myths and folklore adds a mythical resonance, while historical and popular culture references ground the narrative and evoke a sense of time and place.

Intertextuality in “Night in the Lonesome October” also contributes to the novel’s aesthetic and thematic coherence. The interplay between different intertextual elements creates a distinct atmosphere that immerses readers in the story’s world. It evokes emotional responses, enriches the reading experience, and reinforces the thematic motifs explored throughout the narrative.

Furthermore, intertextuality fosters a sense of interconnectivity between texts, cultures, and readers. By drawing upon a diverse range of references, R. Zelazny invites readers to participate in a broader literary discourse. It encourages readers to explore the wider tapestry of human creativity, engage with different traditions, and appreciate the depth and richness of intertextual connections.

In the end, the intertextuality in “Night in the Lonesome October” enriches the novel, stimulates intellectual curiosity, and invites readers to embark on a journey of exploration and interpretation. By unraveling the intricate web of intertextual references, readers can uncover hidden meanings, appreciate the thematic resonances, and experience the power of intertextuality in shaping and enhancing the literary landscape.

References:

1. Barthes R. (1977) *The Death of the Author // Image, music, text*. London: Fontana.
2. Kristeva J. (1980) *Desire in Language: A Semiotic Approach to Literature and Art*. Columbia University Press.
3. Бахтин М.М. (1986) *Эстетика словесного творчества*. Издание 2-е. - М.: Искусство.
4. Злотницкая А. (2021) *Открывающие, закрывающие и их тени в нашем мире. Послесловие «Ночь в Тоскливом Октябре»*. - М.: Эксмо.
5. Кухаренко В.А. (2019) *Интерпретация текста*. - М.: ФЛИНТА.
6. Zelazny R. (2014) *Night in the Lonesome October*. Chicago Review Press; Unabridged edition. (Original work published 1993)
7. Gliori D. (2000) *The Dorling Kindersley book of nursery rhymes*. DK Publishing.

DOI 10.54596/2958-0048-2023-2-155-160

ӘОЖ 81.373

ҒТАМА 61.21.47

ТҰРМЫСТЫҚ СИПАТТА ТАҢБАЛАНҒАН ЛЕКСИКАНЫҢ ҰЛТТЫҚ НЕГІЗІ

Синбаева Г.К.^{1*}, Акпанова Г.К.¹

^{1*}КЕАҚ «М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті»,

Петропавл, Қазақстан Республикасы

*E-mail: gsinbaeva@mail.ru

Аңдатпа

Бұл мақалада адамның күнделікті тұрмыста пайдаланатын заттарының, бұйым атауларының тұрмыспен тікелей байланыстылығы қарастырылып, ғалымдар пікірі сараланады, тұрмыстық лексика атауларының лексикалық типтері, үлгілері, жасалу жолдары көрсетіліп, семантикалық кеңістіктегі лингвистикалық бірліктер ретіндегі мәні, лексикалық жүйесі, тілдік қолданыстағы қызметі анықталады. Ұлттық таным тұрғысынан ошақ сөзіне түсінік беріледі.

Түйінді сөздер: сөздің семантикалық аспектісі, тіл, таңба, тұрмыстық лексика, тұрмыс дәрежесі, дәстүрлі колөнері, тұрмыстық қолданыстағы сөздер, тұрмыстық атаулар, семантикалық кеңістік, ұлттық таным.

НАЦИОНАЛЬНАЯ ОСНОВА МАРКИРОВАННОЙ ЛЕКСИКИ БЫТОВОГО ХАРАКТЕРА

Синбаева Г.К.^{1*}, Акпанова Г.К.¹

^{1*}НАО "Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева",

Петропавловск, Республика Казахстан

*E-mail: gsinbaeva@mail.ru

Аннотация

В данной статье рассматривается непосредственная связь предметов, наименований изделий, используемых человеком в быту, с бытом, ранжируется мнение ученых, указываются лексические типы, модели, способы создания наименований бытовой лексики, определяется сущность, лексическая система, функция языкового функционирования как лингвистических единиц в семантическом пространстве. С точки зрения национального познания дается толкование слова очаг.

Ключевые слова: семантический аспект слова, язык, символ, бытовая лексика, бытовая степень, традиционные ремесла, слова бытового употребления, бытовые названия, смысловое пространство, национальное познание.

THE NATIONAL BASIS OF MARKED VOCABULARY OF A DOMESTIC NATURE

Isinbayeva G.K.^{1*}, Akpanova G.K.¹

^{1*}NAO "North Kazakhstan University named after M. Kozybayev",

Petropavlovsk, Republic of Kazakhstan

*E-mail: gsinbaeva@mail.ru

Abstract

In this article, the direct relationship of the names of objects, products used by a person in everyday life with everyday life is considered, the opinion of scientists is differentiated, lexical types, patterns, ways of creation of household vocabulary names are shown, the essence, lexical system, linguistic functioning as linguistic units in the semantic space is determined. From the point of view of national knowledge, the word hearth is interpreted.

Keywords: semantic aspect of the word, language, character, household vocabulary, degree of living, traditional crafts, words of household use, household names, semantic space, National cognition.

Кіріспе

Кез келген халықтың лексикасын зерттеу аса өзекті мәселелердің бірі. Әрбір халықтың мәдени және әдеби ерекшеліктері оның тілдік деңгейі арқылы көрініс береді. Яғни, жекелей ұлттың тілін зерттеу арқылы оның дүниетанымы, психологиялық көзқарасы, ұлттық мәдениетінен хабар аламыз. Міне, сондықтан да әрбір ұлттың ұлттық құндылықтарына сәйкес тілдік деңгейі де анықталады.

Тілдің ұлттық қарым-қатынас кезіндегі маңызды құрал екенін ескеретін болсақ, оның қаншалықты дәлелдеуді қажет ететіндігі – шынайылыққа негізделеді. Тіл тарихы, ұлт тарихы сынды дүниелер – этностың, жалпы әлемнің даму жолын, құпия сырларын ашуға септігін тигізеді. Дәл мұндай ұлттық қазынаны – психология мен этнография сынды ғылымдардың жетекші сұрақтары басшылыққа алынады.

Кез келген халықтың рухани болмысы, танымдық деңгейі оның тілінде жасырынады. Қаншама тарихи кезеңдерді басынан кешсе де, оның түп тамыры күнделікті өмірдегі тұрмыс-тіршілігіндегі ұстанған заттары мен мәдени құндылықтары арқылы сабақтасып жатады. Академик Ә. Қайдар сөз етіп кеткен «тіл әлемі» болмаса «тіл феномені» атты ұғымдар ұлттың өзін-өзі тану және өзге тану аспектілерінде қаралады. Дәл осы ұғымның ауқымына тіл – мәдениет – таным сынды 3 категория жатады.

Бұл тұжырымға сәйкес, тіл білімі ғылымында тілді қарым-қатынас құралы ретінде қабылдап, оның танымдық қызметін, мәдени өрісін айрықша аша түсу ондағы басты қағида. Сезім, парасат, саналы ой – адам бойындағы ең ерекше құндылық болса, оны қоршаған орта құштарлығында таныту дүниедегі заттар мен құбылыстардың бейнесін қабылдап, ақпарат жинау арқылы туындайды. Сондықтан да, таным – құбылыстар мен заттардың сыртқы орта әсерінен бейнеленуінің қайшылыққа толы күресі.

Зерттеу әдістері

Тіл, халықтың сол тілде ойлап, сол тілде сөйлейтін ұлттық психологиясы мен мәдениетінің көрінісі. Себебі, тіл жалпы әлемнің құрастырушысы, оған үңілмей өмір сүре алмайды. Бұл мәселелерді В. Гумбольдт тілдің антропологиялық мәселелері төңірегінде қарастырып, оның өзгешелігін рухани болмысынан ажырататындығын түсіндіреді.

Зерттеу нәтижелері

Зерттеушілер ерекше ұлттық сипатқа ие тілдік ұжымдық дүниетанымдық көзқарастарға емес, ойлау қабілетіне мән берген жөн екендігін алға тартады. Сан түрлі зерттеу еңбектерінде, жалпыхалықтық лингвомәдени түсініктеме жүйелері жатыр. Адамдардың қызметі, магистралдық бағыттары, қоршаған ортаның қабылдау механизмінің тұтастығы қарастырылады.

Сөздердің лексикалық семантикасын зерттеуші ғалымдар мәдениет пен тілдің жақын тұстарын бір арнаға ұштастырды. Олар тілдің семантикалық жүйесін жеке элементтері арқылы сәйкестендіріп, қоғамның этномәдени ұлттық ақпараттардан тұратындығын айтты.

Сөздің семантикалық аспектісін ұлттық-мәдени негізде зерттеушілер В.Г. Костомаров пен Е.М. Верещагин тіл біліміне «лингвоелтану» ғылымын алып келді. Ал, ағылшын тілінде Г.Д. Томахин орыс тілі материалдарының негізінде ғылымның жалғасын тапты.

Қазақ халқының мәдени мұрасы археолог, этнограф, тарихшы, тілші және әжебиеттанушы ғалымдар тарапынан ұзақ уақыт бойы зерттеліп келеді. Тәуелсіздік алған кезеңнен бастап, әдебиетіміз бен мәдениетіміз ғылыми сүзгіден өтіп, рухани және материалдық құндылықтарымыз қайтадан жаңғырды. Кез келген халықтың тұтас

мәдениетін игеріп, танып білуде, бүгінгі күннің тигізер әсері мол. Ұлттық әдебиетіміз бен оның ерекшеліктері жайлы аса қажетті деректерді тіл арқылы анықтаймыз.

Тіл – тек қана қарым-қатынас үшін қолданылмайды. Ол жалпы адамзат болмысын, мәдени және әдеби көрсеткішінен де тысқары өмір сүре алмайтын таңбалаушы фактор. Адам баласының барлық өмірі таңбадан тұрады. Болмысының өзі тілдік әрі таңбалық. Яғни, адам бір уақытта таңбалайды, талдайды және тудырады. Нақтырақ айтқанда, дәл қазіргі қоғамға тіл, таңба мәселесіне және оның мәдени ортаға әсерінен туындайды. Яғни, тіл тек қана денотативті (сигнал, белгі) емес, коммуникация, коннотативті (идеологиялық, әлеуметтік, мәдени) құрал болып есептеледі. Себебі, кез келген тілде сол халықтың өмірі, тіршілігі, болмысы, жалпы тұтас тарихы өмір сүреді.

Десек те, осы арада ескеретін жайт – шығыс көшпенділер мәдениетінің түсінігі табиғат үйлесімділігіне әсер етеді. Батыс мәдениетінде ғарыш және табиғат әрекеттес бірліктер ретінде танылып, ол адам соның басты бөлшегі болып саналады.

Әрбір ұлттың айналадағы табиғатты танып білуі, рухани сана мен болмыс-білімді сол халықтың тілімен тікелей байланысты. Осыған сәйкес ұлттық көзқарастың тілдің аса ерекше құрылымдарынан, сөздік қорынан, лексикалық көріністерін байқалуы заңды құбылыс. Міне, сол себепті тілді тек коммуникативтік тұрғыдан ғана емес, когнитивті лингвистика төңірегінде зерделеген абзал. Яғни, тілдің кумулятивтік қызметі негізінде қарастыру тіл білімінің жаңа бағыттарын аша түспек.

Рухани мұраның негізінде туындаған әуен, сурет, сөз, әшекей, ою, мүсіндеу т.б. туындылардың алатын орны ерекше. Аталғандардың барлығы дерлік халықтың қажеттілігі негізінде туындаған түсініктер.

Тұрмыстық жағдай мен ондағы салт-дәстүр, мінез-құлық т.б. рухани құндылықтар аса терең түсінік қалыптастырады. Мұндағы, тұрмыс дәрежесі дегеніміз – халықтың әлеуметтік және рухани қажеттіліктерін саяси түсініктен тыс, адамдардың тұрмыстық (үй заттары, бұйымдары, еңбекке қажетті құралдар) игіліктері немесе материалдық мәдениет. Осының әсерінен қазақ ұлттық мәдениетінің сипаты халықтық қолөнермен байланысы терең.

Ұлтымыздың дәстүрлі қолөнері – сарқылмайтын қазына, мол мұра. Әсемдік әрі зергерлік бұйымдардан бастап, күнделікті өмірге қажетті дүниелер де әртүрлі технологиялық үлгілерді іске асыра отырып, соның әсерінен эстетикалық талғам тудырып отыр. Мәдениетіміз бен әдебиетіміздің танымдық, тәрбиелік қызметін арттыруда. Өйткені, ұлттың тұрмыстық іс-әрекеті, дүниетанымы, ерте замандардан бері дәстүр жалғастығы екенін танытуда.

Бүгінгі лингвистикадағы, дәлірек айтқанда лексикадағы ерекше мәселенің бірі – тұрмыстық лексика екені мәлім. Яғни, ғылыми тұрғыдан оны нақтылап, шегі мен көлемін анықтап алған жөн. Бұл термин аясында адамның күнделікті тұрмыста пайдаланатын заттарының, бұйым атауларының тұрмыспен тікелей байланыста болуы. Олар үй шаруашылығына, үй жағдаятына қатысты сөздер болуы мүмкін.

Ә. Хасеновтың еңбегінде: «Тұрмыстық лексика – қарапайым өмірде өте жиі қолданылатын, қажетті сөздер. Олар, негізінен ауызекі сөйлеу тіліне тән жалпылама лексикамен бірге астасып жатады. Себебі, олар – халық өмірінің айнасы» [1; 29], – деп анықтама береді.

«Тіл білімі терминдерінің сөздігінде»: «Тұрмыстық сөздер – күнделікті тұрмыста қолданылады. Олар: ас, төсек, шам, терезе, белбеу, тұз...» [2; 233], – деп көрсетеді.

Сонымен, ғалымдар мен зерттеушілердің дәл мұндай топтастыруларының негізінде, тұрмыстық қолданыстағы сөздер ғылыми тұрғыдан талдауға басымдық

беруде. Жалпы тұрмыстық лексика деп атасақ та, өзіндік ерекшеліктері де қалыс қалмайды.

Әрбір этникалық топ өзінің стереотиптерін жинақтап шығарса да, сол арқылы тұрмысқа қажетті деп танылған ыдыс-аяқ пен киім-кешек атаулары ежелден-ақ белгілі. Формасы мен түрі әрдайым өзгерсе де, атауы жиі қайталана береді. Мысалы, бұйымның атаулары ағылшын және қазақ халқының күнделікті өмір сүру материалдарын игеру негізінде қалыптасады. Оның да ережелері сақталады. Себебі, ата-бабамыз тұрмыстық ретте қолданатын заттардың барлығын өмір сүру жағдайларына сәйкес лайықты деңгейде иегріп отырған.

Қай уақытта болсын әртүрлі саладағы құбылыстардың барлығы да тілдің сөздік қорына тікелей әсер етіп, оқиғаларға байланысты сөздерді ерекшелеп отырады. Сол себепті, әр ұлттың өз мәдениеті мен тұрмысы, рухани және материалдық қазынасының айнасы саналатын тілдің сөздік қорының элементтерін, ондағы ауыс-түйіс өзгерістерді жан-жақты зерттеп, теориялық және практикалық мәнін ашады.

Сөздік құрам ұдайы қозғалыс, өзгеріс үстінде болады. Ал, өмірде шеттен келген бөтен сөз жоқ «таза тіл» ешқашан болған емес және болмайды да. Десек те, әлемдегі сан мыңдаған тілдердің сөздік құрамы сол тілдердің өзіне ғана тән лексикалық элементтері болып саналады. Талай-талай тарихи құбылыстарды басынан өткерген халқымыздың тілдік құрамы 2 деңгейден тұрады:

- Біріншісі – халқымыздың төл сөздері;
- Екіншісі – өзге тілден сіңісіп, өзге тілден енген сөздер [3; 22].

Жалпы XIX ғасырдағы қолданылған ұлттық киім атауларын мынадай топтарға бөлуге болады. Халқымыздың күнделікті қолданыстағы киімдерін 4 топқа бөліп, қарастырамыз.

1 кесте

<i>Іштік киімдер</i>	<i>Сырттық киімдер</i>	<i>Сулық киімдер</i>	<i>Бір киер киімдер</i>
<i>Көйлек, дамбал, қамзол, кәзекей.</i>	<i>Шапан, шиделі, тон, шапан.</i>	<i>Қаптал, шекпен, брезент, кенеп, сырттық, кебенек.</i>	<i>Бұл типтегі киім түрлеріне өте бағалы, қымбат маталардан әшекейлен, түрлі ою-өрнектермен безендірілген сәндік киімдер жатады.</i>

Сонымен қатар, тіліміздегі бірқатар ыдыс-аяқ атаулары да орыс тілінен енген. Олар қазақ тілінің грамматикалық, фонетикалық нормаларына сай өзінің тілдік тұлғасын өзгертті. Кеңес өкіметі тұсында ұлттардың барлығы дерлік интернационалист ұғымдағы сөздерді орыс тілі арқылы қабылдап, түсінді.

Қазақ тілінің тұрмыстық лексикасына енген сөздердің бірқатары грек, араб, парсы, латын және француз тілдерінен енген сөздер, тіліміздегі жанұя және туыстық қатынасқа қатысты сөздердің көпшілігі ұлттық тіл өрнегіндегі сөздер. Ал, күнделікті өмірде ұсақ-түйек бұйымдардың атаулары парсы-араб тілдерінен енген сөздер.

• Парсы тілінен енген тұрмыстық лексика атаулары: абдәсте – қол құман, қол құман; дәстархан – дастарқан; майшолпы – тесік ожау, ожау; ләгән – леген, шылапшын т.б.

Мұндағы ыдыс-аяқ атаулары күнделікті тұрмыста жиі қолданылатын заттық атаулар. Олар атауы мен қолданылу ретіне сәйкес ыңғайлы, көшіп-қонуға, тасымалдауға

сәйкес болуы тиіс деген мақсатта сүйектен, теріден кейде тіпті жүннен де жасалатын болған. Яғни, тұрмыстық зат атауларының пайда болуына, ол заттың жасалған материалының да әсері болған.

Мысалы: көнек, мес, қауға, торсық, саба т.б. сөздер қазіргі уақытта қолданыста мүлдем кездеспейді. Халқымыздың тұрмыс-тіршілігі өзгерген сайын, ондағы қолданылатын заттардың атаулары да өзіндік өзгеріске түсті. Кейбіреуі тіпті, көнерген атаулардың қатарына ілікті.

Ал, бүгінгі таңда жиі қолданыста болатын тұрмыстық атаулардың қатарына бокал, кружка, поднос, шайнек, самаурын, тарелка т.б. жатады. Бұл тұрмыстық атаулардың барлығы тілімізге өзге тілдің әсерінен еніп, қазіргі кезде тіліміздің ажырамас бөлігіне айналған. Десек те, ағылшын тіліндегі ыдыс-аяқ атауларының басым көпшілігі неміс, француз тілдерінің негізінде қалыптасқан. Сол себепті, тұрмыстық лексиканың басты бөлшегіне айналған ыдыс-аяқ атауларының бастапқы негізіне тоқталуды жөн көрдік.

Мысалы, «ошақ» – тамақ дайындауға арналған қасиетті, киелі тұрмыстық атрибут. Оны аса киелі ыдыс деп санаймыз. Кейде, өзге біреуді құрметтеу мақсатында, үлгі көрсету ишарасында «ошағын көрсету» атты тіркесті қолданамыз. Яғни, үйін, шаңырағын көрсетіп, дәм таттыру дегенді білдіреді.

Ұлттық түсінікте ошақтың 3 түрі қалыптасқан. Олар:

- Темір ошақ – дөңгелек тәрізді қазанның түбін көтеріп тұратын, үшбұрышты үш бұтадан жасалған ошақ түрі. Мұндай типтегі ошақтарды ат арқандайтын болған;
  - Жер ошақ – жерден екі, үш, төрт бұрыштап қазық қағылып жасалатын ошық түрі;
  - Тас ошақ – көшіп-қонған кезде астына тасты қашап жасай салатын ошақ түрі.
- Үлкен ас болмаса бас қосу кезінде асты әзірлемес бұрын аспаздардың арнайы өткізілетін ғұрпы «жер ошақ майлау» деп аталады.

Жоғарыда аталған түсініктерге сәйкес, халқымыз үшін ең құнды тұрмыстық зат атауы – ол қазан екені мәлім. Халқымыздың ақ дастарханына түсетін сан түрлі тағамдардың барлығы да осы қазан арқылы жасалатын болған. Сондықтан да, халқымыз оны жай ғана қазан деп емес, «қара қазан» деп атайтын болған. Мұндағы «қара» деген сөздің өзі – қасиетті, киелі, ырыс-несібелі деген түсінікке ие. Ұлттық таным-түсінігімізге сәйкес ол – молшылықтың, ырыс пен берекенің атауы.

Қанша уақыт өтсе де, халқымыздың мәдениетіне, тіліне, тұрмыс-тіршілігіне ауқымды өзгерістер әкелген орыс тілінің ыдыс-аяқ атаулары тілімізге сіңісіп те үлгерді. Тұрмыстық-қарапайым лексиканың біраз бөлігі орыс тілі арқылы еніп, қазіргі күнге дейін сол тілге тән белгілерімен бірге қолданылып келеді. Себебі, бүгінгі таңда көпшілігіміз ыдыс-аяқ атауларының біраз бөлігін сол тілде, ешқандай аудармасыз қолданып келеміз. Мәселен:

«Тарелка» деген ыдыс-аяқ атауы шығу тегін жағынан әлдеқайда ерте қалыптасқан. Ғалымдардың болжауынша, орыс тіліндегі «тарелка» сөзі негізінен немістің «талер» деген түбір сөзінің әсерінен пайда болған. XVI ғасырдың өзінде «тарелканы»: талера, торел, тарель деп атағаны тарихтан белгілі. Алғашқы тарелкалар Францияда пайдаланыла бастаған. Олардың сыртқы көлемі, қазіргі тарелкалардан әлдеқайда өзгеше болған. «Тарелка» ыдыс атауының пайда болуы – әрбір адам тағамды өз алдынан жесін деген түсініктен туындаған. Соның әсерінен де болар, ұлттық танымдық деңгейіміздің өрісі кеңейіп, эстетикалық дәстүр арта түсті.

Қорытынды

Сонымен, қорытындылай келгенде, семантикалық кеңістікте кез келген аталым бірліктері заттық ұғымды таңбалап қана қоймайды. Керісінше, оның лингвистикалық

бірліктер ретіндегі мәнін, лексикалық жүйесін, тілдік қолданыстағы қызметін анықтауға тырысады. Осы айтылғандардың негізінде, тұрмыстық лексика атауларының лексикалық типтері, үлгілері, жасалу жолдары анықталды. Қанша уақыт өтсе де, ұлттық ой-өрісіміздің жоғарылауы дәл осы күнделікті тұрмыстық қолданыстағы заттардың алма кезек қолданылуының негізінде жана атаулар туындап отырады.

Әдебиет:

1. Хасенов Ә. Тіл білімі. – Алматы: Атамұра, 1998. – 364 б.
2. Жанұзақов Т. Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігі. – Алматы: Дайк Пресс, 2008. – 968 б.
3. Қ

а

л

References:

1. Khasenov A. Linguistics. - Almaty: Atamura, 1998. – 364 b.
2. Zhanuzakov T. Explanatory Dictionary of the Kazakh language. - Almaty: Dyke Press, 2008. – 968 b.
3. Kaliyev G., Bolganbaev A. lexicology and phraseology of the modern Kazakh language. - Almaty: School, 2006. – 264 b.

.

,

Б

о

л

ғ

а

н

б

а

е

в

4. Қазіргі қазақ тілі лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы: Мектеп, 2006. – 264 б.

DOI 10.54596/2958-0048-2023-2-161-169

УДК 82-1

МРНТИ 17.82.10

ПОЭЗИЯ Г. МУТАНОВА КАК НЕМЕРКНУЩИЙ СВЕТ ДАЛЁКОЙ ЗВЕЗДЫ

Табакова З.П.^{1*}

^{1*}НАО «Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева»,
Петропавловск, Республика Казахстан

*E-mail: ztabakova@yandex.ru

Аннотация

Концептуальный анализ понимается как анализ слов, являющихся ключевыми для данного когнитивного пространства исследуемой культуры. В этих условиях особый интерес представляет исследование лексического окружения ключевого слова, его сочетаемости. Вокруг него объединяются другие элементы поля.

Чтение философских рассуждений Галыма Мутанова вызвало в моей памяти высказывания И.С. Тургенева в книге «Стихи в прозе» и возникло желание сопоставить понимание философского осмысления жизни классика русской литературы 19 века и поэта века 21-го.

Задача данной статьи – выявить особенности тематической связи в описании одной из глав книги «Сияние» поэта Мутанова Галыма Мутановича. Дать семантико-синтаксическую характеристику анализируемых текстов, оригинальность доказательной базы и языковых средств в книге.

Книга Галыма Мутанова «Сияние» трудна для анализа не своим объёмом, а глубиной философских размышлений. В основе его восприятия жизни также лежит любовь к жизни, человеку, всему окружающему миру. Поэтический стиль изложения свидетельствует о прекрасном чувстве языка.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, ассоциации, дар, душа, традиции, любовь, долг.

Ғ. МҰТАНОВ ПОЭЗИЯСЫ АЛЫСТАҒЫ ЖҰЛДЫЗДЫҢ СӨНБЕС СӘУЛЕСІНДЕЙ

Табакова З.П.^{1*}

^{1*}КЕАҚ «М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті»,
Петропавл, Қазақстан Республикасы

*E-mail: ztabakova@yandex.ru

Аңдатпа

Концептуалды талдау деп зерттелетін мәдениеттің берілген танымдық кеңістігі үшін негізгі болып табылатын сөздерді талдау түсініледі. Бұл жағдайда негізгі сөздің лексикалық ортасын, оның үйлесімділігін зерттеу ерекше қызығушылық тудырады. Оның айналасында өрістің басқа элементтері біріктірілген.

Ғалым Мұтановтың философиялық пайымдауын оқу менің жадымда И.С. Тургеневтің «Прозадағы поэмалар» кітабындағы тұжырымдарын оятып, 19 ғасырдағы орыс әдебиетінің классигі мен 19 ғасырдағы орыс әдебиетінің классигі өмірі туралы философиялық түсінігін салыстыруға деген ұмтылыс туды. 21 ғасырдың ақыны.

Бұл мақаланың мақсаты – акын Мұтанов Ғалым Мұтанұлының «Шұғыл» кітабының бір тарауын сипаттаудағы тақырыптық байланыс ерекшеліктерін анықтау. Кітаптағы талданатын мәтіндерге семантикалық-синтаксистік сипаттама беру, дәлелдемелік база мен тілдік құралдардың өзіндік ерекшелігін беру.

Ғалым Мұтановтың «Жарқыраған» кітабын көлемі жағынан емес, философиялық толғауларының тереңдігімен талдау қиын. Оның өмірді қабылдауының негізінде де өмірге, адамға, өзін қоршаған бүкіл әлемге деген сүйіспеншілік жатыр. Презентацияның поэтикалық стилі тілдің керемет сезімін көрсетеді.

Түйін сөздер: когнитивтік лингвистика, ассоциациялар, сый, жан, дәстүр, махаббат, парыз.

G. MUTANOV'S POETRY AS THE UNFADING LIGHT OF A DISTANT STAR

Tabakova Z.P.^{1*}

^{1*}*Non-profit limited company "M. Kozybayev North Kazakhstan University",
 Petropavlovsk, Republic of Kazakhstan*

*E-mail: ztabakova@yandex.ru

Abstract

Conceptual analysis refers to the analysis of key words within a specific cognitive domain of the culture being studied. Of particular interest is studying the lexical context and compatibility surrounding the chosen keyword. Other elements within the field are combined in relation to it.

While reading the philosophical reasoning of Galym Mutanov, it reminded me of the statements made by I.S. Turgenev in his book "Poems in Prose." This sparked a desire to compare the philosophical understanding of life between a classic Russian literature figure from the 19th century and a poet from the 21 century.

The purpose of this article is to identify the thematic connections in the description of a specific chapter from Galym Mutanov's book "Shine." It aims to provide a semantic-syntactic analysis of the analyzed texts, emphasizing the originality of the evidence base and linguistic means used in the book.

Analyzing Galym Mutanov's book "Shining" is challenging not due to its length, but because of the profound philosophical reflections it presents. At the core of Mutanov's perception of life lies a deep love for life itself, humanity, and the entire world around us. The poetic style employed in his writing showcases a remarkable sense of language.

Key words: cognitive linguistics, associations, gift, soul, traditions, love, duty.

Введение

Как мне кажется, именно великая мудрость Абая,
 его ювелирный лаконизм и нравственная
 бескомпромиссность служат главным ориентиром
 для творчества Галыма Мутанова

Владимир Берязев [1, с.69]

В книге Ивана Тургенева «Стихи в прозе» [2, с. 8] в центре внимания воспоминания старого одинокого человека. Повествование ведётся от первого лица, но психическое состояние рассказчика не всегда позволяет ему правильно ориентироваться в реальности. Прошлое настолько ясно впечаталось в его память, что описание событий тех далёких лет представлено во всех деталях, а настоящее рассказчик воспринимает как в бреду. Человек живёт прошлым, когда он был молод и вокруг были любимые люди, а настоящее ничем его не радует. Мысли мешаются, и всё труднее отличить реальное от воспоминаний. Процесс отчуждения от жизни свершился. Для И.С. Тургенева это были размышления больного человека, предвидевшего свою близкую смерть. Название книги менялось, вначале он хотел назвать её «Посмертное», затем – «Старческое».

Книга Галыма Мутанова в отличие от книги Ивана Тургенева написана в зрелом возрасте и название её подчёркивает, что поэт старается осмыслить философскую сущность бытия в активной жизни, а не тогда, когда человек, прощается с жизнью. Как невозможно объять необъятное, так невозможно и передать глубину содержания книги «Сияющий свет» в одной статье. Автор данной статьи благодарен поэту за его продуманное разделение материала по главам.

Книга поднимает философские проблемы автора в глубоких и откровенных раздумьях поэта, для этого необходимо ещё понимание своего места в этом мире, осознание себя Человеком, у которого есть душа. В книге это, вероятно, главная мысль, так как она представлена уже в первом стихе:

Жизнь смыслом наполни своим,
 Приходя на заре в светлый мир.

*Ты богатством души удиви,
Людам сердце свое подари!*

Поэт рождение человека оценивает как дар самого Аллаха. Слово *дар* в словаре имеет значение получить какие-то блага независимо от твоего желания. Получить в дар жизнь – это Божий знак любви к человеку. Дар от Бога получает не отдельный человек, а целый народ. Так поэт переходит от отдельной личности к народу. Даже будучи хорошим человеком, добрым и любящим, человек должен осознать себя *Гражданином* своего народа и служить ему.

*В благе, не в укоризне,
Есть призванье души...
Каждый миг своей жизни
С честью людям служи. [1, с. 73]*

В этих кратких поэтических оборотах спрятана глубина понимания человеком своей роли. Жизнь дарована Богом и человек не волен распоряжаться ею по своему пониманию и представлению. Судьба у людей разная, и человек не может корить за это давшего ему жизнь. Не может и определять срок её, так как человек должен осознать, что он смертен, но срок его жизненного пути определён не нами.

*Но время отпущено свыше –
Не ведом ни час, ни год.
День и ночь [1, с. 79].*

Степень владения языком, ощущение его национального духа в стихе проявляется непосредственно и многосторонне. В словаре «Русское культурное пространство. Лингвокультурологический словарь» отмечается: «Каждый языковой коллектив по-своему расчленяет и классифицирует окружающий мир; «видя» один и тот же «предмет», люди воспринимают его по-разному, именуя не сам предмет, а своё представление о нем». [3, с. 11].

Методология

Для реализации целей исследования применялись различные методы. В соответствии с принципом научности и целесообразности использовался сравнительный метод разных единиц языка. Для решения этой задачи использовались методы исследования: анализ лексики, её семантические и стилистические особенности; выделение опорных и частотных слов (дар, жизнь, любовь, долг); переносные сочетания, имеющие когнитивную семантику; структурно-семантический анализ синтаксических единиц; лингвостилистический анализ текстов.

Использованная методология исследования отвечает принципу научности. В соответствии с данным принципом лингвистики использовались методы антропоцентрической парадигмы в изучении языковой личности, когнитивного, интегративного принципов. Выбор методов исследования продиктован природой изучаемого материала. Исследование было проведено методом семантической интерпретации, сопоставительного и трансформационного метода, а также анализа языковых особенностей построения текстов. Для решения этой задачи мы отобрали материалы, в которых затрагивается эта проблема и которая помогает читателям понять логику раскрытия философских взглядов автора. При философском осмыслении материала важную роль играет образование, эрудиция, широкий кругозор, способность к ассоциативному мышлению, логика, жизненный опыт и склонность к аксиологии. Философское осмысление пронизывает каждое стихотворение поэтов, их философские заключения аргументированы и убедительны. Копыленко М.М. приводит слов Иогана

Готфрида Гелдера: «Мы являемся людьми ещё до того, как становимся мудрецами, мы обладаем таким образом мышления прежде, чем приближаемся к философии, и оба они должны стать основой: язык рассудка – для разума, а образ мышления – для умозрения.» [4, с. 6]. Эта особенность авторского восприятия требует от исследователя понимания кода размышлений поэта. Анализируя философские рассуждения поэтов, исследователь применяет методы ассоциативного анализа произведения в целом или отдельных его текстов. В представленном исследовании проводится анализ текстов в структурно-семантическом и эстетическом аспектах. В.ф. Гумбольдт считает, что язык универсален по своей основе и национален по различным способам выражения. «Возникновение языков обуславливается теми же причинами, что и возникновение духовной силы, и в то же время язык остаётся стимулятором последней. Язык и духовные силы развиваются не отдельно друг от друга и непоследовательно одна за другой, а составляют нераздельную деятельность интеллектуальных способностей» [5, с. 47].

Материалом для исследования послужили стихотворения из книги Галыма Мутанова «Сияющий свет» [1]

Основная часть. Аргументы, дискуссии, ассоциации

Книгу «Сияющий свет» [1] открывают два небольших по объёму стихотворения, в которых поэт представляет основополагающую идею книги. В стихотворении «Дар Аллаха» поэт утверждает, что человек получает от Бога *дар* как знак великой щедрости познать счастье земной жизни в Богоданных мирах. Слово *дар* в словарях трактуется как «Подарок, пожертвование (высокое). Принести что-нибудь в дар кому-нибудь» [6, с. 130]. Земная жизнь не даётся в дар как вечная, она имеет срок, который у каждого человека свой, час окончания жизни также сокрыт от человека. Только Боги бессмертны в небесном царстве. В раю живут также бестелесные души людей. А земная жизнь зависит от *тела* и *души*. Автор предупреждает, что земная жизнь не вечна и прожить её нужно не *в укоризне*, а *во благе*, которое надо заслужить: *Каждым мигом своей жизни*.

В философских рассуждениях Галыма Мутанова любовь ко всему окружающему человека звучит набатом:

Жизнь смыслом *наполни* своим
Приходя на заре в светлый мир.
Ты *богатством души удиви*,
Людям сердце своё подари!

Сияющий свет [1, с. 73]

В стихотворении «Жажда жизни» описывается появление младенца, дитя не просто *лопочет*, это активный малыш, он *удивляется, изумляется, тянет руки*. *Все эти движения показывают его устремлённость в грядущее будущее*. Этапом грядущего становится «*Мужа зрелого жизнь*», которая *повязала человека суетой, она пролетела единым мигом в заботах и толкучке базара-вокзала*. Погоня за жизненными благами увлекает человека, и он забывает:

Но время отпущено свыше –
Не ведом ни час, ни год. [1, с. 78]

Всё в руках Божьих, и в первую очередь жизнь человека и её срок. Наступает момент, когда человек, пройдя через горький опыт потерь своих близких, начинает осознавать, что *миг его жизни* кончается и наступает пора самому подвести итог, перелистать *свои страницы жизни*. Однако человеку так хочется жить, что он надеется, что этот момент наступит не скоро. Со временем человек понимает, что молодость прошла и не вернётся. Начинается пора подведения итога жизни. [1, с. 80]

«Дед прикован к одру» – всего 3 слова, но в них явное отчаяние. Смысл каждого слова передаёт такую безнадежную тоску, что трудно представить горечь прощания человека с жизнью. Краткое причастие *прикован* показывает всю трагедию *совершившегося*. Отглагольное происхождение слова подчёркивает, что действие осуществлено кем-то неизвестным – его *приковали*, но кто и как тебе уже не узнать, да и поздно – изменить ничего нельзя. Несмотря на грустный *исход жизни*, автор поддерживает человека и его *волю* верой в загробную жизнь:

Живы в каждой поре –
по закону Творенья –
Жажда жизни,
желанье её и горенье!.. [1, с. 81]

Философия жизни оказывает на читателя оптимистическое восприятие жизни. Невольно вспоминаются упадочнические настроения поэтов периода постмодернизма. Так, глубоко запавшее высказывание Константина Бальмонта: *Я ненавижу человечество, / я от него бегу спеша, / Моё любимое Отечество / Моя пустынная душа.* [7, с. 58] Тем же смыслом наполнена и поэзия Иосифа Бродского:

Запрись и забаррикадируйся
шкафом от хроноса, космоса, эроса, расы, вируса. [8]

Когда читаешь строчки стихотворения «День и ночь» [1, с. 70], казалось бы, такого краткого и понятного по содержанию стиха, начинаешь понимать ту глубину смысла, которую вложил поэт. На первый взгляд – это просто привычная и такая обыденная вещь: естественная смена дня и ночи. Эта текучая смена, к которой так привыкли люди, философски просто затягивает в такую глубину человеческого существования и всего мироустройства на планете Земля, что становится *страшно*. Талант поэта просто пугает умением раскрывать *глубинные* смыслы *привычных* слов. *День и ночь* и нарратив *навек друг за дружкой. След в след. И врозь и вместе*. Человек привыкает к этому *текучему миру*. Он даже пытается познать и объяснить устройство мира. А фактически ничего не может изменить, В погоне за благами жизни человек вырабатывает для себя критерии добра и зла. Добро подчас видится в условиях обеспеченной жизни *любыми* путями, а злом представляются «лишние» усилия обеспечить себе полный комфорт: например, не задумываться о долге перед родными, больными, бедными и детьми. В этом случае человеку не дано даже понять глубину пояснений поэта: *И врозь. И вместе. След в след*. Встречая утренний рассвет, человек полон радости жизни, планов, забот. Но наступает ночь, и человек погружается в сон. А в целом день и ночь в своём неизменном *верченье, лицо и изнанка, тьма-свет*, готовят и приближают человеческий уход из жизни, его *исход*. Только *вера в Бога*, только память о *временном* обитании на Земле, только молитвы могут дать надежду на небесный Рай:

Неизменны смена-верченье!
Се – напоминанье о том,
Что зло и добро здесь не вечны,
Молись же о Рае златом!..

Стихотворение «Надежда» [1, с. 80] передаёт атмосферу настоящей преданности Создателю. Галым Мутанов описывает с любовью и поэтическим пристрастием искренне верующих Аллаху. С надеждой обращаются к Богу *тысячи рук, тысячи глаз, тысячи ждущих* ладоней. Эти повторы подчёркивают, что верующих Аллаху становится всё больше:

И миллионы, *взывая* в молитве к Аллаху,
Именем Божьим *скрепляют надежды* свои.

Языковые средства, используемые поэтом, соответствуют стилю молитвы. С *мольбой, упованьем и надеждой* обращаются верующие к Аллаху, «веря, что *воля его не скупа*»:

Тысячи ждущих ладоней единою *чашей*
Света и тока, Энергии Космоса ждуют!

Тему философского восприятия жизни продолжает стихотворение с ярким названием «Миг вечности» [1, с. 81]. Само название заключает противоречивое восприятие. Мы уже встречались с толкованием слова *миг*, без этого понятия невозможно было воспринять жизнь как краткое мгновение в судьбе человека на Земле. В данном случае объединились *миг жизни* и *вечность Божественного*, не знающего смерти. Поэт Мутанов убеждает: Человек – творение Аллаха, в его судьбе оба эти понятия объединились в единое целое. Человек от бога получил дар вечности – это его *душа*, и в дар – возможность счастливо жить на Земле. Земля и человек, Космос и Рай небесный – всё создано Богом. Если для *небесной жизни* нужна *душа*, то для земной жизни нужны *душа и тело*. Так человек оказывается между *вечностью* и *мигом жизни*. А вечность и миг оказались в единстве:

Текучего мира *завет*
Явлен тебе – *Творению Божию*,
В единстве – *да-нет*.
Током Жизни-реки!

В текущем мире, то есть на Земле, всё *ветшает* под времени *бременем*. Но бремя времени «Обновляется *светом* и *семенем*: Ввысь, росток! – покажись». «В преходящем – оплот неизменного». Такое странное для нас сочетание, мы привыкли считать, что всё преходящее проходит и заменяется чем-то новым. В словарях слову преходящее даётся краткое объяснение: «книжная лексика со значением *временный. Недолговечный. Преходящее явление*». В этом суждении как абсолютная данность употреблено слово *оплот*. Если заглянуть в один из толковых словарей, то мы убедимся, что существительное *оплот* относится к лексике высокого стиля со значением «надёжная защита, твердыня!» [6, с. 414]. Краткость пояснений слов в словарях свидетельствует об их однозначности и бесспорности. Как же выйдет из этой бесспорной аксиомы поэт Г. Мутанов? Нам необходимо понять суть его доказательств:

Суть – *в потомках...*
И каждый *миг вечности*,
Переток-переход –
Вместо *праха и страха конечности*
Новый светоч грядёт! [1, с. 82]

Мы принимаем утверждение автора: жизнь отдельного человека миг по сравнению с вечностью, но вечна *смена поколений*. Каждая жизнь отдельного человека является опорой преемственности, поэтому каждая жизнь ценна и каждый человек является частицей Вечного Мира на Земле. Человеку выпало счастье родиться в этом вечном мире и стать связующим звеном поколений. В этом счастье его и наказ Бога: «Будь жильцом, пока цел». Радуйся жизни, покидая её. Человек оставит тленное тело своё, но душа вознесётся на небо и предстанет перед Богом: Мира Вечна, / но обликом тленного / Ты покинешь предел.

В удивительной книге Галыма Мутанова каждое стихотворение – загадка. Вот и «Книга судеб» [1, с. 88] – это не о книгах, которые пишем, это книга *судьбы* каждого Человека. Возникает вопрос, если это *Судьба*, то кем она определена и может ли человек

влиять на свою судьбу? В философии Галыма Мутанова человеку от Бога дано многое. Создатель Неба и Земли сотворил для людей всё прекрасное. Он подарил ему Жизнь на Земле, где человек может прожить свой век в счастье и радости. Он подарил ему Небесный рай как возможность, распорядившись *праведно* своей Судьбой на Земле, предстать на суд Божий с итогом своей жизни.

Всё, что с нами случилось,
Верь! – запечатлено.

Только сам человек пишет страницы своей Судьбы. Пишет каждым решением, каждым поступком. Жизнь пролетает как миг, но этот миг жизни определяет *итог на исходе жизни*. Если Человек на заре своей жизни родился человеком и прожил жизнь. Что важно напоследок?» – Сверши! *Пусть жизнь имеет смысл – твоя, а не чужая!* Это связующая мысль, определяющая строка единства человеческого коллектива и ответственности каждого члена огромного человеческого сообщества. Только *личная* ответственность каждого человека за свою жизнь обеспечит *коллективное* счастье всего человеческого сообщества. Если *волен* в себе самом, *Побратайся с добром навек!*

Ни строки на потом
Нам уже не оставить!
Вот он – том твой *судебный*:
Не вернуть, не поправить.

Вот и разрешились все противоречия. Оказывается, Судьба не злодейка, как мы привыкли списывать на неё свои грехи и неудачи. Судьба в твоих руках. «*И след добра уж нам не позабыть*». След твоего добра останется надолго в памяти людей на Земле. Не случайно говорят в народе: пока меня помнят – я живу. И бремя времени не страшно. Проходят годы, столетия, даже тысячи лет, а о людях, отдавших свою жизнь за счастье детей, за свой народ и свою Родину, потомки не забудут, пока они сами стремятся жить ради счастья будущих поколений.

Эту тему поэт продолжает в стихотворениях «Совершенный человек» [1, с. 89] и «Хороший человек» [1, с. 90]. В стихотворении «Совершенный человек» поэт подчёркивает тему ответственности человека за свою жизнь на Земле. В нём – назидание поэта молодому поколению. Жизнь человека метафорически представлена книгой жизни. В этой книге предопределено «*по делам воздаянье*». Тленное тело остаётся на Земле. Становится прахом, и только память о добрых делах человека помнят потомки. Душе же предстоит «*в тайный час Предстоянья*» отвечать за жизнь на Земле, «*Путь души совершаем / Лишь на Правды Весах*».

Достигнув средних лет, в другую половину
Ступив, уже пора, *пора держать ответ*.
Не унижай себя, храни себя вовек.

И соблюди завет, да-да, завет Абая: «*Стать совершенным должен постараться человек*».

Побратайся с добром навек!
Человеком придя в Божий дом,
Уходя, Аллахом ведом,
Вновь скажи: «Я – человек!»

Равновесием держится мир [1, с. 85]

М.М. Копыленко в 1995 году выпустил замечательную книгу «Основы этнопоэтики», в которой дал полный обзор материала по новому научному направлению. [4] Молодая научная дисциплина, считает Копыленко М.М., является следствием

интенсивного развития смежных дисциплин, особенно психолингвистики и этнокультуроведения. Учёный надеется, что книга будет способствовать развитию учения, предметом которого является *этнос в зеркале языка*. Он также отмечает, что этому направлению особое внимание уделял акад. Кайдаров А.Т., который объяснял важность кумулятивной функции языка, благодаря которой от предков потомкам передаётся драгоценное наследие истории народа. Благородная миссия этнолингвистики состоит в том, чтобы наилучшим образом использовать это свойство языка, распознать в нём и правильно истолковать былые события в жизни этноса, его обычаи, традиции, миропонимание. [9, с. 95-96]

В стихотворении «Хороший человек» [1, с. 89] заголовок подчёркивает направленность содержания на соблюдение традиций прощания с умершим: «Так *повелось* в народе, так сложилось». Традиции прощания с усопшим у разных народов и религий разные. Галым Мутанович подчёркивает необходимость соблюдения традиций в мусульманской религии, мулла, проводящий церемонию похорон *обязан* спросить, был ли усопший хорошим человеком и получить ответ: «Покойный был хороший человек». «*Таков обычай*», Слова добра сказать ему вослед. Эта традиция сохраняется и в православии, где она поддерживается народной мудростью пословиц: *О покойном только хорошо или ничего*. Заключение этого стихотворения заканчивается сентенцией автора, без которой его позиция была бы не ясна:

Добро должно *любовью* диктоваться,
Корыстное добро, по сути, *ложь*...
Чтобы прослыть хорошим человеком,
Достаточно *не быть во зле, не лгать*.

Хороший человек [1, с. 90]

Вместо заключения. Красота. [1, с. 91]

Мутанов Г. М. завершает 1-ю главу книги также непредсказуемо и оригинально. Мы ждём каких-то выводов, заключение, а получаем рассуждения о красоте. И только привыкнув к его логике рассуждений, понимаем, что без разговора о красоте просто будет незавершённой панорама окружающей среды, в которой и существует человек, чьи установки мы уже определили.

Давно известно изречение *Красота спасёт мир*. Красиво сказано, но далеко от правды жизни. Возникло и более жизненное *Доброта спасёт мир*. Но *тоже не обнадёжило, добрые люди есть*, верю, что их большинство, *но только их на всех страдающих, голодающих и заброшенных явно не хватит*. Чем же отличается *красота* в философии *любви* и *долга* у Галыма Мутанова? Его *красота* от Бога. Бог сотворил Человека, бог сотворил и вселенную:

Всё это – *Красоты космический размах*.
Её сияньем *взора не насытишь*,
Всё тянет оглянуться, всё – *восторга стон!*

Красота окружающего мира создана для человека, и он в восторге не может наглядеться на творение: красота бесценна, встреча с ней – *восторга стон!* Наверное, это самая высшая оценка восторга. Такие моменты, возможно, мимолётны, но навсегда впечатываются в памяти. Божественная красота – это радость наблюдать её, она – Путь к *совершенству, прозрению духа / И торжеству ума*. Любознательный человек не просто наслаждается космической красотой мироздания, а попытается проникнуть в тайны Вселенной. Наружный блеск, всё зрению подвластно.

Но заключительные строчки подводят к главному выводу, чем и определяется красота человека:

Но чтоб *постигнуть скрытое Прекрасное,*
Потребно око, зрящее души.

Завершая исследование этой главы, мы приходим к выводу, что поэт этой удивительной книги «Сияющий свет» нигде не изменил философскому объяснению творения Создателя. Только *вера* в Бога, только *любовь*, только *долг перед народом и только воспитание души* даруют человеку счастье в земной жизни в Богоданных мирах.

Примечание:

Книга Галыма Мутанова «Сияние» написана на казахском языке, но в ней дан перевод на русский язык. Переводчиками стихотворений, приводимых в статье, стали профессор Владимир Берязев (стихи: Дар аллаха, Жажда жизни, Пора юности, Книга судеб, Время – ковчег, Общая цель, Равноправие, Совершенный человек, Хороший человек, Красота) и М. Адипбаев (стихи: Сияющий свет, На пути к счастью, Принять жизнь, Миг вечности, Новый год).

Литература:

1. Айналанды нұрландыр - Сияющий свет. Өлеңдер / Ғалым Мутанов. – Алматы: RS, 2014. – 132 б.
2. Тургенев И.С. Senilia. Стихотворения в прозе. [Электронный ресурс] // Интернет Библиотека – Режим доступа: <https://ilibrary.ru/text/1378/p.52/index.html> (16.06.2023).
3. Ковшова М., Гудков Д. Словарь лингвокультурологических терминов. – М.: «Гнозис». 2018. - 192 с.
4. Копыленко М.М. Основы этнолингвистики. – Алматы: Евразия, 1995. - 180 с.
5. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. Перевод с немецкого. – М.: «Прогресс», Т.4, 2018. - 452 с.
6. Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М.: Издательство «Русский язык», 2020. - 846 с.
7. Бальмонт К.Д. Собрание сочинений: в 7 т., Т.2: Полное собрание стихов 1909-1914: кн. 4–7. – М.: Книжный Клуб Книговек, 2010. - 480 с.
8. Бродский Иосиф [Электронный ресурс] // РуСтих – Режим доступа: <https://rustih.ru/iosif-brodskij-ne-vuxodi-iz-komnaty/?ysclid=liymfzba61540761085> (16.06.2023).
9. Кайдаров А.Т. Тюркская этимология: проблемы и задачи. // Проблемы этимологии тюркских языков. – Алма-Ата, 2019. - 400 с.

Reference:

1. Ajnalandy nұrlandyr - Siyayushchij svet. Өleңder / Ғalym Mutanov. – Almaty: RS, 2014. – 132 b.
2. Turgenev I.S. Senilia. Stihotvoreniya v proze. [Elektronnyj resurs] // Internet Biblioteka – Rezhim dostupa: <https://ilibrary.ru/text/1378/p.52/index.html> (16.06.2023).
3. Kovshova M., Gudkov D. Slovar' lingvokul'turologicheskikh terminov. – M.: «Gnozis», 2018. - 192 s.
4. Kopylenko M.M. Osnovy etnolingvistiki. – Almaty: Evraziya, 1995. - 180 s.
5. Gumbol'dt V. fon. Izbrannye trudy po yazykoznaniiyu. Perevod s nemeckogo. – M.: «Progress», T.4, 2018. - 452 s.
6. Ozhegov S.I. Slovar' russkogo yazyka. – M.: Izdatel'stvo «Russkij yazyk», 2020. - 846 s.
7. Bal'mont K.D. Sobranie sochinenij: v 7 t., T.2: Polnoe sobranie stihov 1909-1914: kn. 4–7. – M.: Knizhnyj Klub Knigovek, 2010. - 480 s.
8. Brodskij Iosif [Elektronnyj resurs] // RuStih – Rezhim dostupa: <https://rustih.ru/iosif-brodskij-ne-vuxodi-iz-komnaty/?ysclid=liymfzba61540761085> (16.06.2023).
9. Kajdarov A.T. Tyurkskaya etimologiya: problemy i zadachi. // Problemy etimologii tyurkskikh yazykov. – Alma-Ata, 2019. - 400 s.

DOI 10.54596/2958-0048-2023-2-170-175

ӘОЖ 821-03.512.122.161.1

ҒТАМА 17.07.41

МАҒЖАН ЖҰМАБАЕВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ «ЖЕЛ» КОНЦЕПТІСІ**Хамзина Г.С.^{1*}, Таласпаева Ж.С.¹***^{1*}М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті,**Петропавл, Республика Қазақстан***E-mail: Gulzada_76@mail.ru***Аңдатпа**

Мақала Мағжан Жұмабаев поэзиясындағы «Жел» концептілерінің сипатын қарастыруға арналады. Автор концептінің жасалу жолдарына, түрлеріне жан-жақты тоқталады. Қазіргі антропоцентристік бағыттың ғылыми теориялық қағидаларына сәйкес ұлттық құндылықтарды көркем мәтін туындыларында қолдану арқылы көрсету. Концепт, оның құрылымы мен түрлері, әлемнің тілдік бейнесі туралы түсініктер когнитивтік лингвистика тұрғысынан түсіндіріледі. Тіл білімінде және әдебиеттануда концептілерге берілген анықтамалар келтіріледі. Көркем мәтіннен жиналған концептілік қолданыстар жүйеленіп талданады. Бұл мысалдар арқылы концептілердің көркем шығарма тілінде маңызды стильдік қызметімен қатар ана тіліміздің баюына, толысуына өз үлесін қосатыны анықталады.

Кілтті сөздер: концепт, ұғым, сана, символ, когнитивті модель, поэзия, когнитивтік лингвистика, ядро.

КОНЦЕПТ «ВЕТЕР» В ПОЭЗИИ МАҒЖАНА ЖУМАБАЕВА**Хамзина Г.С.^{1*}, Таласпаева Ж.С.¹***^{1*}Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева,**Петропавловск, Республика Казахстан***E-mail: Gulzada_76@mail.ru***Аннотация**

Статья посвящена рассмотрению характера концептов «Ветер» в поэзии Магжана Жумабаева. Автор подробно остановится на путях, видах создания концепта. Отражение национальных ценностей в произведениях художественного текста в соответствии с научно-теоретическими принципами современного антропоцентрического направления. Концепт, его структура и виды, представления о языковой картине мира объясняются с точки зрения когнитивной лингвистики. В лингвистике и литературоведении приводятся определения концептов. Концептуальные применения, собранные из художественного текста, систематизируются и анализируются. На этих примерах выясняется, что концепты, наряду с важной стилиевой деятельностью в языке художественного произведения, вносят свой вклад в обогащение, совершенство нашего родного языка.

Ключевые слова: концепт, понятие, сознание, символ, когнитивная модель, поэзия, когнитивная лингвистика, ядро.

THE CONCEPT OF "WIND" IN THE POETRY OF MAGZHAN ZHUMABAYEV

Hamzina G.^{1*}, Talaspaeva Zh.¹

^{1*}*Manash Kozybayev North Kazakhstan State University,
Petropavlovsk, Republic of Kazakhstan*

*E-mail: Gulzada_76@mail.ru

Abstract

The article is devoted to the consideration of the nature of the concepts of "Wind" in the poetry of Magzhan Zhumabayev. The author will elaborate on the ways and types of creating a concept. Reflection of national values in the works of a literary text in accordance with the scientific and theoretical principles of the modern anthropocentric direction. The concept, its structure and types, ideas about the linguistic picture of the world are explained from the point of view of cognitive linguistics. Definitions of concepts are given in linguistics and literary studies. The conceptual applications collected from the literary text are systematized and analyzed. Using these examples, it turns out that concepts, along with important stylistic activity in the language of a work of art, contribute to the enrichment and perfection of our native language.

Key words: concept, concept, consciousness, symbol, cognitive model, poetry, cognitive linguistics, core.

Кіріспе

Ақын өз дәуірінің, өз заманының, өз уақытының перзенті, жаршысы. Өзегін жарып шыққан өлеңдерінде ақын өз оқырмандарымен сырласады, мұңдасады, ой бөліседі. Ақынның жан дүниесіндегі сезімді, көңіл күйді жырлары арқылы танып білеміз. Солтүстік өңірде сонау Қожаберген жырау, Біржан сал, Шал ақындар тамыр тарқан, кешегі Сәбит Мұқанов, Ғабит Мүсірепов, Сафуан Шаймерденов, Кәкімбек Салықов, Ермек Қонарбаев, Ерік Асқаров сынды ақындар ақындық көшті жалғастырса, сол ақындар көшінде өзінің сыршылдығымен ерекше көзге түскен ақындардың бірі - Мағжан Жұмабаев. Оның шығармашылығы әлі зерттеп - зерделену үстінде екені белгілі.

Тіл білімінде С.А. Аскольдов «концепт» ұғымын 20-шы жылдар соңында енгізген болатын. «Концепт» бір ғана ұғымды бермейді. Ол әр ұлттық ерекше дүниетанымын көрсететін, ұзақ ғасырларда сананда сақталып келген ұлт заңдылықтары жөніндегі түсінікті білдіретін күрделі құрылым. С.А. Аскольдов «Концепт - бұл ойлау үдерісінде көптеген нәрсенің орнын баса алатын құрылымы», - десе [1, 24], Е.С. Кубрякова: «...концепт пен ұғым адам түсінігі мен ойының әр түрлі аспектісімен арақатынаста болады дей келе; «ұғым ақыл ой әрекетінің жоғарғы нәтижесі, белгілі бір логикалық түрде т.б. іске асатын объективті әрекетті бейнелеудің маңызы түрі болып табылады, концепт ... кеңінен түсіндіріледі, бұған оперативті сананың түсініктер, бейнелер, ұғымдар сияқты әр түрлі субстратты бірліктер кіреді» деп түсіндіреді [2, 29]. А.Т. Бабушкиннің пайымдауынша «концепт - адам санасында категорияланатын, бір бірімен астасып, тұтасып жатқан дүние секілді ділдік репрезентация» [3]. Концепт негізінде сезімдік тәжірибеге жататыны белгілі. Сезімдік - заттық образ концептің ядросы болып табылады. Осы заттық код білгілі бір объектіні терең, жан-жақты білген сайын жана мәндік белгілермен байи түседі. Осының нәтижесінде концептің мазмұны ұлғаяды, мазмұны кеңі түседі. Әлгі белгілердің қайсібірінің мәнділігі күшейе түседі, қайсыбірінің көмескіленуі ықтимал. Концепт ретсіз нәрсе емес. Оның компоненттері белгілі бір тәртіпте болады. Заттық-образдық ядро нақты болады, ал ядродан алшақтау жатқан белгілер дерексіз, абстрактілі болуы мүмкін. Концептің әр түрлі қабаттары бір-бірінен туындап жатады. Бұл жайт концепт ұғымының өзгеше сипатын көрсетеді [4, 15].

Зерттеу әдістері

Концептің жасалуына ұғым емес, заттық образдар негіз болады. Мағжан Жұмабаев поэзиясындағы «Жел» концептісі арқылы желдің бірнеше атауларының мағынасын ашқандығына көзімізді жеткізуге әбден болады.

«Жел» сөзі - латын тілінен шыққан *вентус* бұл өз кезегінде үндіеуропалық тамырдан шыққан біз - бұл үрлеу дегенді білдіреді. Жел, атмосфералық қысыммен қатар, Жердегі климатқа әсер ететін екі маңызды физикалық айнымалы болып табылады. Жел жердің айналмалы қозғалысы, күн сәулесінің біздің атмосфера арқылы енуі мен шығуын тудыратын инсоляция әсерінен және ыстық және суық ауаның әсерінен атмосфералық қысымның айырмашылығынан пайда болады. Жел – жер бетіндегі ауаның горизонталь бағытта, жоғары қысымды аумақтан төменгі қысымды аумаққа қозғалысы. Атмосфералық қысымның айырмашылығы ауаның қозғалуына себепші болады. Ауаның ендік бағыттағы қозғалыстарын - жел деп атайды. Жел жылдамдығы м/с-пен белгіленеді, оны елшейтін құралды анемометр деп атайды. Жел жылдамдығын 12 балдық арнайы Бофорт шкаласымен де анықтайды. Мұндағы 0 балл желсіз тымықты білдірсе, 12 балмен жылдамдығы 30 м/с-тан жоғары болатын апатты дауылдарды белгілейді [5].

«Жел еспей, бұлт көшпейді» - деген мәтел бар-ды. Тілімізде желге (жылдамдығы, қуатына) қатысты жүздеген, тіпті бірнеше жүздеген атау бар дейді зерттеушілер. Соның бірнешеуіне тоқталып, көмескіленіп бара жатқан атаулардың мағынасын аша түссек:

Мезгіліне қарай:

Аңызак жел – желдің отын құрғататын оңтүстік - шығыстан соғатын жел.

Ескек жел – топырақты кептіріп жіберетін, көктемнің басында соғатын жылы жел.

Қара жел – күзде соғатын суық жел.

Алтын күрек жел – қыстың аяғында қарды әкететін жел.

Жапырақ жел – күзгі ағаштың жапырақтарын үйіріп әкететін жел.

Қума жел – бірде басылып, бірде үйіріп соғатын жел.

Өкпек жел – жазғытұрымда солтүстік - шығыстан соғатын жайсыз жел.

Әуір жел – шілдеде соғатын ыстық жел.

Үскірік жел – суық жел.

Қазанның қара желі – күздегі қара суық жел.

Терімсал – шілдеде соғатын ыстық жел.

Сипатына қарай:

Мал-жанға жайлы жел: қоңыр жел, самал жел, мырза жел, жайдақ жел, майда жел.

Мал-жанға жайсыз жел: ызғырық жел, үскірік жел, өкпек жел, сары жел.

Дауыл – көбінде теңізде және теңіз жағалауларында соғатын, жылдамдығы 30 м/с-тан асатын аса жойқын жел.

Нөсерлі дауыл – нөсерлеп жауған жауынмен қатар соғатын боран.

Шаңды дауыл – шөл, шөлейт және тақыр далада желдің топырақты немесе құмды ұшырып соғуы. Мұндай дауылды қазақ тілінде «қара дауыл» деп те атайды.

Көк дауыл – аязды қарлы боран.

Боран – жылдамдығы 20 м/с-тан жоғары, өте қатты соғатын жел.

Арқаның ақбораны – Сарыарқада соғатын, ат құлағын көрсетпейтін ақ түтек боран.

Алақанышық – бір бәсеңдеп, бір ұйтқып соғатын боран.

Ақтүтек – жауғанда қармен қабаттасып, ұйтқып соғатын боран.

Ноқай – көзді аштырмай, құйын тәрізді үйіріліп, үдеп соғатын боран.

Бұрқасын – қармен қабаттасып, бет қаратпай долданып соққан боран.

Жаяу бұрқасын – бәсең соққан боран.

Мағжан - ұлт ақыны. Ал қай ұлттың да ақыны алдымен өз топырағынан жаралады, сол топырақтан нәр алады, өзінің туған жеріне табан тіреп, содан алған күш - қуат оның бойын, тұлғасын нығайтып тұрады. Біз осы ретте Мағжанды ұлы Антейге балаймыз. Мағжан қазақ тарихын ерекше қастерлейді, ұлттың ұлы тұлғаларына табынады. /9-б/ Өз ұлтын мақтан етеді. Ұлтының жақсылығын көпшілікке танытуға тырысты. Жаман жақтары болса, оның бәрін өз жүрегіне, мұңына сыйғызып, жұмбақтап жеткізуге ұмтылды. Сондай жұмбақтап жеткізудің бір тәсілі ретінде символизмді алды.

«... Ол жүректің қобзын шерте біледі, оның жүрегінен жас пен қаны аралас шыққан тәтті сөздері өзгенің жүрегіне тәтті у себеді. Мағжан не жазса да сырлы, көркем, әсем, сәнді жазады. Ол табиғатты суреттей ме, әйелді жаза ма, тарихи адамдарды ала ма, ертегі айта ма, ұран сала ма – бәрінде де ақынның ойлағаны, сезгені, жүрегінің қайғыруы, жанының күйзелуі, көңілінің кірбіңі көрініп тұрады.» - деп Ж. Аймауытов бекерге айтпаған [6]. Қай өлеңін оқысаң да не ақынмен, не өз жүрегіңмен, не ел жүрегімен сырласқандай боласың.

Зерттеу нәтижелері

Ақынның өлеңдерінде табиғат адам жанымен, сезімімен ұштасып жатады. Автор өлеңінде желді тентек бала бейнесінде алып, кейіптеу ретінде суреттейді. Желдің соғысын, желдің тынысын тентек бала әрекеті арқылы суреттеп, жанды бейнені сөз өнері арқылы шебер жасайды. «Жел» концептісінің – *«сотқар бала, ерке бала, ғашық бозбала, ел аманатын жеткізуші адам, өксіп-өксіп жылаған адам т.б.»* семаларымен анықталатын мәні бар. Жазушы шығармалары бойынша «Жел» концептісін мына когнитивті модельдер түрінде қарастыруға болады:

«Жел - сотқар бала» когнитивті моделі.

- «Желге еш нәрсе тең емес,

Тау да жолын бөгемес,

Сақ - сақ күліп секіред.

Жүйрік желім тым сотқар,

Біреу бетін жапса егер,

Әдейі бетке түкіреді» - қарсы келгеннің бетіне түкіретін, ешкімге бағынбайтын, өз дегеніне көндіретін, өз дегенін істететін, алып күш иесі.

«Жел - ерке бала» когнитивті моделі.

- «Мазасы жоқ жел ерке,

Оянып ап тым ерте,

Жорғалай басып кетеді.

Тыныш жатқан түс көріп

Көлдің бетін кестелеп,

Оны әуре етеді» - ерте тұрып алып, көлді де, кәрі орманды да оятып, әуреге салады. Біресе еркелейтін, біресе күлетін, өз қылығына еліктіретін еліктіргіш жан иесі.

«Жел - ғашық бозбала» когнитивті моделі.

- «Дем ала алмай асығып,

Күрсініп ауыр, бас ұрып:

«Саған, сұлу сәулеге

Келдім ұшып, ғашықпын» - ғашығына алқына асыққан, күрсініп, бас ұрып, ғашығын құшағына еркін ала алатын, өз әмірі өзінде, өз билігі өзінде билеушілік, көшбасшылық иесі.

«Жел - ел аманатын жеткізуші адам» когнитивті моделі.

- «Терезеден үйге кірмек болады,

Аманатты қолдан бермек болады.

Жол бермеген қатты қара темірді,

Ызаланып, зуылдап кеп ұрады» - Елдің аманатын әкелген желдің тұтқынға жете алмай ашулануын суреттеу арқылы ақын елдің зор аманатын арқалаған өзінің азаматтық борышын көрсетеді.

«Жел – өксіп - өксіп жылаған адам» когнитивті моделі.

- «Үй сілкініп, құлағандай болады,

«Жіберші!» - деп сұрағандай болады.

Қуат кеміп, қажыған соң, жүйрік жел

Өксіп - өксіп жылағандай болады» - Ел аманатын, ел сәлемін тұтқынға бере алмаған ашулы желдің күш - қуаты кеміп, өксіп - өксіп жылап, «жіберші» деп жалынуын бейнелей отырып, ақын өзінің туған жерге деген сағынышын, арманын көрсетеді.

«Сыбырлаған - жыбырлаған жел - өмірлік мақсатын іздеген адам» когнитивті моделі. - Өмірде өзінің мақсатыңды, жолыңды іздеп, әркімнің ақылына құлақ түресің, айналаңа үнілесің, қоршаған ортаңды тануға ұмтыласың.

Ақын поэтикалық өрнек, ерекше бейне жасауда үнемі ізденіс үстінде. Ол үнемі өз көргені мен сезгенін жырлауда образбен ойлайды. Айнала, күллі дүние суретке айналып кетеді. Табиғат бүкіл әлем құбылысы ақынның жан - дүниесімен үндесіп, сырлы сұлу, кейде тіпті ақылға сыймас қиял-ғажайып ертегілерінде суреттелген ерекше бейнелер санада тіріліп, еріксіз көз алдына келеді. Аяздың ызғарлы болуы да, желдің аңдай ұлып, біресе ішін тартып оскырып, ысқыруы да Мағжан жаңалығы емес, бұрыннан бар нәрсе. Ал оған жоғарыдағыдай мінездеме беріп кейіптеу, тірі жандай етіп, бүкіл әлемді жандандыра суреттеу, міне сол арқылы табиғаттың жұмбақ сырын көз алдына келтіру ақынның суреткерлік шеберлігінің дәлелі. Ақын талантының күдіретті шабытымен кестеленген өлең жолдарының мағынасы сурет болып, санаға еніп, сезімді еркіне қоймай билеп алып, сүттей сапырып, айрандай ұйытады. Мағжан қазақ поэзиясын сыршылдыққа, суретшілдікке толы. Адамның ішкі жан әсерлерін қызықтады. Жан әлеміндегі сиқырлы көріністерді, өзгерістерді, мың сан қылт еткен құбылыстарды суреттеу үшін, жүрекке жетер оралымды, бейнелі тіл таба білді.

Қорытынды

Мағжан Жұмабаев өлең жазу шеберлігіне көзімізді жеткізе отыра, Солтүстіктің желін басшылыққа ала отырып, «Жел» концептісі арқылы өзінің бейнесін, жастарға берер тәрбиелік мәнін жеткізе білген. Өзінің шығармашылықпен өрілген азаматтық, ақындық жолында ақын күдіретті шындық жолынан, халқына деген кіршіксіз махаббатынан айнымады. Ұрпағына өнеге қылып оқытуда әрі Мағжандай жыр сұңқарларының ғажайып өрнегі суреткерлік шеберлігі арқылы өз ұрпағының саналы, көзі ашық, сөз қадірін түсінерліктей болып өсуіне қамқорлық жасап келеді. Ақынның «жел» концептісі арқылы ақынның ақындық, азаматтық, тұлғалық, рухани бай бейнесін және ақынның өзі өмір сүрген келбетін де анықтай алдық деуге болады. Адам өміріндегі орын алған жағдайларға байланысты әр түрлі сипатта көрінеді. Мағжан Жұмабаевтың басты ерекшелігі өлең өрімінің өзгеше сұлулығы мен саздылығы ақынның жандүниесімен ерекше үйлесім табуында. Өмір заңдылықтарын түсінуде автордың жел ұғымын тірек етіп алуы оның танымдық мағынасының тереңдігін көрсетеді.

Әдебиет:

1. Аскольдов С.А. Концепт и слово. Антология. – М., 1997. – С.105
2. Кубрякова Е. Понятие «парадигма» в лингвистике. – М., 2004. – С. 164

3. Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка, их личностная и национальная специфика: автореферат дисс...док. наук. – Владивосток, 1958. – С. 27
4. Мажитаева Ш. Когнитивтік лингвистика. – Қарағанды, 2008. – 107 б.
5. Қазақ тілі. Энциклопедия. – Алматы, 1998. – 508 б.
6. Жүсіпбек А. «Лениншіл жас» журналы. № 5.

References:

1. Asköldov S.A. Konseptislovo. Antologia. – M., 1997. – S.105
2. Kubrākova E. Ponātie «paradigma» v lingvistike. – M., 2004. – S. 164.
3. Babýshkin A.P. Typy kontseptov v leksiko-frazeologicheskoj semantike jazyka, ih lichnostnaja i natsionalnaja spetsifika: avtoreferat diss...dok.nauk. – Vladivostok, 1958. – S. 27
4. Majitaeva Sh. Kognitivtik lingvistika. – Qarağandy, 2008. – 107 b.
5. Qazaq tili. Entsiklopedia. – Almaty, 1998. – 508 b.
6. Júsipbek A. «Lennshil jas» jýrnaly. № 5.

РЕДАКЦИОННАЯ ПОЛИТИКА

Название: научный журнал «М. Қозыбаев атындағы СҚУ Хабаршысы / Вестник СҚУ имени М. Козыбаева».

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Северо-Казахстанский университет имени Манаша Козыбаева».

Свидетельство о переучете: № KZ05VPY00027875, выдано Министерством информации и общественного развития РК от 13 октября 2020 г.

Основная тематическая направленность: публикация научно-методической информации.

Тематические направления:

1. Естественные науки

(биология, география, химия, экология, география и природопользование, астрономия и методы дистанционных исследований, химическая экспертиза и аналитический контроль производства, химическая технология органических веществ, биотехнология, физика и физическая экспертиза, физика и астрономия, информатика, математика-информатика, математика-физика).

2. Педагогические науки

(педагогика и психология, дошкольное обучение и воспитание, педагогика и методика начального обучения, физическая культура и спорт, музыкальное образование, физическая культура и начальная военная подготовка, социальная педагогика и самопознание, дефектология, дефектология (логопедия), специальная педагогика (логопедия), дефектология (олигофренопедагогика), олигофренопедагогика, сурдопедагогика, дефектология (сурдопедагогика), дошкольная дефектология, специальная педагогика, практическая психология, культурно-досуговая работа, филология, иностранный язык: два иностранных языка, русский язык и литература, казахский язык и литература, иностранная филология, переводческое дело).

3. Социально-гуманитарные науки

(история, журналистика, PR-журналистика, государственное и местное управление, менеджмент, финансы, учет и аудит, экономика, государственное администрирование, экономика в бизнесе, юриспруденция, туризм).

4. Сельскохозяйственные науки

(биотехнология, технология продовольственных продуктов, агрономия, защита и карантин растений, технология производства продуктов животноводства, лесные ресурсы и лесоводство).

5. Технические науки

(дизайн, информационные системы, информатика, вычислительная техника и программное обеспечение, архитектор программного обеспечения, радиотехника, электроника и телекоммуникации, машиностроение, электроэнергетика, транспорт, транспортная техника и технологии, робототехнические, интеллектуальные системы и приборостроение, строительство, проектирование и информационное моделирование строительных объектов, стандартизация, сертификация и метрология (по отраслям), стандартизация, экспертиза и аудит качества (по отраслям)).

6. Филологические науки

(казахский язык и литература, русский язык и литература, иностранный язык: два иностранных языка, иностранная филология, переводческое дело).

Язык издания: казахский, русский, английский.

Территория распространения: Республика Казахстан, Российская Федерация.

Главный редактор: Шуланов Ерлан Нурлыбекович.

Периодичность: 4 раза в год.

Сроки приема, рассмотрения статей и выхода в печать журнала:

№1 – Прием статей до 15 февраля, редакция рассматривает с 16 до 28 февраля, выход в печать – до 30 марта;

№2 – Прием статей до 15 мая, редакция рассматривает с 16 до 30 мая, выход в печать – до 30 июня;

№3 – Прием статей до 15 августа, редакция рассматривает с 16 до 30 августа, выход в печать – до 30 сентября;

№4 – Прием статей до 15 ноября, редакция рассматривает с 16 до 30 ноября, выход в печать – до 30 декабря.

Выпуск: в электронном виде; на бумажном носителе - издается в типографии Северо-Казахстанского университета имени Манаша Козыбаева.

Адрес редакции: СКО, г. Петропавловск, ул. Пушкина, 86, 150000.

Журнал включен в базу данных РИНЦ (eLIBRARY).

Правила для авторов:

Статья начинается с номера **DOI**, заглавным, жирным шрифтом, 12 пт, по левому краю. Ниже размещается индекс **УДК**, затем ниже **МРНТИ** (гос. рубрикатор научно-технической информации) Через одну строку размещается название статьи по центру без переносов, без красной строки, без точки, заглавными, жирными буквами, 12 пт.

На следующей строке - фамилии и инициалы авторов обычным жирным шрифтом, 12 пт, по центру без переносов, без красной строки. На следующей строке указываются *место работы, город, республика* автора(-ов), по центру, курсивом, 12 пт.

Название статьи, фамилия автора, место работы указываются на трех языках (казахский, русский, английский). Если статья автора на казахском языке, то сначала размещается название статьи на казахском языке, а затем на двух других языках. Если статья на русском или английском – делается аналогично.

Через две строки по центру следует слово **Аннотация** жирным шрифтом 10 пт, затем текст обычным шрифтом 10 пт, по ширине с абзацем 1 см. Аннотации должны быть представлены на трех языках (казахский, русский, английский), через одну строку друг от друга. Аннотация должна отражать проблематику статьи, цели, методы проведения и результаты работы, область применения результатов, выводы. Аннотация должна быть содержательной и емкой (**не более 300**).

После аннотации требуется написать ключевые слова (**6-8 словосочетаний**).

Через две строки следует основной текст статьи обычным шрифтом 12 пт, по ширине, с красной строки – 1 см. Ссылки на научные источники обязательны, их следует указывать в квадратных скобках порядковым номером, по мере упоминания, в соответствии со списком использованной литературы, например: [1].

Рисунки и фотографии должны иметь четкое качество изображения. Все графические материалы (графики, схемы, диаграммы) должны быть сгруппированы в виде рисунка, а формулы в виде цельного объекта.

Через две строки по центру следует слово **Литература** жирным шрифтом 10 пт, без абзаца. Ссылки на источники на языке, использующем кириллический алфавит, транслитерированы латинскими буквами. Список литературы оформляется простым шрифтом, 10 пт, с абзацем 1 см, следующим образом:

1. Иванов А.А. Процессы протаивания грунта // Доклады НАН РК. – 2007. – № 1. – С. 16-19.

2. Петров А.Ф. Теплообмен в дисперсных средах. – М.: Гостехиздат, 1994. – 444 с.
3. Наурызбаев А.С. История Центральной Азии: концепции, методология и новые подходы // Мат-лы междунар. научн. конф. «К новым стандартам в развитии общественных наук в Центральной Азии». – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – С. 10-17.
4. Ivanov A.A. Processy protaivaniya grunta // Doklady NAN RK. – 2007. – № 1. – S. 16-19.
5. Petrov A.F. Teploobmen v dispersnyh sredah. – М.: Gostehizdat, 1994. – 444 с.
6. Nauryzbaev A.S. Istorija Central'noj Azii: koncepcii, metodologija i novye podhody // Mat-ly mezhdunar. nauchn. konf. «K novym standartam v razvitii obshhestvennyh nauk v Central'noj Azii». – Алматы: Dajk-Press, 2006. – S. 10-17.

Статьи, не отвечающие по содержанию и оформлению вышеперечисленным требованиям, к публикации не принимаются и не возвращаются авторам

М. Қозыбаев атындағы СҚУ хабаршысы

Меншік иесі: ҚР Білім және ғылым министрлігінің «Манаш Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті» КЕАҚ. № KZ05VPY00027875 қайта есепке алу туралы куәлік 2020 жылдың 13 қазанында ҚР Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігі берген.

Басылуға 30.06.2023 ж. қол қойылды. Пішімі 60×90 1/8. Times гарнитурасы.
Көлемі 22,25 б.т. Таралымы 200 дана. Кітап-журнал қағазы. Тапсырыс №121.
М. Қозыбаев атындағы СҚУ баспаханасында басылды. 150000, Петропавл қ., Пушкин к., 86.

Вестник СКУ имени М. Козыбаева

Собственник: НАО «Северо-Казахстанский университет имени Манаша Козыбаева» МОН РК.
Свидетельство о переучете № KZ05VPY00027875 от 13 октября 2020 г.
выдано Министерством информации и общественного развития РК.

Подписано в печать 30.06.2023 г. Формат 60×90 1/8. Гарнитура Times.
Объём 22,25 усл. печ.л. Тираж 200 экз. Бумага книжно-журнальная. Заказ №121.
Отпечатано в СКУ им. М. Козыбаева. 150000, г. Петропавловск, ул. Пушкина, 86.

Bulletin of the M. Kozybayev NKU

Owned by NPLS «Manash Kozybayev North Kazakhstan University».
Certificate of re-registration No. KZ05VPY00027875 dated October 13, 2020 issued
by the Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan.

Signed for publishing on 30.06.2023. Size: 60x90 1/8. Font type: Times. Volume: 22,25 c.p.lists.
Number of copies: 200. Order no. 121. Printed on office paper by M. Kozybayev NKU Press,
86, Pushkin street, Petropavlovsk, Kazakhstan, 150000.

